

**В. В. ТРЕТЬЯЧЕНКО
С. О. ГАРЬКАВЕЦЬ
О. А. КОЛОМІЙЦЕВ**

**ПСИХОЛОГІЯ
ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ
ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

В. В. Третьяченко, С. О. Гарькавець, О. А. Коломійцев

**ПСИХОЛОГІЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ТА
ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В
УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

МОНОГРАФІЯ

Луганськ – 2008

УДК 159. 98: 343

ББК 88.49

Т 66

Третьяченко В. В., Гарькавець С. О., Коломійцев О. О.
Психологія правослухняної та протиправної поведінки
особистості в умовах трансформації українського суспільства.
Монографія. – Луганськ: Знання, 2008. – 344 с.

ISBN 978-966-8151-85-9

У монографії подані результати теоретичного та експериментального вивчення проблеми соціально-психологічної детермінації правослухняної та протиправної поведінки особистості. Розглядаються питання стану правосвідомості у представників різних соціальних груп. Аналізуються чинники, які обумовлюють соціально-нормативну і антисоціальну поведінку підлітків, юнаків та дорослих в сучасних умовах трансформації та розвитку українського суспільства. Запропановані психокорекційні заходи щодо запобігання девіантним проявам в середовищі студентської молоді та, за допомогою яких, можливо реконструювати ціннісно-смислову сферу особистості правопорушника, який знаходиться в умовах соціальної депривації.

Широко представлені погляди зарубіжних і вітчизняних учених на проблему поведінки людини у соціально-нормативному вимірі та шляхи подолання соціальної дезадаптації.

Дослідження може становити інтерес для психологів, соціальних робітників, вихователів, співробітників пенітенціарних установ, студентів гуманітарних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться зазначеною проблемою.

Рецензенти:

Максименко С.Д., доктор психологічних наук, професор,
академік АПН України;

Швалб Ю.М., доктор психологічних наук, професор;

Яковенко С.І., доктор психологічних наук, професор.

*Рекомендовано Вченою радою Східноукраїнського національного
університету ім. В. Даля
(протокол № 7 від 27.03.2008 р.)*

ISBN 978-966-8151-85-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	10
1.1. Погляди зарубіжних учених-психологів на проблему правослухняності особистості	10
1.2. Вітчизняні підходи до соціально-психологічної детермінації соціально-нормативних аспектів життєдіяльності людини	31
1.3. Проблема цінностей та їхній зв'язок із соціально-нормативною та протиправною поведінкою особистості	56
1.4. Мотивація поведінки, цінності та норми в контексті протиправної спрямованості особистості	75
1.5. Формування особистості у соціально-правовому вимірі в сучасних умовах на прикладі студентської молоді	93
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ, ЯКІ ІСТОТНО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	105
2.1. Порівняльний аналіз системи цінностей правослухняних громадян і правопорушників	105
2.2. Система цінностей і часова спрямованість смисложиттєвих орієнтацій у особистості з соціально-нормативним та антисоціальним включенням	125
2.3. Ранні спогади та їхня роль у детермінації поведінки особистості у соціально-нормативному вимірі	166
2.4. Суб'єктивне ставлення особистості до внутрішніх та зовнішніх детермінант власної правослухняної поведінки	183
2.5. Дослідження взаємозв'язку між соціальною ідентичністю та правомірною поведінкою особистості	194
2.6. Правослухняна і протиправна поведінки особистості та умови соціально-нормативного середовища	211

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЯ АНТИСОЦІАЛЬНИХ ПРОЯВІВ ОСОБИСТОСТІ	225
3.1. Соціально-психологічна модель поведінки особистості у соціально-нормативному вимірі	225
3.2. Соціально-психологічні заходи щодо запобігання антисоціальним проявам у поведінці студентської молоді в сучасних умовах	231
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ ПРАВОПОРУШНИКА І ПСИХОКОРЕКЦІЯ ЙОГО ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ	262
4.1. Психологічний зміст умов соціальної ізоляції правопорушників	262
4.2. Психокорекція ціннісно-смиислової сфери особистості правопорушника	288
ВИСНОВКИ	307
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	314

*10-ти річчю кафедри психології
СНУ ім. В. Даля присвячуємо*

ПЕРЕДМОВА

Серед безліч проблем, які пробує вирішити психологічна наука, проблема соціально-нормативного існування людини є одною з найбільш важливих і складних. Психологія, як і інші науки гуманітарного характеру, прагне знайти відповідь на питання: «Як зробити так, щоб людина була чесною, доброю, відповідальною та мирно співіснувала з такими як вона і навколишнім середовищем?» Разом із цим, побудова нових соціально-економічних відносин на пострадянському просторі змушує по-новому розглянути питання формування індивідуальної свідомості особистості, відповідності її новим соціокультурним тенденціям.

Проблема правослухняної (законослухняної, правовиконавчої, правомірної, соціально-нормативної) і протиправної (антисоціальної, злочинної, соціально-ненормативної) поведінки, попри її різнобічне вивчення з позицій філософії, соціології, правознавства, соціальної та юридичної психології, багато в чому ще залишається недостатньо розробленою. Зростання кількості різних правопорушень, їхнє якісне оновлення у зв'язку з ринковими перетвореннями в українському суспільстві стають могутнім поштовхом до перегляду багатьох соціально-правових явищ, які раніше були відправною точкою у визначенні поняття правослухняної поведінки. У суспільстві відбулися настільки глибокі перетворення, що те, що раніше вважалося протиправним, сьогодні вже визначається як правомірне, а те, що було ще кілька років тому правовим – стало розглядатися як антисоціальне або навіть злочинне. Поза сумнівом, усе це не могло не позначитись і на детермінації правослухняної поведінки особистості.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що, з одного боку, динамічні зміни, які відбуваються в суспільній системі, торкаються інтересів

кожної людини, а з іншого – відбувається фундаментальна руйнація базових цінностей з одночасним виникненням принципово нових мотиваційнопотребних систем.

Вивчення руйнації й утворення систем ціннісних орієнтацій, які є найважливішими регуляторами поведінки особистості і безпосередньо пов'язують її із соціумом, на сьогодні стає найбільш пріоритетним напрямом у психології. Водночас, різка криміналізація суспільства, зростання кількості правопорушень актуалізують проблеми боротьби зі злочинністю, необхідність перегляду старих і інтенсивної розробки якісно нових програм профілактики і попередження протиправної поведінки.

На сьогодні ми маємо значну кількість психологічних праць, присвячених проблемам девіантної, делінквентної та злочинної поведінки особистості. Ці дослідження становлять не лише великий практичний інтерес, але є важливими і в суто науковому плані. Адже, як зазначав О.Р.Лурія, завдяки вивченню патології ми починаємо краще розуміти норму, оскільки патологічне відкриває нам те, що раніше було приховано від очей дослідника [143].

Разом із тим, за відомим давньокитайським афоризмом, «треба вивчати здоров'я здорових, щоб лікувати хвороби хворих». Нажаль, саме стосовно правослукняної поведінки особистості системних досліджень бракує, хоча з огляду на швидкі зміни соціальної дійсності, дана проблематика тільки актуалізується. Безумовно, ринкові перетворення, які відбуваються в суспільстві та його соціально-правові трансформації впливають на правосвідомість особистості та її поведінку. А, це в свою чергу, обумовлює необхідність подальшого соціально-психологічного вивчення правослукняної поведінки особистості з відповідною розробкою механізмів її формування.

В цьому сенсі важливим є спрямованість поведінки особистості, її тотожність тому соціально-нормативному виміру, який існує та дає

можливість реалізувати людині її інтенції, внутрішній потенціал, який в неї закладений Богом, як доброї та чесної істоти.

Однак, як відомо, у психології, та й в інших науках, які вивчають людину, не існує єдиного погляду на її природу. Одні вважають, що людина з народження є «дикою, непримиримою з собою та іншими істотою», а другі – людина це «роса Божья і тільки світ, в якому їй доводиться жити, робить з неї жорстоку істоту».

Проте, соціально-нормативний вимір, у якому існує людина побудований таким ж як і вона сама. Люди виробляють правила, упорядкування, закони, за якими пропонується жити усім. Але з руйнуванням цих правил руйнується життя кожної людини. При цьому, здебільшого, руйнують ці правила люди, яких вони не влаштовують. Небажання підкорятися, наявність спокус вчинити зло, прагнення стати вище за інших і багато ще чого – все це внутрішні мотиватори поведінки індивідуума, який пробує виступити проти суспільної узгодженості.

У працях як зарубіжних дослідників: А. Адлера, Г. Айзенка, А.Бандури, Л. Берковіца, Л. Колберга, А. Маслоу, Дж. Міда, Ф. Зімбардо, Ж.Піаже, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма та ін., так і вітчизняних: Ю.М.Антоняна, О.М.Бандурки, М.І. Боришевського, С.П. Бочарової, Б.С.Братуся, А.Ф. Зелінського, О.В. Землянської, М.І. Єнікєєва, І.С. Кона, В.Е.Коновалової, С.М. Корецького, М.В. Костицького, В.М. Кудрявцева, С.Д.Максименко, В.С. Медведєва, О.Р. Ратінова, О.О. Реана, А.М.Столяренко, Т.М. Тітаренко, С.І. Яковенко, О.М. Яковлєва та ін. дістали свого широкого висвітлення питання соціалізації, правоіснування, асоціалізації та злочинної поведінки особистості. Вченими була здійснена соціально-психологічна інтерпретація механізмів та чинників, які істотно впливають на визначеність людини у соціально-нормативному вимірі. У той же час, проблема правослухняного та протиправного залишається здебільшого відкритою, оскільки соціальні процеси, які відбуваються у

період трансформації суспільства, не лише не знижують її актуальності, але й загострюють окремі її аспекти.

Як зазначає видатний вітчизняний психолог-науковець С.Д.Максименко: «Суспільна поведінка змінюється з часом, а від так, поведінка окремої людини може стати зрозумілою тільки у світлі історичного розвитку суспільної поведінки» [147, с. 44]. Саме суспільні зміни, а разом із ними соціально-правовий контекст, у якому існує людина та продукує свою поведінку, суттєво вплинули на її уявлення про те, що є доброю поведінкою, а яка є поганою, трансформували її погляди на суспільне життя в цілому. Ця трансформація відбувалася і продовжує відбуватися не без певних труднощів. Десятиліття тоталітарного і авторитарного правління сформували відповідну свідомість радянських людей, у тому числі і сформували певні установки до тих або інших соціально-правових категорій. А як відомо, реконструкція соціальних установок значно складніша справа, ніж їхнє формування. Тому інерційність, ригідність та відсутність осмислення трансформаційних процесів, що відбуваються, для певної кількості людей складають суттєву перешкоду на шляху їхнього входження в нові суспільно-правові відношення.

Відомий американський соціальний психолог С. Мілграм зазначає, що необхідно пам'ятати, якщо людина колись вирішила дотримуватися певної норми, то їй буде дуже складно у майбутньому повернути проти течії й усвідомити, що дана норма більше не годиться, та слід починати дотримуватися іншої норми [254]. Тому не випадково, що існуюча статистика злочинності свідчить про те, що велика кількість людей так чи інакше порушила (порушує) встановлені правові заборони та не сприймає нові соціально-правові норми існування.

Проблема правослухняної та протиправної поведінки особистості – питання двох сторін одного феномену. З одного боку правослухняність визначається як слідування встановленим у суспільстві правовим нормам, а з іншого – протиправність – зневажання цих норм, їхнє порушення. Людина

має справжній вибір – бути правослухняною або правопорушником, бути разом із суспільством або кинути йому виклик. При цьому, не завжди той хто насправді дотримується існуючих норм, вважається добропорядною людиною, а той хто їх порушує може сприйматися суспільством як злочинець (!). Проблема такої невідповідності існує стільки, скільки існує саме людське суспільство. Однак, вирішення її знаходиться у площині існування самих соціально-правових норм, які повинні відповідати, як потребі кожної людини, так і бути у рівній мірі зрозумілі та сприйнятними усіма без виключення. Це ключове питання, про яке говорять більшість дослідників, із різних галузей наукового знання. Та визначення проблеми це тільки піловина діла. Розробити певні алгоритми вдосконалення соціально-нормативного життя людей більш важка справа. І головним, як на нашу думку, є те, що ми маємо справу з живою людиною, людськими групами та спільнотами, які значно (якісно) відрізняються один від іншого.

Наше дослідження спрямовано на розкриття внутрішнього змісту поведінки людей, з різним рівнем соціально-нормативного включення та аналізом тих чинників, які на нашу думку, істотно впливають на їхню визначеність у соціально-правовому вимірі. При цьому, ми не претендуємо на всеосяжність розгляду цієї складної проблеми, а тільки спробували дослідити окремі її аспекти.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Погляди зарубіжних учених-психологів на проблему правослухняності особистості

Багато зарубіжних учених (Г. Айзенк, А. Бандура, Л. Берковіц, Х.Закс, Дж. Коен, Р. Мертон, Дж. Мілер, О. Ранк, Е. Сатерленд, А. Треслер, С. Хірши та ін.) свого часу достатньо всебічно підійшли до розгляду проблеми злочинності та злочинної поведінки, а також всього того, що з нею пов'язано. Разом з цим, розглядаючи протиправний аспект поведінки людини, залишалась наче осторонь її законослухняна сторона. У зв'язку з цим американський учений Е. Берджес зазначає, що, мабуть, простіше стати злочинцем, ніж перестати бути ним, легше пояснити чинники, за яких людина стає злочинцем, ніж визнати чинники, які дійсно впливають на її реабілітацію [324, с. 444]. У цьому сенсі навіть з'явився вислів: легше назвати все те, що є причиною злочину, ніж усе те, що ним не стає.

Навіть найпростіше визначення правослухняності особистості не дає підстави вважати її такою, що не має певних недоліків. Тому всебічний аналіз її змісту та чинників, що значно впливають на її прояв, потребує соціально-психологічного розгляду на підставі тих концептуальних підходів, які існують в сучасній науковій соціально-психологічній думці.

Французький філософ М. Фуко одним з перших спробував визначити філософський аспект соціально-нормативної (у його визначенні дисциплінованої) поведінки людини. Він зазначає: «Щоб отримати гарного робітника та законослухняного громадянина, «стикувати» його з іншими

подібно добре діючій машині, необхідно розписати всі його характеристики...» [309]. Тобто вчений пропонує всебічне вивчення людини та її відносин – структуру мотивації та психологічний устрій діяльності. Проте Фуко був далекий від психологізму. Для нього більш важливо було показати, що таке історичні та культурні аспекти дисциплінованої поведінки.

В зарубіжній науковій думці існує два основних підходи до проблеми правослухняної (правомірної) поведінки індивідуума. У відповідності з першим, причиною того, що люди дотримуються правових норм, є моральні підвалини стосовно того, що слід вважати гарною поведінкою. Інший підхід полягає у тому, що саме викриття та покарання змушує більшість людей підкорятися закону [23, с. 528].

Дослідники, які поділяють перший підхід, вважають, що правослухняна поведінка людини є результатом інтерналізації норм та правових заборон. Як-що людина керується моральними зобов'язаннями дотримання норм, то це свідчить про наявність у неї певної поступливої поведінки свідомого рівня.

Так, американський вчений Н. Смелзер вказує на те, що в основі соціальних норм завжди знаходяться культурні цінності. Саме вони визначають, що є значним у поведінці людей стосовно того соціокультурного контексту, до якого вони належать. Самі норми вченим визнаються як очікування та стандарти, що керують інтеракцією людей [245].

Такі зарубіжні соціологи та соціальні психологи, як Дж. Мід, Е.Еріксон, М. Кон та ін., стверджують, що в повсякденному житті на поведінку людини впливають багаточисельні очікування [314; 343]. Наприклад, коли ми йдемо на день народження, ми зобов'язані зробити подарунок, в автобусі треба поступитися місцем людям похилого віку і т. ін. Ці очікування іноді наведені у законах і мають певну диференціацію, коли одні є більш важливими за інші [254, с. 547].

Дослідники вважають, що норми не є лише одними чинниками впливу на вчинки та прагнення людей. Великий вплив здійснюють культурні

ідеали суспільства. Так, в американському суспільстві, у якому досить високо цінуються такі якості, як упевненість у собі, вміння володіти собою та агресивність поважно відносяться до людей, які спроможні самостійно досягти поставлених цілей, навіть тоді, коли вони вчиняють асоціальні та навіть антисоціальні дії. В протилежність американській культурі східна культура, яка опирається на такі цінності, як споглядання, пасивність, колективізм неприпустимими є дії, коли людина протиставляє себе іншим. Все це, безумовно, відбивається на соціальних та правових нормах суспільства, задає відповідної спрямованості поведінці особистості.

Дослідники, які вивчають протиправну та правомірну поведінку, особливу увагу приділяють ціннісно-смысловій сфері особистості. Так, Н.Шварц, Дж. Орлеанс, К. Тітл стверджують, що саме цінності та моральні аргументи мають суттєвий вплив на прийняття суб'єктивного рішення щодо скоєння або не скоєння правопорушення. Особиста мораль та сприйняття права сильніше впливають на дотримання законів, ніж інші чинники [344].

Не менше число зарубіжних науковців дотримується думки, що правослукняна поведінка є похідною зовнішнього контролю з боку суспільства. Так, А. Бандура та його послідовники вважають, що стримання, яке відбувається за умов покарання, має вплив на людину тоді, коли у неї є упевненість у тому, що у суспільстві діє ефективна система кримінального правосуддя [205, с. 134].

З огляду на це є досить актуальним зауваження американського дослідника Дж. Керрола, який вважає, що одним із найсильніших мотивів сучасності, який спонукає людину на скоєння злочину, є гроші. Цей мотив з однаковою силою діє як на правопорушників, так і правослукняних громадян і у двічі є сильнішим від покарання. Тому дослідник робить висновок про те, що для переважної більшості людей саме розмір грошової вигоди у співвідношенні з покаранням є значимим чинником у прийнятті рішення щодо порушення закону [23, с. 135].

У відповідності з концепцією взаємного детермінізму А. Бандури поведінка особистості, середовище та інші люди (їх переконання) взаємодіють між собою, і ця тристороння взаємодія обумовлює функціонування людської психіки. Учений стверджує: «Якщо б дії визначались виключно зовнішніми винагородами та покаранням, люди поводити б себе подібно флюгерам, постійно змінювали б спрямованість, щоб пристосуватися до щохвилинних впливів різних чинників, з якими вони зіштовхуються. Вони діяли б розбещено з безпринциповими індивідами та благодійно з гарними, ліберально з ліберальними та догматично з авторитарними» [297, с. 327]. Бандура вважає, що людська поведінка в більшості є саморегулюючою. Серед того, чому люди навчаються, важливе місце посідають стандарти поведінки. Ці стандарти, коли вони були набуті, стають базою для самооцінки. Якщо дії людини в конкретній ситуації відповідають або переважають задані стандарти, це оцінюється позитивно; коли вони не дотягують до запропанованих стандартів – отримують негативну оцінку.

Стосовно стандартів, які пропонуються людині, Бандура висловлює думку про те, що вони можуть братися як і з безпосереднього досвіду отримання підкріплення шляхом високої оцінки поведінки, яка була ефективною та мала позитивну реакцію з боку авторитарних особистостей, так і з спостереження патернів поведінки, за які отримували винагороду інші. При цьому вчений вважає, що внутрішнє підкріплення, яке забезпечене самооцінкою, впливає більше, ніж підкріплення іззовні. Він робить такий висновок: «Поведінка, яка отримує внутрішнє схвалення, зберігається більш ефективно, на відміну від тієї, що отримує зовнішнє підкріплення» [297, с. 327].

Бандура вважає, що людська поведінка у більшості залежить від обставин. На його думку, вона детермінована існуючою ситуацією та тією інтерпретацією, яку надає їй людина. У даному випадку немає кращого прикладу, як приклад моральних установок. Людина має певні механізми, за

допомогою яких може значно відхилитися від тих моральних устоїв, які пропонує їй соціальне середовище та при цьому не відчувати самозневаги. Бандура наводить такі механізми, які спроможні це відтворити.

По-перше, це *моральне виправдання*. Воно спроможне стати засобом для досягнення зазначеної мети та, чим вище ця мета, тим виправданіші дії особистості. Наприклад, «Я скоїв злочин, щоб накормити родину». Або, якщо просто сказати людині, щоб вона ціною свого життя знешкодила якусь групу людей, то вона, скоріш за все, не це не піде. Але, якщо у мотивацію її вчинку закласти ідею врятування своїх співвітчизників від великого зла, то в залежності від рівня її розвитку та значення морального виправдання, вона, скоріше за все піде на «геройські або не геройські» вчинки.

По-друге, *підміна понять*. Можна подати зневажливі дії якось не так, як вони є насправді, і тоді вже не так огидно буде за свої вчинки. Наприклад, вбивство людини на війні є справою геройською, оскільки вбиваєш ворога, хоча ті ж самі люди в звичайних умовах далеко не завжди спроможні на такі вчинки. Підміна понять використовується з метою, щоб неприємне зробити гідним поваги.

По-третє, *вигідне порівняння*. Вчинки, про які ми жалкуємо, мають бути не такими вже і огидними, якщо вони відбуваються на фоні ще більш хибних дій. Тут діє принцип самовиправдання: «Безперечно, я це скоїв, але подивіться на те, що творять інші».

По-четверте, *перекладання відповідальності*. Людина може поступитися своїми моральними принципами, якщо буде відчувати, що виконує чийсь наказ або за її вчинками стоять авторитетні люди, які беруть на себе відповідальність: «Я це робив, оскільки мені дали відповідний наказ».

По-п'яте, *розподілення відповідальності*. Коли відповідальність є груповою, то окремо ніхто не відчуває себе відповідальним.

По-шосте, *ігнорування або викривлення наслідків*. Коли викривляються наслідки тих чи інших дій, люди не звертають на це уваги або бачать їх в іншому світлі. «Вони носять рожеві окуляри».

По-сьоме, *дегуманізація*. Коли вважають людину твариною або нелюдом, то з нею поводяться негуманно і при цьому не відчують провини.

По-восьме, *приписування провини*. Завжди можна знайти в поведінці та словах жертви щось таке, що може бути на користь виправдання своїх огидних дій. Так, насильники завжди стверджують, що жертва сама провокувала насилля своєю зовнішністю та поведінкою [297, с. 329-330].

Таким чином, Бандура визначає антисоціальний характер поведінки людини через так звані дисоціативні механізми і тому він вважає, що правомірна, моральна поведінка особистості якісно залежить від внутрішнього контролю, а не від особистісних конструктів, моральних принципів або системи самооцінки.

Звертає на себе увагу і таке твердження зарубіжних дослідників, як ситуаційна обумовленість правослухняної та протиправної поведінки людини. Так, як зазначає Дж. Гібонс: «В багатьох випадках кримінальність визначається ні чим іншим, як провокаціями та атракціями, які виходять з безпосередніх обставин, у яких скоюються девіантні дії» [35, с. 114]. А, інший дослідник девіантної поведінки Г. Хеней, говорячи про фундаментальну помилку атрибуції, зазначає, що існує загальнолюдська тенденція нехтувати впливом ситуації та пояснювати будь-яку поведінку діючого суб'єкта особливостями його особистості. Він вважає, що особистість та внутрішні обставини тільки у малому ступені пояснюють наші вчинки. Головним, обумовлюючим чинником є ситуація, в якій знаходиться людина. Тому, за його точкою зору, у відповідній ситуації будь-хто з нас може скоїти кримінальний вчинок – кожного з нас можна купити [35, с. 115].

Згідно з соціоаналітичною теорією поведінки особистості Дж. Хогана та Л. Джонса такі важливі структури особистості, як: Я-концепція або ідентичність; самопрезентація або тактика розіграшу ролі з метою втілення Я-образу; референтна група індивіда, яка є інтерналізованим уявленням про очікування значимих інших; міжособистісні навички сензитивності та компетентності значно впливають на спрямованість поведінки особистості.

Правослухняні громадяни мають суттєві відмінності від злочинців за всіма критеріями. У тих, хто з дитинства був некомпетентним в міжособистісних стосунках та вороже ставився до влади дорослих, буде розвиватися некооперативний та бунтарський міжособистісний стиль. У поєднанні з поганим навчанням у школі та наявністю можливостей (ситуацій) це призведе до прийняття девіантної ролі [205, с. 137].

Інший дослідник Р. Емлер розглядає правослухняну (просоціальну) поведінку як певну соціальну ідентичність, яка вибирається молодими людьми, тому що вона має сенс. Якщо є сенс у делінквентній поведінці, то це є проявом непатологічної та раціональної соціальної ідентичності. Делінквентність концептуалізується як загальна поведінкова характеристика, притаманна багатьом молодим людям [205, с. 138].

Ряд зарубіжних соціальних психологів стверджують, що просоціальна поведінка людей має визначними своїми критеріями три основні норми – соціальну відповідальність, взаємність та соціальну справедливість [250]. Так, на думку американського вченого Д. Кемпбела, норма соціальної відповідальності зобов'язує людей надавати допомогу іншим людям, які від них залежать. Він стверджує, що релігійні та моральні кодекси багатьох суспільств зобов'язують людину обов'язково надавати допомогу оточуючим. Такі зобов'язання знаходять своє втілення в конкретних законодавчих нормах. Наприклад, «кожна людина, яка стала свідком надзвичайної події, та така, яка розуміє, що іншій людині завдається або може бути завдана серйозна фізична шкода, зобов'язана у тій мірі, у якій вона може, не піддаючи себе та інших людей невиправданому ризику, надати цій людині необхідну допомогу» [337].

Інша норма – норма соціальної взаємності – свідчить про те, що люди зобов'язані допомагати тим, хто їм допомагає. Як свідчать дослідження, люди з великою вірогідністю допомагають саме тим, від кого вони раніше власне отримували допомогу [254, с. 555].

Норма соціальної справедливості втілена в правило чесного та справедливого розподілу існуючих ресурсів. В іншому випадку, це правило можна розглядати як рівність усіх перед законом та однакова відповідальність перед ним. При цьому, справедливість суб'єктивно розуміється як оцінка співвідношення внесків, які зробила особистість в ту чи іншу справу, і отримала певний результат.

Дослідження у даному напрямку дали суттєвий матеріал для констатації того, що людина, яка відчуває несправедливість, прагне її поновити, що врешті-решт веде до конфлікту [254, с. 556]. Тому з метою поновлення його прав у суспільстві мають існувати важелі, які істотно спроможні запобігати таким проявам.

Інтеріоризація соціальних норм та відповідного соціального контролю є одним із принципових механізмів, який забезпечує психологічне входження індивіда в соціум [325, с. 228-230]. У первинному своєму вигляді соціальні норми були вираженням певних табу як заборон на певні дії, а це продукувало і певні уявлення індивіда про них. Наявність заборон спонукало індивіда і на відповідні дії, оскільки, як зазначав З. Фрейд, стародавні заборони насильно нав'язувалися поколінню примітивних людей попереднім. При цьому вплив одного покоління на інше мав психічну основу, і це провокувало відповідні заборонені дії на табу, оскільки до них в несвідомому людини є схильність. Сильне бажання порушити табу залишається у несвідомому людини і тепер, тому люди мають амбівалентну спрямованість до того, що цьому табу підлягає [291, с. 226-229].

Дійсно, у процесі соціалізації люди засвоюють вказані соціальні норми, вони перетворюються на внутрішні їхні переконання та, як зазначає Ф. Ніцше, «мораль стає поважною, недоторканною, священною істиною» і вони починають себе вести у відповідності з ними [312]. Але, на жаль, як свідчить історичний та соціальний досвід і про це говорять існуючі факти, людина керується даними нормами далеко не завжди та в більшості випадків, виключно, розповсюджує їх на близьке оточення. Вона відчуває більшу

відповідальність перед своїми рідними та сподівається, що вони нададуть їй відповідну допомогу, якщо вона опиниться в скрутному становищі.

Сприйняття реальних соціально-правових відносин, які існують у суспільстві, має різні рівні когнітивної складності. Так, існує формальний вимір, коли система певних законів, юридично встановлених відносин регламентує взаємодію індивідів та соціальних інститутів в межах певного соціуму. Вимір реального функціонування кодефікованих соціально-правових норм, в якому одні норми спрацьовують, інші мають певні «збої» у функціонуванні, а решта «не спрацьовує» зовсім, оскільки їх можна повністю обійти. За таких умов особистість адекватно співіснує в правовому полі соціума, коли може правильно зорієнтуватися в ситуації, відрізнити «працюючі» норми від норм «зі збоями» та «непрацюючими», зрозуміти, коли правопорушення потягне за собою неминуче покарання, а коли його оміне така доля. Вимір абсолютно неявних правил, за умов яких саме і функціонують соціально-правові норми, складається з того, що свого часу Ш.Монтеск'є назвав «духом законів» [159]. Особистість, яка спроможна сприймати цей «дух», має змогу і просоціально, нормативно функціонувати у правовому полі соціума.

Виходячи із зазначених вище завдань дослідження, ми мусимо більш досконало зупинитися на цілій низці теорій, з позиції яких можна ретельніше розглянути процес соціалізації індивіда та шляхи засвоєння соціально-правових норм.

Найбільш вагомий вклад в розробку проблеми моральної, а разом із цим, просоціальної поведінки особистості внесли представники когнітивної теорії розвитку. Її представники Ж. Піаже та Л. Колберг розглядали мораль як мотивовану когнітивними потребами в самопізнанні та розумінні реальність. За їхнім визначенням моральний розвиток пов'язаний з когнітивним ростом, під час якого діти активно конструюють моральні судження на підставі досвіду соціальної інтерації, а не пасивно інтерналізують моральні догми агентів соціалізації [198, с. 158].

У структурній теорії Ж. Піаже здібність до морального судження є наслідком інтелектуального розвитку, який складається з послідовних перетворень когнітивних структур у відповідь на дії внутрішніх та зовнішніх сил. Стадії морального розсуду задаються універсальними стадіями когнітивного розвитку. По мірі просування дітей до стадії формально-операціонального мислення відбувається відповідне зрушення у бік автономного розсуду, де правила вже розглядаються як наслідок групової згоди, а справедливість стає раціональним принципом, який регулює міжособистісну взаємодію [198, с. 158].

У відповідності з концепцією морального розвитку Л. Колберга особистість проходить шість стадій свого морального становлення. Перехід від однієї стадії до іншої відбувається внаслідок удосконалення когнітивних навичок та здібностей до співпереживання або емпатії [346].

Дві перші стадії відносяться до дітей, які ще не засвоїли понять добра та зла і, відповідно, ще не розуміють їх відмінностей. Вони прагнуть уникнути покарання, що відбувається на першій стадії, та отримати винагороди – на другій. На третій стадії люди усвідомлюють думки інших та прагнуть діяти так, щоб завоювати їхнє схвалення. Саме в цей час починають формуватися власні поняття про добре та погане, люди прагнуть пристосуватися до оточуючих, щоб отримати соціальне схвалення. На четвертій стадії люди усвідомлюють інтереси суспільства та правила поведінки в ньому. Ця стадія є стадією формування моральної свідомості. Людина, яка побачила, що хтось загубив свого гаманця, обов'язково, зверне його увагу на це або поверне гаманець тому, що «це правильно». Колберг вважає, що на останніх двох стадіях люди здібні вчиняти моральні вчинки незалежно від загальноприйнятих цінностей.

На п'ятій стадії люди усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями. Вони здатні робити узагальнення, уявляти, що буде відбуватися, якщо усі будуть діяти певним чином. Відбувається формування власної думки про те, що «добре», а що «зле».

Наприклад, не варто ховатись від сплати податків, оскільки це підриває економіку держави. Але люди усвідомлюють і те, що «зле», наприклад, брехня може бути і «брехнею заради порятунку».

На шостій стадії у людей формується власне етичне почуття, універсальні та послідовні моральні принципи. У таких людей відсутній егоцентризм, і вони поважають право інших.

У концепції Колберга існують певні недоліки. Так, поведінка людей іноді не відповідає тій чи іншій стадії. Люди можуть вести себе по-різному в подібних ситуаціях, знаходячись на різних стадіях розвитку. Щодо шостої стадії, то не зовсім зрозуміло, які люди спромоглися її досягти. Якщо тільки великі політичні та громадські діячі, як Ісус Христос, Махатма Ганді або Мартін Лютер Кінг, то це не може розглядатися як виключення та ставити під сумнів правомірність такого висновку. Мабуть, в цьому сенсі треба ураховувати певний соціально-історичний контекст, щоб не впадати в фундаментальну помилку атрибуції.

Досить великий науковий інтерес викликає дослідження Д. Тапп, у якому на підставі теорії стадій та рівня розвитку моральної свідомості Л.Колберга вивчалися особливості правосвідомості у різних країнах та культурах [361].

У даному дослідженні була зроблена спроба конкретизувати рівні та стадії правосвідомості особистості. Тапп це зробила таким чином. Вона до першого рівня віднісла тих, хто стверджує, що закони попереджають злочинність, забезпечують фізичну безпеку громадян та їм слід підкорятися, щоб уникнути покарання. До другого були віднесені ті, хто вважає, що закони необхідні для підтримки громадянського порядку, їх необхідно виконувати, щоб уникнути хаосу та анархії. Закон, якщо він навіть несправедливий, необхідно виконувати будь-що. Третій рівень – це «рівень законотворчості». Ті, хто досягають його, усвідомлюють відмінності між цінностями соціального порядку та загальнолюдської етики, між

конкретними законами та принципами справедливості. Юридичні закони виступають як вираз внутрішніх моральних принципів.

Нажаль, за визначенням Дж. Тапп, останнього рівня досягають надто мало людей [361]. Проте їх ще менше, наприклад, у Росії. Так, у дослідженні М.І. Воловикової було встановлено, що російські студенти мають слабкий рівень усвідомлення законів, норм та правил поведінки. Майже 90% респондентів при побудові думки використовували закон у якості психологічної перемінної, припускаючи можливість порушити закон та відчувати при цьому свою правоту [54].

Деякі зарубіжні дослідники висловлюють думку про те, що людина, яка продукує правослухняну поведінку, перш за все має стійку потребу відповідати тим стандартам, які існують у суспільстві, до якого вона належить. А це обумовлено процесом соціалізації індивіда, який відбувається протягом усього його життя [339].

Найбільш інтенсивно соціалізація відбувається у дитинстві та юнацтві. Проте вона як певний процес зростання особистості протікає протягом усього життя. І на відміну від соціалізації дітей, соціалізація дорослих має свої особливості. Вчений Г. Брім виділяє такі якісні відмінності цих процесів. По-перше, соціалізація дорослих виявляється головним чином у зміні їхньої зовнішньої поведінки, в той час як у дітей соціалізація коригує базові ціннісні орієнтації. По-друге, дорослі у змозі оцінювати норми, а діти - тільки їх засвоювати. По-третє, соціалізація дорослих часто припускає розуміння того, що між чорним та білим є значна кількість «відтінків сірого коляру». По-четверте, соціалізація дорослих спрямована на те, щоб допомогти людині одержати певні навички, а соціалізація дітей формує в більшості мотивацію їхньої поведінки [336].

Ще одним поглядом на поведінку людини крізь призму її соціалізації є так званий адаптивістський підхід. Прихильники цього підходу вважають, що життя дорослих людей необхідно розглядати у якості певного ряду очікуваних та неочікуваних кризів, які необхідно усвідомлювати та

переборювати. Так, Дж. Клаузен висловив думку про те, що дорослі люди постійно змушені балансувати між вимогами, які їм пред'являє життя: робота, родина, друзі і т. ін. Крім цього, існують певні вікові бар'єри. Наприклад, так звана «криза сорокалітніх», коли людині здається, що життя втрачає колишній сенс, робота стає нудною, а родина стає «опустілим гніздом». Ця криза має різні прояви у різних людей: одним вважається, що вони відчують наближення старості та смерті, інші – відчайдушно прагнуть знову відчувати себе молодими [23].

Відомий соціальний психолог Е. Еріксон запропонував свою теорію розвитку особистості. Головним в ній є те, що особистість має свій життєвий цикл, який проходить вісім стадій. З них перші п'ять припадають на дитинство, а останні три відповідають певним періодам життя дорослих. На кожній стадії виникають специфічні кризи, а перехід від однієї стадії до іншої відбувається на підставі подолання цих криз, навіть тоді, коли вона не долається повністю [331].

Перша стадія – це стадія «довіри-недовіри», яка припадає на грудний вік. Коли немовля відчуває себе в небезпеці і більше не плаче навіть тоді, коли його залишають ті, хто про нього піклується – це подолання першої кризи в його житті. Проте недовіра може залишатися, і криза повністю не вирішуватися.

Друга стадія «автономії сорому та сумнівів». Дитина від 1 до 2 років вчиться говорити та ходити–бігати. Поширюються її знання про навколишній світ. Саме в цей час особливо чітко проявляється прагнення дитини до самостійності та непідкорення авторитету. Дитину привчають сидати на горщик. Від неї вимагають робити саме це, але якщо ці вимоги, які стосуються інтимної сфери, занадто великі, вона може відчувати глибоке почуття сорому та власної неповноцінності. Це приводить до підриву її прагнення до самостійності та вміння орієнтуватися в навколишньому світі.

Третя стадія «працелюбність–неповноцінність». Дитина молодшого шкільного віку вчиться виконувати індивідуальні завдання, наприклад,

читати, або працювати у групі. Вона починає проявляти інтерес до реальних життєвих ролей: льотчика, вояка, лікаря і т.ін. В цей час головним є розвиток упевненості у собі та компетентність, оскільки дитина починає засвоювати справжні ролі дорослих. Якщо дитині не вдається подолати цю кризу, вона почуває себе неповноцінною.

П'ята стадія «становлення індивідуальності (ідентифікація) - рольова дифузія (юнацтво)». Ця стадія особливо цікава, оскільки саме в цей час за своїм фізичним розвитком молоді люди стають дорослими та відчують активний сексуальний потяг. В той же час юнаки стають перед дилемою вибору свого місця у житті. Невдача в цих справах може негативно вплинути у подальшому на вибір гідної роботи, партнерів, друзів.

Шоста стадія «інтимність–самотність». Це початок дорослого періоду життя. Важливими стають усі інтимні стосунки. Людина прагне до щирих, довірливих контактів з постійним партнером. Якщо конфлікт між інтимністю та самотністю не знаходить свого вирішення, може статися так, що в подальшому людина не зможе встановити з іншою людиною постійного контакту та буде мати виключно тимчасові стосунки.

Сьома стадія «творчої активності–застій». Так званий середній вік має свій вираз у засвоєнні людиною певної діяльності та родинних функцій. Іде перевірка людини на її честолюбність. В цей час яскраво проявляються її можливості подолання невдач та втрат.

Восьма стадія «покори–відчай». Для неї притаманне гостре відчуття старості. Людина підсумовує прожиті роки, осмислює своє життя. Коли вона задоволена, то виникає почуття, що всі етапи життя є певним цілим, а коли ні, приходить відчай.

Із зазначеного, безумовно, особливий інтерес викликає п'ята та шоста стадії. Саме цей вік притаманний молодим людям, які навчаються у вищих навчальних закладах. Наскільки становлення індивідуальності та інтимність – з одного боку, і рольова дифузія та самотність – з іншого, можуть впливати на правову поведінку особистості, настільки вони і становляться вагомими

чинниками її правової соціалізації. На думку Еріксона, саме неможливість подолання кризи веде людину до тих чи інших деструктивних дій [332].

Особливо цікавим є погляд американського психолога Дж. Міда на проблему соціалізації особистості. Він аналізує чотири психологічних механізми, за допомогою яких відбувається даний процес. Це імітація, ідентифікація, сором та вина [337].

Імітація припускає усвідомлене прагнення людини копіювати певні моделі поведінки. Для дитини це поведінка батьків, вчителів, для юнаків друзів або тих, хто стає їхніми ідеалами. Ідентифікація – спосіб засвоєння чужої поведінки, установок та цінностей як своїх власних. Діти сприймають особливості своїх батьків, а також інших людей, з якими вони тісно пов'язані. Юнаки спроможні ідентифікувати себе з близьким оточенням. Названі механізми розглядаються як позитивні, тому що сприяють формуванню певної поведінки.

В протилежність перших двох – сором та вина вважаються негативними механізмами, оскільки вони забороняють поведінку або придушують її. Почуття сорому та вини тісно пов'язані між собою та мають певні тотожності. Так, людина може відчувати сором, коли її захопили на місці скоєння злочину. Сором асоціюється з відчуттям того, що людину викрили та зганьбили.

На відміну від сорому почуття вини є інтровертованим проявом. Людину мучає власна совість, в незалежності від того, що думають інші. Але, як і сором, вина тривалий час залишається у свідомості людини і не дає їй спокою.

М. Кон, розглядаючи процес соціалізації особистості і його зв'язок з шизофренією, виявив, що певні групи мають власні методи впровадження цього процесу. Так, він стверджує, що діти з нижчих класів у більшій мірі привчаються підкорятися іншим людям. Це веде до спрощеного уявлення про авторитет і все те, що з ним пов'язано. Коли ці діти виростають, кризи, які виникають у їхньому житті, можуть мати дуже складні наслідки, оскільки

алгоритми вирішення дуже часто не відповідають тому що відбувається. Вчений стверджує, що симптоми шизофренії як спрощене, ригідне уявлення про реальність, страх та підозра, невміння проявити емпатію виступають гіпертрофованими рисами особистості, схильної до конформізму [23].

Як вважає дехто з зарубіжних дослідників, процес соціалізації значно залежить від тих методів, за допомогою яких він відбувається. Так, стверджується, що схильність молодих людей противитись або підтримувати дорослих залежить від того, наскільки вони цінують підтримку або контроль своїх батьків. Підлітки (тінейджери), яким батьки мало допомагають, але зловживають своєю владою, дуже часто стають нонконформістами у питаннях релігії та багато хто з них прагне протиставити свої особисті принципи загальноприйнятим цінностям суспільства [249].

Ще один погляд, який, без сумніву, заслуговує на уваги, це підхід Г. Айзенка до проблеми злочинної поведінки особистості [7]. Відомий психолог зазначає, що моральна поведінка не є наслідком раціональних рішень та мало керується розсудом. Будь-хто із тих, хто будує своє життя виключно на раціональній основі, може вибрати життя злочинця, оскільки воно скоріше наблизить його до матеріального благополуччя, ніж життя праведника. На підставі цього Айзенк задається запитанням: «... чому порівняно мало людей скоюють злочини, коли винагорода очевидна та неминусема, а вірогідність покарання буває дуже невелика?» [7, с. 435]. Відповідь вчений пропонує шукати у площині поняття «сумління», яке треба сприймати не як релігійний механізм, вбудований у людину Богом, а скоріш як умовний рефлекс, сформований шляхом довгого вироблення та закріплення. У відповідності з теорією І. Павлова, умовний стимул після кількох підкріплень зобов'язаний почати зв'язуватися з безумовною реакцією. Так, якщо дитина пагано себе поводить, то її карають батьки, або ті хто знаходиться поруч. Таке покарання є болючим та неприємним. Саме в цьому спостерігається зв'язок між умовним стимулом та базумовною реакцією. Звідси припустимо, що через деякий час така девіантна поведінка

буде асоціюватися в свідомості дитини з занепокоєнням, викликаним покаранням. Це занепокоєння, яке виникає у зв'язку з наміром скоїти яку-небудь антисоціальну дію, Айзенк і називає «сумлінням», що ефективно утримує більшість людей від скоєння злочинних дій, навіть тоді, коли вони матимуть велику винагороду, а вірогідність покарання буде дуже малою.

У відповідності з теорією рис Г. Айзенка, у інтровертів умовні рефлекси формуються швидше, ніж у екстравертів. Тому люди, яких відрізняють товариськість, імпульсивність, легковажність та нестриманість у своїй поведінці, складніше піддаються моральному вихованню.

Айзенк посилається на досвід з моргальним рефлексом – реакцію повік на струмінь повітря, який спрямовувався на рогівку. Випробовуваним надівали захистні окуляри, в яких був зроблений отвір, поєднаний за допомогою гумового шланга з зовнішнім джерелом повітря. Через нього на рогівку спрямовувався струмінь повітря. Умовним стимулом був тон, який змінювався у навушниках, а експеримент полягав у вимірюванні мигання у відповідь на тон. Через кілька проб випробувані поступово почали реагувати опусканням віка. Було констатовано, що інтроверти помітно швидше навчаються мигати, ніж екстраверти. Іншими словами, у перших помітно швидше формувалася умовний рефлекс. На підставі цього робиться висновок про те, що екстраверти важче піддаються навчанню і в інших відносинах, а тому за інших подібних обставин, вони у більшому ступені схильні до антисоціальної поведінки [7, с. 443-444].

Іншою рисою особистості, яка характерна для людей, схильних до антисоціальної поведінки, Айзенк вважає сильну емоційність, або надчутливість лімбічної системи, яка контролює вираження емоцій. При цьому вчений зазначає, що такі особливості не є культурно залежними, а вони універсальні та поширені повсюдно [7, с. 444].

Інший, відомий зарубіжний дослідник Л. Берковіц, який займався вивченням агресії, стверджує, що просоціальна або антисоціальна поведінка значно залежить від постійних та сильних несприятливих зовнішніх впливів

[34]. Він вважає, що патерни схильного до насилля індивіда не завжди фіксуються на початку життя. Багато хто може під час дорослішання змінювати форми своєї поведінки. Він посилається на дитячого психолога С. Скар, яка зробила висновок про те, що «людський організм дивовижно еластичний у відношенні до шкідливих впливів... Тільки найбільш глибокі та постійно діючі негативні переживання чинять стійкий негативний вплив на розвиток» [34, с. 199].

Вчений робить висновок і про те, що на просоціальні, нормативні та антисоціальні, анормативні диспозиції індивіда впливають родина, винагорода, покарання та цілий ряд непрямих впливів, таких як конфлікти між батьками, поведінка однолітків, підкорення авторитету і т. ін. [34, с. 200-234].

Л. Берковіц, посилаючись на цілий ряд досліджень, стверджує, що родинні обставини у немалому ступені визначають, з якою готовністю діти та підлітки можуть поводити себе агресивно та вчиняти насильницькі дії. Він наводить дані дослідження Дж. Макорд, у яких пов'язані методи виховання дітей у родинах з кримінальними діями в наступні 30 років. Складний статистичний аналіз засвідчив, що такий зв'язок себе виявляє майже у 75% випадків [34, с. 201]. На підставі цього робиться висновок, що саме виховання дитини спроможне справляти «тривалий вплив» на розвиток як її антисоціальних, так і просоціальних схильностей.

Іншим фактором, який може сприяти як просоціальній, так і антисоціальній поведінці індивіда, за Берковіцем, є чинник ризику. Це може бути так звана метеринська депривація, коли мати впливає на свою дитину незрозуміло та непослідовно, або просте відторгнення дитини. Дж. Макорд констатувала, що половина з тих, хто у дитинстві був відторгненим нелюблячими батьками, дорослішаючи, були засуджені за тяжкі злочини, іноді і тоді, коли їх не піддавали фізичному покаранню. Як паління є фактором ризику у розвитку рака легенів та хвороб серця, так і жорстоке поводження батьків з дітьми може бути чинником, який підвищує

вірогідність формування антисоціальних схильностей [34, с. 203]. Проте Берковіц зазначає, що батьківська байдужість не завжди обумовлює розвиток антисоціальних тенденцій. Якщо байдужі, але послідовні матері чітко визначають свої вимоги до синів, а вони добре засвоюють ці вимоги та норми поведінки, то остання може мати і просоціальну спрямованість. Необхідно щоб батьківська байдужість поєднувалась з іншими чинниками негативного впливу. До них учений відніс жорстоке поводження та непослідовність у застосуванні виховних заходів.

В цьому сенсі Берковіц посилається на дослідження Дж. Патерсона, який виявив, що у родинах, де є низький рівень освіти батьків та низький рівень доходів, немає і відповідного розуміння поняття «батьківського менеджменту». Дослідник встановив, що такі батьки не справляються з виконанням чотирьох важливих функцій: 1) вони недостатньо контролюють активність своїх дітей як у домашніх ситуаціях, так і поза домом; 2) вони не вміють адекватно дисциплінувати їхню антисоціальну поведінку; 3) вони не винагороджують у належній мірі просоціальну поведінку дітей; 4) вони недостатньо успішні у вирішенні виникаючих проблем [34, с. 225].

Крім зазначеного суттєвим чинником впливу є і відторгнення таких дітей з боку соціалізованих однолітків і прихильність їх до однолітків, які схильні відторгати традиційні норми та цінності. Приєднання до девіантних груп сприяє навчанню антисоціальній поведінці та може спонукати імпліцитно до скоєння протиправних дій.

Конфлікти у родині як чинник непрямого впливу є досить важливим джерелом виникнення антисоціальних тенденцій. Родинна дисгармонія, антагонізм між батьками істотно впливають на антисоціальні диспозиції підлітків та юнаків. Сильні негативні переживання продукують стан дістресу та агресивні реакції. Проте, як відмічають дослідники, емоційні деформації особистості підлітка можуть бути незначними, коли батьки не переходять до відкритих «бойових дій», або розлучаються дружельбно. Коли батьки

спокійно та з миром розходяться, це не створює постійної напруги, і підліток може самостійно побороти свої негативні враження [34, с. 231].

Таким чином, узагальнюючи зарубіжні підходи та концепції щодо правослухняної поведінки особистості, ми можемо зробити такі висновки.

По-перше, на думку певного числа дослідників, правослухняна (просоціальна) поведінка особистості залежить як від моральних підвалин, що існують у суспільстві та істотно визначають, що є просоціальною та доброю поведінкою, так і від можливостей суспільної системи викривати та карати злочинців, що змушує більшість людей підкорятися закону.

Схематично таку детермінацію соціально-правової поведінки особистості можна зобразити у виді наступної схеми.

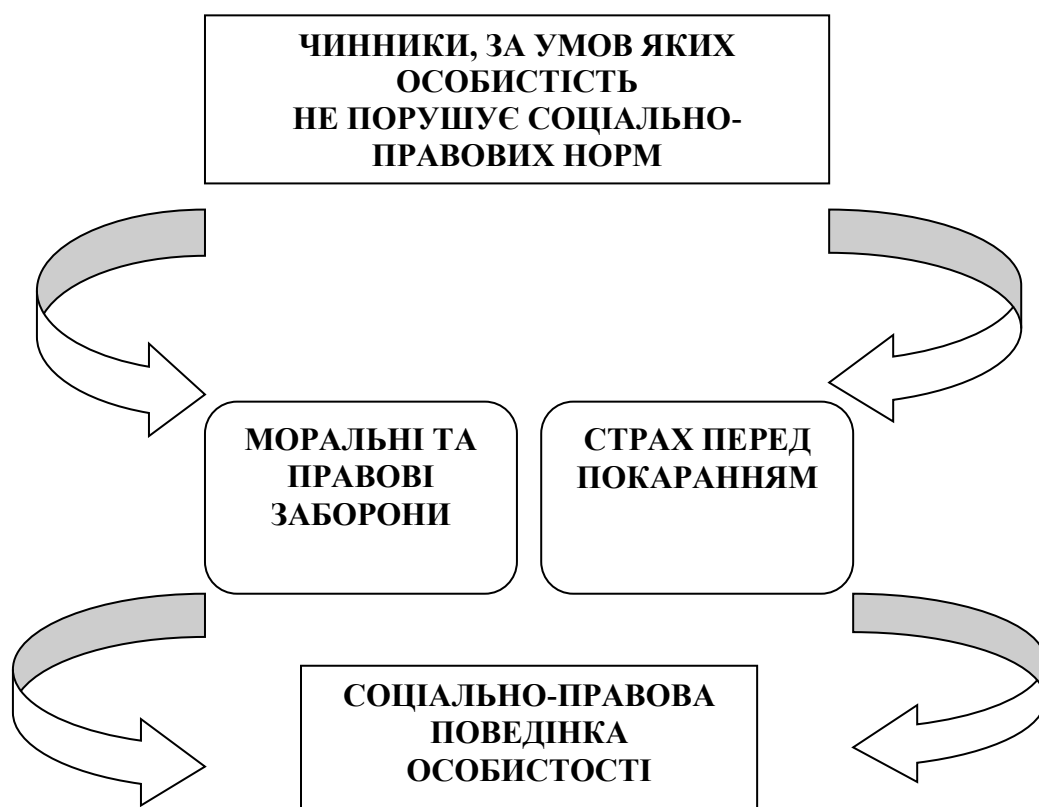

Рис. 1.1. Схема продукування соціально-правової поведінки особистості

По-друге, просоціальна поведінка особистості має своїми визначальними критеріями так звані норми соціальної відповідальності,

взаємності та соціальної справедливості. У процесі соціалізації люди засвоюють вказані соціальні норми та починають себе поводити у відповідності з ними. Проте не завжди люди відтворюють у своїй поведінці зазначений формат, оскільки вони змушені диференціювати свої відносини з оточуючими.

По-третє, моральне становлення особистості має певні стадії, перехід між якими відбувається через удосконалення когнітивних навичок та здібностей до співпереживання або емпатії. Оскільки нас особливо цікавлять стадії, що стосуються студентського періоду життя людини, то вірогідність усвідомлення можливих суперечностей між різними моральними переконаннями, спроможність робити узагальнення та формувати власну думку про те, що «добре», а що «зле», становить ті підвалини, на яких і будується правослухняна поведінка особистості.

По-четверте, певні риси характеру: екстравертованість; сильна емоційність; психотизм мають пряму кореляцію з антисоціальною поведінкою, і тому особистість, яка виявляє такі риси, має певні труднощі у просоціальній адаптації.

По-п'яте, правослухняна поведінка особистості залежить від постійних та сильнодіючих зовнішніх впливів. Ці впливи можуть бути як прямої дії (батьки, родина, близьке оточення), так і непрямої (конфлікти в родині, поведінка однолітків, підліткові та юнацькі ідеали).

1.2. Вітчизняні підходи до соціально-психологічної детермінації соціально-нормативних аспектів життєдіяльності людини

У вітчизняній науковій літературі наводиться багато різних мотиваційних чинників, якими, на думку дослідників, обумовлено скоєння злочинів та, які визначають протиправний характер поведінки особистості [14]. Вітчизняні вчені-психологи та кримінологи (Ю.М. Антонян, Л.М.Балабанова, О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, С.О. Гарькавець, А.І.Долгова, О.Ю. Дроздов, А.П. Закалюк, О.Ф. Зелінський, О.В. Землянська, О.М.Єнікєєв, С.М. Єніколопов, В.Є. Коновалова, М.В. Костицький, Н.Ю.Максимова, С.Д. Максименко, В.С. Медведєв, О.Р. Ратінов, С.І.Яковенко, О.М. Яковлєв та багато ін.) неодноразово зазначали мотиваційні аспекти такої поведінки.

Саме проблемі анормативної (девіантної, делінквентної, антисоціальної, злочинної) поведінки особистості приділялася та приділяється дуже пильна увага дослідників із різних галузей наукового знання. І це цілком закономірно. Різке зростання різних деструктивних проявів особистості значною мірою вплинуло на пошук необхідних відповідей. Багато хто з фахівців посиляється саме на соціально-психологічні чинники, які детермінують прояви соціальної девіації у поведінці особистості. Так, російський психолог В.І. Іванов зазначає: «Людина своїм біологічним походженням приречена нести у собі психобіологічні механізми агресії та страху. Руйнівна сила революційних, міжнаціональних, релігійних конфліктів та війн наочно демонструє те, що цивілізована свідомість, якою так пишається людство, в дійсності є досить тонкою, тендітною, яка легко втрачає оболонку. І коли вона стає прозорою, учорашній «гуманіст» або «освітчений громадянин» береться за цеглу, сокиру або автомат, щоб вбивати собі подібних» [94, с. 56-57].

Аналізуючи питання, пов'язані з моральним вихованням людини, відомий український вчений-психолог М.І. Боришевський зазначає: «Оволодіння законами моралі, формування здатності до самостійного вибору на користь добра й справедливості, здатності активно й невідступно протидіяти злу – чи не найскладніший процес в особистісному становленні людини» [64]. У цьому контексті соціальні дії є вчинками, які мають суспільне значення та смисл. Соціально-правова поведінка особистості при цьому буде тотожною соціальним очікуванням. Здатність людини орієнтуватися в певних соціальних ситуаціях, незалежно від того, наскільки вона може впливати на неї, є показником власне просоціальних дій особистості.

Разом з цим треба зазначити, що поведінка людини значною мірою обумовлена її роллю. Але, як стверджує ще один відомий український вчений-психолог Г.О. Балл, між особистістю та її роллю може існувати певна дистанція, яка потребує подолання. «Заслужують на повагу люди, які відмовляються виконувати морально неприйнятні для них ролі. Водночас у багатьох випадках краща лінія поведінки полягає в тому, щоб залишатись на своєму місці і максимально можливо ошляхетнити, гуманізувати виконувану роль» [48].

Як ми вже відмічали раніше, помірковані китайці зазначають, «щоб лікувати хворих, треба, насамперед, вивчати здоров'я здорових». Тому вивчення природи саме соціально-нормативної, правослухняної поведінки особистості, як на нашу думку, є гарною запорукою того, що це буде сприяти «гуманізуванню соціальної ролі особистості» і вирішенню проблем, пов'язаних із різними формами антисоціальних проявів особистості.

Загальновідомо, що життєдіяльність людини в суспільстві регулюється соціально-нормативними механізмами – соціальними нормами та соціальним контролем. У цьому механізмі головне місце посідає право, правове регулювання, тобто упорядкування суспільних відносин шляхом обов'язкового підпорядкування поведінки суб'єктів цих відносин державно-

санкціонованим нормам. Право виступає своєрідним соціонормативним підґрунтям суспільства, на якому фундуються усі основні сфери його життєдіяльності. Норми права визначають соціально допустиме русло усіх форм життєдіяльності людей, соціотипові характеристики особистої поведінки [260, с. 44-45].

На індивідуальному рівні основною потребою, що спонукає людину діяти, виступає потреба у приналежності до спільноти, потреба у визнанні. Регулятором активності на цьому рівні є моральні та соціальні норми. Проте на особистісному рівні регуляція поведінки здійснюється за допомогою внутрішніх особистісних механізмів, таких як совість, провина, сором.

Визначаючи поняття «норма» (від латинського *norma* – керівне начало, зразок) ми виходимо з того, що це загальновизнане правило, зразок поведінки чи дії, за допомогою якого здійснюється упорядкування соціальної взаємодії людей [256]. Тобто, норма це, перш за все, соціальна категорія, яка має певний психологічний зміст.

Як зазначають Л. Гозман і О. Шестопал, знати соціальні норми ще не означає орієнтуватися в тому, як вони функціонують на практиці. Згідно їхнього підходу існує два шляхи дотримання норм. Перший полягає в тому, що дотримання норм є для людини природною і єдино можливою формою поведінки. Другий полягає в тому, що дотримання норм є намаганням людиною заслужити на схвалення своєї поведінки та уникнення її осуду з боку інших осіб [76, с. 288]. Обидва ці шляхи орієнтують людину на ідентифікацію з референтною для неї групою, роблять її спроможною адекватно функціонувати серед інших людей.

Відомий російський вчений Ю.В. Кудрявцев, визначаючи загальний шлях впливу соціальних норм на поведінку індивіда, зазначає, що норми виконують три основні інформаційні функції: орієнтуючу, програмну та прогностичну, які разом «обслуговують» подальший вчинок людини: вибір мети та засобів, прийняття рішень та планування вчинка, передбачення та оцінка його об'єктивних та суб'єктивних наслідків [120, с. 67].

Разом з цим, соціальним нормам притаманні і три способи регулювання, які найбільш виразно проявляють себе у праві: дозвіл, припис, заборона.

Дозвіл – це вказівка на ті варіанти поведінки, які не заборонені, для суспільства мають певну користь, але не обов’язкові. Дії, які дозволяються, можуть оцінюватися позитивно або нейтрально, або тільки припускатися.

Припис – це вказівка суб’єкту діяти саме так. Це певна обов’язковість під тиском зовнішнього впливу на підставі загрози несприятливих наслідків. Проте, як зазначають дослідники, у багатьох випадках при виконанні приписів превалює певне поєднання зовнішніх обов’язків з внутрішнім почуттям обов’язку [120, с. 68].

Заборона – вказівка на дії, які не слід скоювати. Такі дії характеризуються як суспільно небезпечні, погані, нечесні, несправедливі тощо. При цьому правові, а іноді моральні заборони мають санкції.

Перелічені способи регулювання нормативної поведінки орієнтують індивіда, підказують йому розумні, оптимальні та соціально необхідні варіанти поведінки. Вони стають на шляху хаосу та нерациональних дій людей, а в більш широкому прояві – спрямовують усі суспільні відносини в позитивний, суспільно-корисний напрямок.

Із зазначеної позиції, як на нашу думку, слушним є приклад із казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» [236]. Мова йде про короля одного з астероїдів, на якому побував Маленький принц.

Король мовив: «Коли я накажу якому-небудь з генералів пурхати, як метелик з квітки на квітку, або написати трагедію, або обернутися морською чайкою, і генерал не виконає цього наказу, хто буде в цьому винним – він чи я?».

– Ви, ваша величність, - ні хвилини не вагаючись, відповів Маленький принц.

– Цілком правильно, підтвердив король. – З кожного треба вимагати те, що він може дати. Влада, перш за все, зобов’язана бути розумною. Коли

ти накажеш своєму народові кинутися в море, він учинить революцію. Я маю право вимагати покірності, тому що мої веління розумні.

Саме так і правові норми, якщо вони розумні, то вони мають бути виконаними, а якщо ні – вони або порушуються тими хто їх встановлює, або «народ йде на революцію».

В цьому сенсі висловлюється і Ю.В. Кудрявцев, який зазначає, що засвоєння соціальних норм відбувається практично на протязі усього життя людини та різними шляхами. Але якщо система більшості «офіційних» норм утворюється свідомо, внаслідок наукового аналізу суспільних відносин, особистість формується під впливом не стільки норм, скільки реальних життєвих ситуацій, які можуть дуже часто не виходити на загальносуспільний рівень [120, с. 70].

Як ми вважаємо, підставами для цього виступає інтерпретація змісту тих чи інших норм. Сам зміст норм дуже часто буває різним на підставі протиріччя інформаційних джерел або просто з незрозумілості самої норми. У зв'язку з цим цікавим є історичний висновок одного з дослідників географічного фактора у розвитку суспільства про те, що «російські люди керувалися більше здоровим глуздом з урахуванням місцевих умов, і тільки після цього законами царського уряду. До цього були змушені звикати царські чиновники, для яких таке юридично не дуже визначене положення було вигідним, оскільки поширювало їхню владу на місцях» [120, с. 72]. Проте таке відношення до правових норм залишається і до сьогодні, про що свідчать останні дослідження [129].

Вплив соціальних норм на поведінку може бути і дуже суперечливим, тому що багато які з них належать різним спільнотам та вони не завжди знаходяться у гармонійній відповідності між собою. Це особливо чітко прослідковується у так званий перехідний період, про що вказує багато хто з дослідників [75; 94; 129; 148]. Проте різноманіття та протилежність вимог, які пред'являються до різних соціальних ролей, стають і джерелами

конфліктів, труднощів та соціальних відхилень, у тому числі і патологічного характеру.

При цьому Кудрявцев зазначає, що нормативне регулювання є історично не єдиним, можливо, не кращим, але необхідною формою впливу на поведінку людей та упорядкування суспільних відносин. Але ненормативні засоби регулювання поведінки, такі як створення найбільш гарних умов життя, праці та побуту людей, підвищення їхнього добробуту, розвиток політичної активності, виховання поважного відношення до особистості і т. ін., можуть підвищувати правову спрямованість їхньої поведінки [120, с. 74].

Інші дослідники, визначаючи соціально-психологічний зміст правової поведінки особистості, наполягають на залежності її від багатьох чинників, які умовно поділяють на соціально-психологічні явища, закономірності та механізми, що виявляються в психічній діяльності людини та психологічно-значимі соціальні чинники, що впливають на неї, і за законами відбиття детермінують психічні явища у групах та у окремої особистості [59, с. 74].

Свою увагу на проблему норми і окремо – соціальної норми, звернула українська вчена-психолог В.В. Третьяченко. Вона зазначає, що з точки зору конкретної особистості норми – це критерії орієнтації та цілепокладання: соціально регламентовані та схвалювані «інваріанти поведінки», у рамках яких індивід може шукати альтернативи шляхів та засобів досягнення своїх цілей. Зміст норм визначається об'єктивними характеристиками соціальної діяльності, праці та спілкування й переформулюється у безпосередньому соціальному спілкуванні. Нормативна поведінка є своєрідним схвалюваним «засобом», ґрунтованим на стереотипних діях, які передбачають обов'язковість виконання, але не включають і не мають на увазі «винагороду» за це [267, с. 50].

Дійсно, вплив соціальних норм на особистість має спрямовуючий характер, оскільки вони слугують цілям орієнтації особистості в ситуації вибору. Проте соціальні норми забезпечують соціальний контроль поведінки.

Це ціла система, що забезпечує впорядкованість взаємодії і взаємовідносин суб'єктів спільної діяльності, та як відповідний механізм, що надає партнерам можливість прогнозування (передбачення, антиципації) соціальних дій у рамках установлених норм та соціальних очікувань.

Третяченко стверджує, що соціальні норми є механізмом соціально-психологічної конвенційності. Сукупність норм може розглядатися як культура певної групи, а культура визначається як сукупність конвенційних уявлень, які виявляють себе в діях та артефактах, які характеризують певні групи [267, с. 51].

Вчена вважає, що соціальні норми полегшують процес професіоналізації. Норми створюють комплекс психологічних умов, завдяки яким здійснюється перехід потенційних можливостей людини в актуальні властивості та особливості. Останні становлять психологічну структуру характеристик індивідуальності, визначають, сприяють розвитку, саморозвиткові всієї багатоманітності властивостей людини як суб'єкта праці, пізнання та спілкування. Відбувається процес актуалізації людини як особистості через реалізацію нею своїх можливостей та таланту [267, с. 51].

Але треба зазначити, що контроль не обов'язково включає насилля. Сама участь у тій чи іншій групі накладає на її учасників та їх дії певні обмеження [150, с. 137]. Тому соціальний контроль сам по собі сприяє збереженню поведінки, прийнятої між членами суб'єкта колективних дій і самі соціальні норми як вироблені та реально існуючі в трудовому колективі постають як засіб, спосіб організації поведінки його членів. Вони формуються під час спільної діяльності. Тільки в тому випадку, коли людина дає добровільну згоду на участь у колективних діях, які сприяють можливостям її самоактуалізації, соціальні норми стають для неї цінними й сприймаються як традиційні, прийняті у цьому трудовому колективі [267, с. 52].

Третяченко робить висновок, що саме соціальні норми, притаманні трудовому колективові, сприяють зростанню професіоналізму. При цьому

такі норми перетворюються на норми-цінності, а отже – на традиції. Соціальні норми формують такі комплекси регуляції поведінки, які забезпечують підтримання потрібної всталеності конкретної спільноти як організації, стабільності поведінки своїх членів. При цьому всталеність організації та стабільність поведінки слід розуміти як найважливішу умову розвитку та вдосконалення соціально-психологічних параметрів суб'єктів спільної діяльності [267, с. 52].

Розглядаючи правослужняну поведінку особистості, вітчизняні дослідники відмічають, що вона формується на підставі закономірностей вольової регуляції діяльності, в єдності та взаємодії інтелектуальних, моторно-виконавчих та емоційно-оцінюваних процесів. Так, визначаючи правомірну поведінку як правовиконавчу, О.М. Бандурка та інші розглядають її як різновид вольового процесу, для якого характерно є властивість саморегуляції, яка полягає у постійному поетапному зіставленні наслідків виконаних дій та вчинків із збереженими у свідомості еталонами права та уявленнями бажаного кінцевого результату [32, с. 117].

Вчені вважають, що найбільш раціональним шляхом формування правовиконавчої поведінки підлітка є: засвоєння змісту та соціальної ролі морально-правових норм; сприйняття прикладів правовиконавчої поведінки; практичне виконання правових дій – вчинків; свідомий самоконтроль; вправи з удосконалення правовиконавчих дій – вчинків та їх переклад у навички, що дозволяє автоматизувати (невільно), здійснювати правильні дії у відповідних життєвих ситуаціях; переклад правильних моральних та правових навичок у звички морально-правової поведінки, завдяки чому правовиконавча поведінка стає потребою особистості [32, с. 117].

Звертає на себе увагу й те, що іноді особистість володіє певною системою правових уявлень, які є адекватними вимогам суспільства, не спирається на вміння та навички, необхідні для вольової регуляції та саморегуляції поведінки. Тоді ми маємо справу з людиною, яка є бездіяльною, відступає перед труднощами, легко йде на компроміс стосовно

моралі та права. Діти та підлітки дуже часто виявляють стихійні форми засвоєння морально-правових аспектів поведінки. Це відбувається на підставі безпосереднього наслідування певних взірців поведінки, а саме: поведінки батьків, друзів, героїв фільмів тощо. Не менший вплив справляють аспекти навіювання та примусу. Завдяки цьому правова поведінка здійснюється неусвідомлено, оскільки вона не включає в себе високий рівень сформованості провосвідомості, системи правових норм та розуміння їхньої соціальної та особистісної значущості. Така поведінка немає усвідомленої орієнтованої основи і є нестійкою, ситуативною та безпринципною. В цілому, як зазначають вчені, правова поведінка здебільшого є похідною правового виховання, що припускає формування повноцінної системи психологічних механізмів усвідомленої саморегуляції поведінки особистості [32, с. 118].

Дослідники О.Р. Ратінов та Г.Х. Єфремова, вивчаючи мотивацію злочинної поведінки, відмічали, що правослухняні громадяни на відміну від правопорушників мають інші стимули стримання від скоєння злочинів. Так, у правопорушників такими стимулами виступають переважно зовнішні детермінанти або система правового контролю. У правослухняних – чинники внутрішньої регуляції або інтерналізовані соціальні норми [214, с. 102]. Інакше кажучи, правослухняна особистість діє на підставі засвоєних правових та моральних приписів, які включені до її системи цінностей, а правопорушник – тільки із страху бути викритим та покараним.

Зміни, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя, безумовно, впливають на переоцінку людиною минулих її уявлень про правове або протиправне. Те, що кілька років тому втілювало в себе правовий зміст, сьогодні трансформувалося в те, що стало «поза законом», а те, що було протиправним, перетворилось в правове. Такі «коливання» дають додаткові підстави вважати, що правові уявлення людини є похідними від економічних, політичних, ідеологічних та інших уподобань, які істотно переважають у суспільстві.

Разом з цим, відомо, що в центрі правослухняної поведінки особистості знаходяться інтерналізовані нею соціальні норми, тобто вимоги суспільної свідомості, які застосовуються особистістю у повсякденній реалізації. Зазвичай соціальні норми визначають як соціальні еталони встановлення модальної, обов'язкової, з точки зору суспільства, поведінки, які виконують функції інтеграції, упорядкування життя груп, індивідів, суспільства [32]. Саме обов'язковий характер дотримання соціальних норм усіма членами суспільства робить їх правовими нормами, тобто імперативами правослухняної поведінки.

Проте поява соціальних норм була зумовлена специфікою відносин суспільної свідомості та діяльності, що має своє вираження у логічних формулах та припускає загальнообов'язковість вимог: «Усі люди повинні діяти саме так».

Суспільна свідомість передбачає факт стабільності простої репродукції масових форм поведінки протягом тривалого часу. Вона фіксує ці форми життя в найбільш соціально значущих однотипних діях, абстрагуючи їх від різноманітності способів; закріплює в суспільній пам'яті необхідність подібних дій у вигляді віртуальних формул, що передаються від покоління до покоління. Така форма норми має своє конкретно-історичне існування – табу. Останнє наповнене певним змістом, якому притаманна неможливість зміни соціального буття за будь-яких умов. Але разом з цим, хоча усі люди мають дотримуватися певних заборон та не всі дотримуються їх однаково. Рівень усвідомлення у виконанні взаємних обов'язків не завжди відповідає визначеним нормам поведінки у даному суспільстві. Людина дотримується цих норм настільки, наскільки дозволяють це її особисті потреби і соціальний стан. Реально поняття норми використовується як оцінка стану суспільних відносин, процесу їхнього розвитку і стосовно ставлення до неї вимірюється ступінь відхилення від норми. Норма представляє собою сукупність правил і вимог, що виробляються кожною реально діючою спільнотою; вони виступають щонайважливішим засобом регулювання

поведінки членів певного суспільства. Характерною особливістю поняття норми поведінки ще з античних часів є конкретизація визначення канонів та правил, що обмежують дії людини у відповідному соціальному середовищі. Але постійні зміни відносин призводять до порушень цих правил. Прагнення абсолютизувати окремі положення як загальнолюдські норми стосунків дуже часто піддаються перегляду, а це, в свою чергу, не сприяє ствердженню їх як певного абсолюту в організації міжособистісних відносин і побудови на їх основі суспільних форм поведінки [59; 118; 250].

У первісному суспільстві правила поведінки мають концентруватися в уявленнях первісної людини про добро та зло, корисливе або шкідливе. Вони передбачали умови взаємозахисту, взаємодопомоги та виступали у якості підтримки родини. Разом з цим, містили і досить жорсткі приписи, оскільки все життя людини того часу було боротьбою за існування. У науковій літературі правила поведінки первісної людини отримали назву «мононорми» [201; 209; 281]. Це пояснюється тим, що вони були єдиними та універсальними і вбирали у себе риси релігійних норм, норм права, норм моралі тощо. Виникнення цих правил докорінно змінює поведінку людей, що, в свою чергу, створює умови для початку поступового прогресу суспільства. Мононорми були джералами первісних традицій, звичаїв, ритуалів, які й допомагали соціалізації індивідів первісного суспільства.

Найбільш опрацьованою проблема соціальних норм, за нашим переконанням, залишається у дослідженнях М.І. Бобньової. Вона вважає, що найважливішою функцією соціальних норм є забезпечення поєднання позаособистісних вимог, умов та завдань суспільства з поведінкою та проявами особистості [39, с. 73]. Це визначає особливу функцію соціальних норм, яка пов'язана з встановленням та розвитком особистості, а саме: засвоєнням та формуванням особистісної системи норм та використанням їх у якості умов і детермінант соціального розвитку особистості, тобто її соціалізації. Відбувається це на підставі формування так званих «статусних

характеристик», які виникають під час оволодіння особистістю системою норм та цінностей тієї соціальної групи, до якої вона належить.

У процесі регуляції поведінки особистості соціальні норми взаємодіють з багатьма чинниками, що обумовлюють її спрямованість. При цьому суттєвими виступають внутрішні і зовнішні чинники та способи регуляції поведінки, які роблять соціальні норми або каналами для проведення соціального впливу, або, власне реалізуються за каналами цих способів регуляції. До таких чинників Бобнюва відносить моральну та ціннісну детермінацію поведінки, яка відбувається за умов суттєвого співвіднесення норм та цінностей [39, с. 77].

На підставі зазначеного можна припустити, що детермінація поведінки особистості у її правовому вимірі може бути як відповідною до тих змін, які відбуваються у суспільстві (є співвіднесення норм та цінностей), так і опозиційною (норми не співвідносяться з цінностями).

Для того, щоб була забезпечена ефективність дії правової норми, ряд вітчизняних дослідників вважають необхідним виконання таких вимог. По-перше, особистість зобов'язана визнавати соціальні цінності, які закріплюють та охороняють правові норми. Хоча, зміни соціальних пріоритетів обумовлюють виникнення нових соціальних цінностей-норм, яким необхідний час для відповідної інтерналізації. По-друге, правова норма зобов'язана розвиватися та змінюватися з урахуванням трансформацій, які відбуваються у суспільній правосвідомості. Однак в реальному житті саме розвиток правосвідомості особистості може не поспівати за тими соціальними трансформаціями, які відбуваються. По-третє, норми права зобов'язані йти за розвитком суспільних потреб, матеріальних та духовних інтересів суспільства. Але саме йти, а не випереджати або значно відставати, оскільки вони зобов'язані сприйматися особистістю як підстави для її правомірних дій [32; 61; 75].

На підставі сформованих соціально усталених правових норм, правослужняна поведінка за наявності зворотного зв'язку виступає

важливішим регулятором відношень особистості з оточуючим середовищем. Дослідники відмічають багатогранність таких відносин.

По-перше, це спрямованість на встановлення та підтримку оптимальних відносин між особистістю та державою на підставі дотримання прав та обов'язків, встановлених у державних законодавчих актах та водночас – дотримання власної свободи. По-друге, встановлення активної позиції особистості у суспільстві, коли дотримання прав то обов'язків відбувається не за примусом або стереотипним наслідуванням, конформізму, а на підставі усвідомленої дисципліни та сомаконтролю. По-третє, організація з іншими людьми з повагою їхніх прав та свобод, з дотриманням високої правової культури, почуття відповідальності за долю інших людей. По-четверте, дотримання морально-правових приписів із членами формальних та неформальних груп на підставі взаємної відповідальності та взаємних гарантій прав та свобод. По-п'яте, самоствердження та самовизначення особистості на підставі правопідставних методів підтримки своєї гідності з гармонійним поєднанням своїх прав та обов'язків перед суспільством [121, с. 118].

Ще один відомий російський вчений О.М. Яковлев, розглядаючи правомірну та злочинну поведінку особистості, зазначав, що на соціально добрі та соціально погані слід поділяти не стільки людські потреби, скільки засоби їх задоволення. Останні визначаються як властивостями особистості, так і характером її взаємодії з соціальним середовищем [320, с. 32].

Яковлев вводить поняття «соціального типу», під яким розуміє певний тип особистості, який проявляє свої головні характеристики у виді стійких способів (або стереотипів) поведінки. Соціальний тип є поєднанням індивідуальних властивостей особистості з типовими елементами близького до нього соціального середовища. Вважаючи, що соціальна психологія у якості важливих елементів соціального середовища розглядає поняття, оцінні судження, позиції, які вона «задає» індивіду, важливішим елементом саме особистості будуть ґрунтовно засвоєні соціальні та моральні цінності, які в

силу їхнього сприйняття або інтеріоризації стають «невіддільним надбанням особистості» [320, с. 33].

Але слід зауважити, що соціальне середовище тільки створює потенційні можливості для того чи іншого виду поведінки людини. Саме у вчинку реалізуються потенційні можливості середовища. Дійсно, уявлення про те, що можна, а чого не слід робити, що добре, а що зле, що почесно, а що ганебно, як досягти тих чи інших цілей в житті, які саме ці цілі – все це соціально-психологічні елементи соціального середовища, з яких складаються певні види соціальних можливостей, що реалізуються в поведінці людей. Яковлев стверджує, що саме там, де позиції, установки та цінності особистості співпадають з позиціями, установками та цінностями оточуючого соціального середовища (є адекватними йому), там слід говорити про існування «норми» у поведінці даної особистості [320, с. 35].

Вітчизняні вчені-психологи М.Н. Корнєв та В.М. Фомічова, розглядаючи поняття групової норми та нормативної поведінки особистості, приходять до висновку, що групові норми виступають в якості певних стандартів поведінки для членів групи та приймаються ними за узаконені специфікації очікуваної функції групи як система, а також функції кожного члена групи всередині цієї системи [116, с. 58]. Вони, посиляючись на американського дослідника Р. Редфілда, вважають, що сукупність норм, які знаходяться в основі дій будь-якої групи, можуть розглядатися як культура даної групи. Виходячи з цього, будь-яка група, яка існує досить тривалий час, виробляє певну систему норм, яка крізь призму поняття «культура» проявляється специфічними уявленнями, які поділяються членами даної групи [116, с. 59].

Автори зазначають, що функціонування норм в малій групі передбачає наступне. По-перше, норми є продуктом соціальної взаємодії і виникають у процесі життєдіяльності групи (взаємодопомога, проведення дозвілля, рольове спілкування та ін.), а також вводиться до неї більшою соціальною спільнотою. По-друге, група не встановлює норми для кожної

можливої ситуації, вони формуються лише стосовно дій та ситуацій, які мають значущість для групи. За умов інших дій та ситуацій поведінка та діяльність членів групи регулюються з боку не суто групових, а моральних, правових або етичних норм. По-третє, певні норми можуть застосовуватися до ситуації загалом, безвідносно до окремих членів групи і ролі, яку вони відіграють, а деякі регламентують саме рольову поведінку в групі. По-четверте, норми розрізняються за мірою прийняття їх групою: деякі норми схвалюються практично всіма членами групи, натомість інші підтримуються лише незначною меншістю. По-п'яте, норми відрізняються ступенем девіантності, що ними допускається, і відповідним діапазоном санкцій, які при цьому застосовуються [116, с. 59].

Погоджуючись з тим, що існування системи норм для індивіда важливе тим, що вона забезпечує його сукупність орієнтирів у навколишньому середовищі та виокремлюючі функції нормативного впливу (досягнення групових цілей, збереження групи в цілому, принципи життя та діяльності членів групи, ставлення до соціального оточення та соціальних подій), вчені відмічають, що соціальні норми не детермінують поведінку, вони тільки дозволяють певні дії, а деякі – забороняють [116, с. 60-61]. Як на нашу думку, це спірне твердження, оскільки ми погоджуємося з О.Р.Ратіновим та Г.Х. Єфремовою, які зазначають, що правослухняна особистість діє на підставі засвоєних правових та моральних приписів, які включені до її системи цінностей, а серед них значне місце посідають і соціальні норми, які були інтерналізовані особистістю [214].

Роблячи висновок, Корнєв та Фомічова відмічають, що нормативність поведінки індивіда у групі є специфічною ознакою соціально-психологічних явищ. У нормах фіксуються заданість, усталеність умов діяльності індивіда та форм його поведінки у певних ситуаціях. Соціальні норми виконують функції орієнтації поведінки, її оцінки та контролю за нею [116, с. 61-62].

Цікавий погляд на проблему нормативної поведінки особистості висловлює відома вітчизняна вчена-психолог Т.М. Титаренко. Вона крізь

призму вікової динаміки особистісних дисгармоній піддає аналізу ті смислоутворення, які виникають у людини у певні періоди її життя.

Дослідниця стверджує, що «наявність дисгармоній є нормою». Саму особистісну дисгармонію вона визначає як «непатологічне відхилення в розвитку особистості, що виникає під впливом несприятливих обставин, кризових ситуацій, деструктивних конфліктів» [265, с. 180-181].

Титаренко виділяє дисгармонії егоцентричного, конформного, нормативного, релятивного життєвих світів особистості [265, с. 186-199].

Для егоцентричного життєвого світу, який структурується в старшому дошкільному віці, притаманне несприйняття будь-яких суперечностей на особистісному рівні. Однак, коли за несприятливих умов швидкість перетворення життєвого світу уповільнюється, складаються передумови для виникнення певних особистісних дисгармоній, що зберігають на всіх подальших вікових етапах наслідки такої ранньої «кристалізації». До несприятливих умов вчена відносить штучне стимулювання розвитку дитини без урахування її реальних можливостей та обмежень.

Але цей етап, якщо він своєчасно не змінюється черговим – конформним, сприяє появі особистісних дисгармоній демонстративного типу. Нормативні приписи існують нібито незалежно, паралельно для самого демонстранта та для всього іншого світу. Він знає правила, вважає їх слушними, визнає необхідність дотримання їх, але для себе завжди знаходить безліч виправдань і пом'якшувальних обставин. Його власний світ, як йому здається, такий несхожий на світи оточення, такий значущий та унікальний, що зважати на інших просто не має потреби. Демонстративна особистість декларує цінність свободи стосовно соціуму. Але ця свобода є свободою дуже відносною. Людина, життєвий світ якої побудований як егоцентричний, інфантильно цілісний, недиференційований, неспроможна усвідомити себе в ситуації відповідального життєвого вибору. Її поведінка є центрованою на собі, на власних планах, інтересах, пріоритетах. Рішення такої людини

імпульсивні, незважені, чітко спрямовані на задоволення якоїсь однієї яскравої потреби, притлумлення, гальмування якогось гострого, по-дитячому нестерпного бажання.

Егоцентричний етап світобудови може виявлятися не тільки у демонстративній дисгармонії. Іншим варіантом є особистісна імпульсивність. А оскільки імпульсивна особистість є рабою своїх бажань, хотінь, прагнень, то вона не враховує бажання інших, а її унікальність стає надцінністю. Під час вирішення конфліктних ситуацій та взаємодії з соціумом власне «Я», виступає єдиним центром життєвого простору. Орієнтація спрямовується виключно на себе, а не на соціум, або оточення.

Все це робить таку особистість дуже чутливою до втрати власної автономії. Вона спроможна на незвичайну агресивність будь-кого, хто їй здається винним, хто нібито створює зайві складності й перешкоди на її шляху. Хто просто раптом виникає в її житті зі своїми несподіваними запитами, очікуваннями. І, як зазначає Титаренко, «Така особистість не дуже здатна до перетворень, негнучка, не має необхідних адаптивних характеристик, щоб бути інтегрованою в спільноту» [265, с. 189].

Другу форму особистісної дисгармонії Титаренко називає конформною. Ця стадія, на її думку, припадає на молодший шкільний вік. Такий світ, порівняно з егоцентричним, є більш складним, диференційованим, багатовимірним [265, с. 189].

Основною характеристикою цього періоду є перехід до більш складної дійсності, а значуща провідна діяльність переживається як втрата колишньої єдності. Панівною стає специфічна «колективна» відповідальність, позаяк відбувається переорієнтація з життєвої позиції егоцентрика «всі, як я» на життєву позицію конформіста «я, як усі» [265, с. 190].

Цікавим є зауваження вченої про те, що поведінка дорослих особистостей, «перебій» у розвитку яких відбувся саме на цьому віковому етапі, відрізняється нестійкістю, несамотійністю, схильністю до випадкових

зовнішніх впливів. Вони прагнуть завжди бути серед більшості, розчиняти відповідальність у групі, максимально відповідати груповим очікуванням. А схильність до чужих впливів, легковажність, несаможиттєвість суджень та дій, прагнення бути в центрі групи – всі ці характеристики споріднюють представників екстравертованої та нестійкої дисгармонії.

Титаренко вважає, що така особистість не спроможна вносити корективи в саморегуляцію поведінки відповідно до дій іншої людини. У неї не формується цілеспрямованість, за винятком стійкої погоні за задоволеннями, сформованої ще на егоцентричному етапі. Перешкоди не викликають бажання їх долати, вольові зусилля практично недоступні, а тому всі нормативні обмеження сприймаються як несуттєві перешкоди на шляху до розваг.

Для такої особистості притаманне прагнення бути серед більшості, «ховатися» в натовпі, якомога більше відповідати очікуванням усіх і кожного, спокою, стабільності, безпеки й заради цього несвідомо делегує іншим право вибирати. Конформно дисгармонійна особистість не вірить у себе, у свої адаптивні можливості. Для неї краще відчувати силу звичок, вплив застарілих стереотипів, аніж раптом залишитися віч-на-віч незнайомим, а отже, небезпечним новим життям.

Але найголовнішим, в сенсі затримки розвитку на цьому етапі є те, що особистість, хоча в цілому й спроможна вибирати певні групові норми без гарантій їх дотримання задля «своїх», загальноприйняті приписи залишаються за межами індивідуальної психологічної реальності.

Наступний етап – передпідлітковий вік, коли конформний життєвий світ перетворюється на нормативний, конвенційний. Орієнтація на правила «для своїх», «для обраних», змінюється засвоєнням загальнозначущої нормативної системи. Як зазначає Титаренко: «Норми поступово набувають цінності як такі, незалежно від ставлення до них близького оточення» [265, с. 192]. Особистість починає втрачати бажання бути в усьому схожою на однолітків. Статеві відмінності, що виявляються в характері взаємин, формах

активності, способах взаємодії з одностатевими та різностатевими однолітками, проявляється дедалі виразніше.

Життєвий світ, що має конвенційну побудову, структурується за рахунок інтенсивного засвоєння типових ролей. Особистість у кожному життєвому випадку хоче бути законослухняною, відповідати правилам і нормам, керуватися загальновідомими регламентаційними приписами.

Хоча, Титаренко зазначає, якщо розвиток на цьому етапі за певних обставин втрачає свій поступальний характер, створюються умови для кристалізації дисгармонійних життєвих світів. Людина, яка «не виростає» з конвенційного життєвого світу, захищається від необхідності самостійно робити вибір у складних, нетипових життєвих ситуаціях, до яких вона не може підібрати правила [265, с. 194]. Така особистість відчуває неспокій, сприймає світ передусім тривожно, очікує загрозу для здоров'я, спокою, безпеки. Ми маємо справу з сенситивною та психостенічною особистостями. Перша страждає від зайвої вразливості, незахищеності, безпорадності, а друга – від нерішучості, ригідності.

Титаренко стверджує, що в цілому такі старанні, акуратні, сумлінні люди не роблять самостійного вибору із тієї ж причини, з якої намагаються повсякчас дотримуватися тих чи інших норм. Людина такого типу нездатна вибирати, тому що в ситуації справжнього вибору відчуває себе надто вразливою, нерішучою, неготовою, внутрішньо незахищеною. Для неї притаманним є краще мінімізувати потреби, ніж втратити спокій.

Наступний етап – релятивний, припадає саме на старший підлітковий та юнацький вік, коли в самосприйманні починає домінувати ставлення до себе як до неповторної індивідуальності. Титаренко відмічає, що в цей час виникає новий образ фізичного «Я», нова тілесна аутоідентифікація. Власна індивідуальна неповторність усвідомлюється особливо гостро завдяки статево-рольовим настановам, посиленню сексуальної диференціації [265, с. 195].

У цей час життєвий світ будується шляхом чіткого розмежування власного, «істинного» існування і зовнішнього, чужого, «несправжнього» оточення. Минуле й теперішнє починається сприйматися як різні темпоральні іпостасі того, що лише передбачається, планується, очікується. Психологічний простір, як зазначає Титаренко, звужується, центрується на новому рівні. Моральнісний простір стає все релятивнішим: колишні стандарти взаємин, взаємодії стають сумнівними, кожна норма потребує обґрунтувань, випробувань. Нормативні обмеження поступово стають об'єктом експериментування, зацікавленого пізнання. Кожне правило починає «жуватися», куштуватися на смак.

Для цього віку притаманне відбиття – потреба бути, «як усі», переростає в потребу бути «зовсім не таким, як усі». Однак релятивний період створює умови для розвитку таких особистісних дисгармоній, як гіпертимна або інтровертована. Їх представники не звертають уваги на оцінки оточення, не зважають на авторитети, орієнтуючись передусім на власне прагнення постійно переживати свою незалежність від стандартів, звичок, правил.

Для інтровертованої особистості важливо не те, що відбувається насправді, а те, що людина про це думає, як вона це інтерпретує. Зовнішній світ є випробувальним полем для оригінальних уявлень, своєрідних вигадок, фантазій. І якщо людина залишається на цьому етапі, вона позбавляється відчуття відповідальності за свої вибори, її життєвий світ не має необхідної стабільності, усталеності, структурної визначеності.

Крім зазначеного, вчена вважає, що надмірна індивідуалізація, яка притаманна юнацькому віку, на подальших вікових етапах може заважати розвитку особистості. Юнацький вік виступає як вирішальний етап у формуванні індивідуального стилю життя. Певні «перебої», які відбулися раніше, на цьому етапі ніби підсумовуються, інтегруються, стають впізнаваними, порівняно завершеними. Обмеження, що накладаються

психологічним віком і статтю, ставленням до власної своєрідності, стають стійкими. Їх тепер не так просто компенсувати, подолати.

Титаренко підсумовує: «Помилковий особистісний вибір, погане усвідомлення альтернатив, уникання відповідальності за життєве рішення, що вже прийняте, – все це наслідки «нездорового» розвитку, дисгармонійної світобудови [265, с. 198-199]. У відповідності з проблемою правослукняної поведінки, це асоціальні прояви особистості, а за певних обставин – і антисоціальна спрямованість її поведінки.

Ще один погляд на поведінку особистості у правослукняному вимірі, який заслуговує на увагу, це концепція В.А. Роменця щодо психології вчинку. Вчений зазначає, що людина, яка здійснює вчинок, виявляє певну моральну активність. А сам вчинок науковець визначає як перетворення людиною моральної ситуації [220, с. 196].

Роменець вважає, що психологічною основою вчинку є встановлення та розрив певних зв'язків людини з середовищем. Його можна розуміти також як вираження конфлікту між суспільною нормою поведінки і певною психологічною спрямованістю людини. Для своєї реалізації вчинок потребує ситуації, що протистоїть людині і має бути зміненою, потребує волі, що переборює ситуацію. Людина усвідомлює свій вчинок і несе за нього моральну, а в певних випадках і кримінальну відповідальність. Усвідомлення вчинку означає чітке знання його мети, засобів здійснення та суспільних наслідків. На підставі цього вчений пропонує розглядати вчинок як єдність ситуації, волі (мотивів) та ідеалу [220, с. 198].

Розглядаючи саме правовий вчинок, можливо припустити, що він може починатися в той момент існування людини, коли мотивація втрачає для її свідомості свій імовірний амбівалентний характер і наближається до однозначного рішення – ні за які дивіденди не порушувати існуючі соціальні або правові норми. Якщо підійти до розгляду правового вчинку зворотно, він предстає як «дія всупереч наявному стану речей: виступ проти якогось

суспільного звичаю, моральної норми або шаблону мислення і т. ін.» [220, с. 199].

Узагальнюючи аналіз вітчизняних підходів до визначення правослухняної поведінки особистості та правового, просоціального у цілому, ми можемо поза залежністю від роду діяльності все різноманіття форм поведінки людини в суспільстві уявити у вигляді визначеного простору, що складається зі сполучення трьох елементів: *потреб*, тобто такого стану індивіда, у якому виникає необхідність здійснення визначеної поведінки, що виступає джерелом його активності; *можливостей* її здійснення та *обов'язків* щодо її впровадження у взаємодії для досягнення встановленої мети, кінцевого результату такої поведінки. Все це різноманіття форм поведінки людини в суспільстві деякі вітчизняні дослідники зображають у виді певного простору подій (див. рис. 1.2.) [156, с. 142].

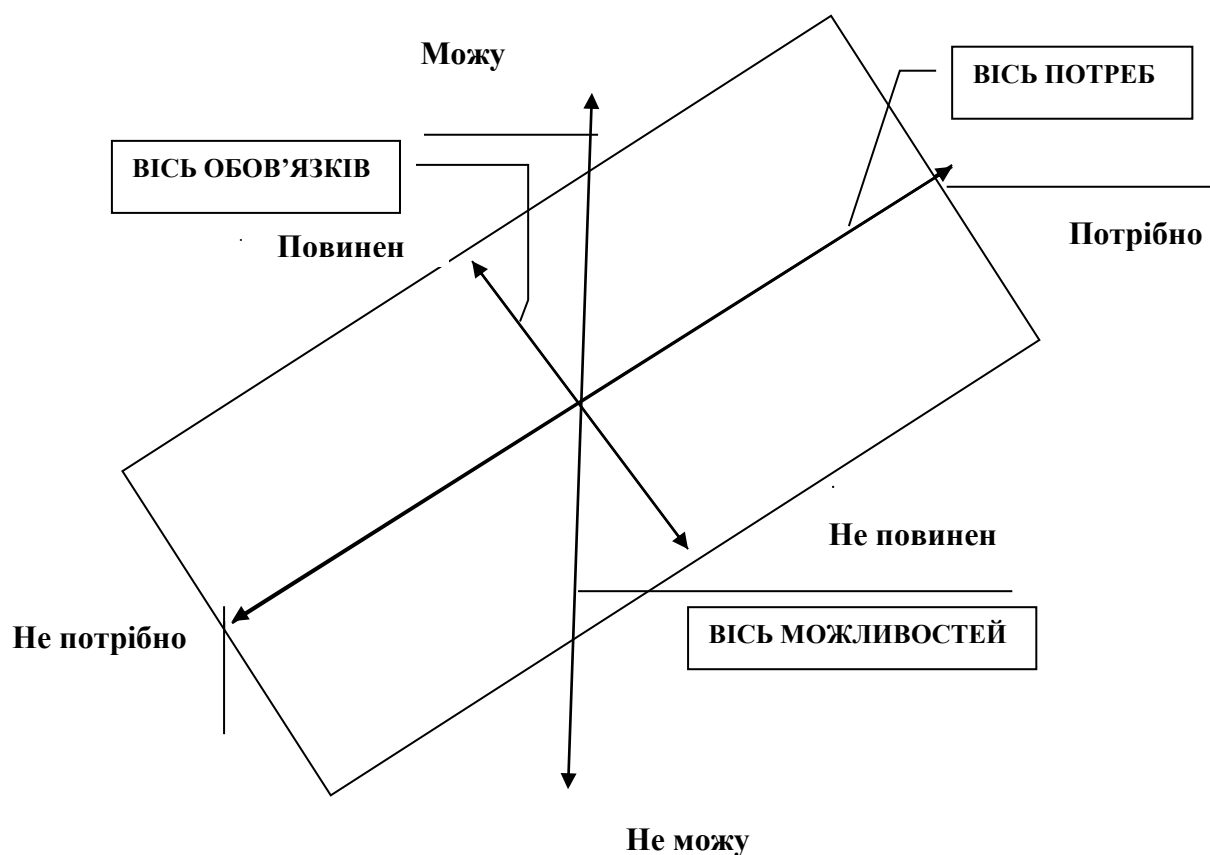

Рис. 1.2. Просторове зображення форм поведінки людини в суспільстві

Вісь обов'язків (повинен – не повинен) відбиває міру зусиль, що докладаються для досягнення мети.

Вісь можливостей (можу – не можу) визначає можливості індивіда при вирішенні поставленого завдання.

Вісь потреб (потрібно – не потрібно) показує спрямованість у досягненні поставленої мети.

Початок координат (точка перетинання осей) відповідає рівноважному стану, що може бути характерним для початку будь-якої дії.

Існує залежність виконання взаємних зобов'язань індивіда від його свідомості та соціальної ролі в суспільстві. Індивід дотримується норм настільки, наскільки усвідомлює ступінь необхідності виконання взаємних зобов'язань. Отже, не випадково, що соціальні трансформації зумовили значні розбіжності у визначенні як правового в цілому, так і правової поведінки особистості зокрема. Дійсно, більш визначеним на сьогодні є те, що вважається протиправним. Правове, переважно, тільки йому протиставляється. Тому, як на нашу думку, вирішення проблеми правослукняної поведінки особистості є надто актуальним завданням і потребує свого подальшого вивчення.

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити такі висновки.

По-перше, у підходах вітчизняних вчених до проблеми правослукняної поведінки особистості так, як і у підходах зарубіжних вчених, існують розбіжності, що свідчить про певну невизначеність цього поняття.

По-друге, ряд дослідників зазначають, що правослукняна особистість діє на підставі засвоєних правових та моральних приписів, які включені до її системи цінностей, а правопорушник – тільки із страху бути викритим та покараним.

По-третє, соціально-правова норма у поведінці особистості існує тоді, коли її позиції, установки та цінності співпадають з позиціями, установками

та цінностями оточуючого соціального середовища (не протиставляються, а ототожнюються).

По-четверте, просоціальні прояви, соціально-правовий контекст поведінки особистості значною мірою залежить від особистісного вибору, ясного усвідомлення нею альтернатив, прийняття відповідальності за життєві рішення, що врешті-решт, є проявом здорового розвитку індивіда та його гармонійної світобудови.

По-п'яте, центральним елементом правослухняної поведінки особистості є вчинок, який є перетворенням моральної ситуації. Це певний вихід з конфлікту між суспільною нормою поведінки і певною психологічною спрямованістю особистості. Він потребує напруги усіх її життєвих сил, оскільки спрямований на переборення ситуації. Саме усвідомлення людиною свого вчинку та моральної, соціально-правової відповідальності може свідчити на користь її просоціального існування.

1.3. Проблема цінностей та їхній зв'язок із соціально-нормативною та протиправною поведінкою особистості

Теоретичні підходи до психологічного розуміння сутності поняття «цінність» в історичному плані перетерпіли істотні та якісні зміни. Це, у свою чергу, привело до розмаїтості концептуальних підходів, що зберігаються і сьогодні. Н. Решер із цього приводу зауважив, що гаряче бажання мати точну ціннісну термінологію, схоже, є єдиною точкою згоди для авторів різних концепцій [352].

Свого часу пошук основного змісту цінностей здійснювався або у внутрішніх переживаннях суб'єкта (усвідомлених або не усвідомлених), або в зовнішніх проявах навколишнього світу, коли сила спонукання приписувалася фізичним об'єктам [36, с. 59]. Але згодом особливу силу пояснювального й евристичного характеру одержав методологічний підхід, що розглядає природу цінностей як суб'єктно-об'єктне утворення. Поняття "цінність" у різних наукових дисциплінах має своє специфічне вираження. Так, у філософії, або в її спеціальному розділі аксіології, в етиці і соціології під цінностями розуміються об'єкти, явища та їхні властивості, а також абстрактні ідеї, що втілюють у собі суспільні ідеали і виступають завдяки цьому як еталони належного [207, с. 442]. Цінності сприяють перетворенню соціальних норм і ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності людини і надалі стають виховним моментом, якщо переходять у внутрішні мотиви поведінки особистості.

У соціальній психології під цінностями розуміються певні групові норми і вимоги, що засвоюються індивідом у процесі його соціалізації. У загальній психології – це вищі мотиваційні структури життєдіяльності особистості. І разом із цим, у психології застосовується термін «ціннісні орієнтації», під яким розуміється певний вид установки (від французького *orientation* – установка) ідеологічного, політичного, морального, естетичного й іншого характеру для оцінок суб'єктом навколишньої дійсності й орієнтації

в ній, а також спосіб диференціації індивідом об'єктів за їхньою значимістю [207, с. 441-442].

Цінності можуть виступати як в об'єктивній формі, тобто в якості творів матеріальної і духовної культури, так і у формі певних людських вчинків. І що є найбільш важливим, цінності, відбиваючись крізь призму індивідуального досвіду, входять у структуру особистості як особистісні цінності. Вони, у свою чергу, відображають моменти включення суб'єкта в соціальні відносини і зв'язки і пояснюють людину як соціокультурну реальність. Засвоєні особистістю, схвалені суспільством цінності стають найважливішими детермінантами її поведінки, прийняття рішень, здійснення виборів. Однак складна природа суб'єктно-об'єктних стосунків, відбиваних у вигляді цінностей, породжує різні підстави для їхньої класифікації. У зв'язку з цим Л.М. Смирнов відзначає, що всі дефініції з питань визначення цінностей вкладаються в дві основні парадигми. Перша – це абстрактно виражені концепції того, що є найбільш бажаним, емоційно привабливим і здатним максимально описати ідеальний стан буття людей. Друга – модус поведінки або дії людей, що має перевагу. Перше визначення містить у собі термінальні цінності, друге – інструментальні [246, с. 157]. Причому перші враховуються при оцінці і виборі як мети діяльності, так і припустимих способів її досягнення. Другі ж розглядаються як критерії оцінки вибору тільки модусу поведінки або дій.

В.П. Тугарінов визначав цінності як «предмети, явища та їхні властивості, що потрібні (необхідні, корисні, приємні) членам певного суспільства в якості засобів задоволення їхніх потреб і інтересів, а також ідеї і спонукання в якості норми, мети або ідеалу» [269, с. 261]. Він поділяв їх на цінності життя і цінності культури, вказуючи на розходження, що полягає лише в тому, що життя людині дане природою, а культура створюється людьми [269, с. 277]. Разом із цим, цінності культури Тугарінов розподіляв на матеріальні і духовні цінності, але при цьому відзначав, що чіткого поділу між ними провести не можна, тому що між ними існують взаємопереходи

[270, с. 67]. Дійсно, досягнення в галузі створення нових технічних засобів – це не тільки галузь матеріальних цінностей, але і «засіб задоволення духовних потреб» [269, с. 68]. У свою чергу, духовне спрямоване на розвиток матеріального життя, наприклад, науки. До переліченої класифікації цінностей Тугарінов ввів і групу цінностей соціально-політичного характеру, аргументуючи це тим, що даний поділ ґрунтується на структурі суспільних явищ і відповідає основним галузям суспільної діяльності [271].

О.Г. Дробницький відзначав суб'єктно-об'єктний характер цінностей, їх "протівідносність", під якою розумілося те, що безумовне благо має сенс лише остільки, оскільки існує зло, і що співвідношення між протилежними цінностями має певну межу, поза якою логіка ціннісних уявлень перестає діяти і втрачає всякий зміст [71, с. 38]. Він виділяв дві групи цінностей: до першої включав предметні цінності, що виступають як об'єкти спрямованих на них потреб, а до другої - цінності свідомості або ціннісні уявлення. Перша група виступає в якості об'єктів наших оцінок, а друга - є підставою для них [71, с. 44].

Ще одна точка зору на природу цінностей належить Л.Н. Столовичу. Він відзначав, що цінності існують незалежно від того, чи є загальноприйнята оцінка явища позитивною або негативною. Цінності ним розуміються як континуум від менше бажаного, або негативного, до більш бажаного, або позитивного [261]. Те, що для однієї спільності та її представників у відповідній системі цінностей кваліфікується як благо, для інших в іншій системі таким може і не бути.

В усіх вищенаведених визначеннях цінностей чітко проглядається загальна філософська основа їхньої природи і єдність авторів у першорядності соціальної значимості цінностей, їхньої здатності детермінувати соціальні дії суб'єкта. У найбільш узагальненому виді цінність представляє момент практичного ставлення людини до дійсності, який відноситься до того, що можна цінувати, оцінювати, приймати або відхиляти, перетворювати на мотив і мету поведінки [198]. Методологічно важливим є і

загальна думка, згідно якій цінність предметів навколишнього світу є породженням об'єкта діяльного, а не такого, що споглядає. Істотним, на нашу думку, є і те, що до проблеми цінностей підходять із боку соціально-історичної обумовленості. Цінність може бути властивістю тільки суспільного предмета. Предмет корисний тільки з погляду людини, хоча її ціннісна точка зору обумовлена природою самого предмета.

Оскільки цінності зазвичай виступають регулятором більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій, то вони майже завжди менше чітко виражені й усвідомлені. Разом із цим, цінності можуть як направляти функціонування цілей, так і самі ставати цілями конкретної діяльності [18; 83]. Звідси випливає і діалектична єдність цінностей і цілей, яка полягає в тому, що в особистості присутні абсолютні цілі, які одночасно є і найвищими цінностями людини [13]. Подібно тому як цінності мають різну силу тяжіння, так і цілі володіють різною силою потягу.

Між поняттями цінність і мотив також існує відмінність, що було відзначено О.М. Леонтьєвим у його теорії діяльності. Ним були виділені окремі діяльності і мотиви, які їх спонукають, дії, що підкоряються свідомим цілям, і операції, що залежать від умов досягнення цілей [131]. Оскільки мета починає відрізнятися від мотиву в ході людської еволюції, то поступово вони стали розрізнятися і як функції спонукання, і як функції напрямку діяльності. Одночасно з цим, розходження між цінностями і мотивами в чомусь є аналогічними розходженню між мотивами і цілями: якщо мотиви спонукають, то цінності притягають.

Останнім часом вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій в основному сконцентрувалося навколо проблем їхньої внутрішньої природи, змісту і побудови. Безпосереднім предметом досліджень виступили так називані атітуди, що у вітчизняних джерелах одержали назву соціальних установок [231, с. 62]. У цілому, під соціальними установками розуміються переконання або схильність до сприйняття, оцінки і поведінки, бажаних для особистості, можливість переваги одних соціальних об'єктів, ситуацій і їхніх

властивостей іншим. Основна відмінність їх від ціннісних орієнтацій полягає в рівні узагальнення. А за своїм змістом вони є нічим іншим, як узагальненими більшою або меншою мірою особистісними смислами [36, с.63].

Переходячи до проблеми дослідження цінностей у вітчизняній психології, необхідно відзначити, що вона давно стала предметом пильної уваги провідних вітчизняних психологів. Цінності досліджувалися Л.С.Виготським [55], О.М. Леонтьєвим [132], С.Л. Рубінштейном [225; 226], О.Г. Асмоловим [22], Б.С. Братусем [44; 45] і цілою низкою інших дослідників.

Найбільш визнаними у вітчизняній психології є теоретичні концепції проблем цінностей і ціннісних орієнтацій, розроблені під керівництвом В.А.Ядова і Б.С. Братуся, про що свідчать багаточисельні посилання дослідників на цих авторів.

У концепції В.А. Ядова розглядаються аспекти ціннісних орієнтацій, що складають найвищий диспозиційний рівень. Поряд із цим, ним же виділяються й інші рівні, так названого нижчого порядку [231; 319]. Так, нижчий – перший – рівень складають елементарні фіксовані установки, що позбавлені модальності і несвідомі. Установка авторами концепції розглядається в рамках школи Д.Н. Узнадзе [274; 275; 276]. Другий рівень складають соціально – фіксовані установки та їхні системи. Це вже трикомпонентне психологічне утворення, що складається із когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів. Це те, що прийнято позначати як «атітюд». Формуються вони за допомогою включення індивіда в соціальні контакти і вироблення відповідних предметних потреб, що забезпечують існування його у певній соціальній ситуації. Тут виділяються «об'єктивні» і «ситуаційні» соціальні установки, де перші відносяться до диспозицій із приводу об'єктів дій, а другі – до диспозицій способів дій. Третій диспозиційний рівень утворює загальна спрямованість інтересів особистості у певні сфери соціальної активності. Вони формуються на основі

ідентифікації з конкретною галуззю соціальної дійсності, а характер їх більш стійкий, ніж на попередньому рівні. Четвертий рівень є найвищою диспозицією, який утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби їх досягнення. Ціннісні орієнтації формуються на основі найвищих соціальних потреб особистості в соціально – конкретних, історично обумовлених формах життєдіяльності. Вони завжди відповідають способу життя суспільства і соціальної групи, із якими себе ідентифікує індивід. Оскільки світогляд, ідеологія і спосіб думок індивіда стають «відбитком» його соціалізації, то на цьому найвищому диспозиційному рівні і здійснюється основна саморегуляція його поведінки.

Таким чином, у даній концепції ціннісні орієнтації виступають вершиною ієрархії всіх диспозицій, бо вони є найвищим диспозиційним рівнем. Крім того, ціннісні орієнтації мають свою внутрішню ієрархію і підрозділяються авторами даної концепції на цінності, що формують життєві цілі (цінності-цілі) як віддалені, так і відносно близькі і найближчі, а також цінності-засоби, які співвідносяться із нормами поведінки, котрі індивід розглядає в якості еталона [231, с. 47]. Дана концепція має досить міцну внутрішню логіку, але при цьому залишає декілька відкритих питань, у тому числі: чи усвідомлюються ціннісні орієнтації в якості бажаного зразка, вказівки способу діяльності, припису або заборони? У зв'язку з цим, ми знаходимо в авторів тільки припущення щодо того, що, коли йдеться про способи діяльності, то чи справедливо розглядати орієнтації вище в ієрархії суб'єктивних переваг, які наближаються за змістом до понять "норма", "обов'язок". Якщо йдеться про цілі, то, залишаючись нормативною за своїм характером, ієрархія ціннісних переваг, швидше за все, визначається ступенем узагальненості і важливості цінностей для реалізації потреб, фізичного і соціального існування індивіда [231, с. 49-50]. Ми вважаємо, що дані припущення не є безперечними, оскільки посилення тільки на міру узагальненості «ієрархії суб'єктивних переваг» зводять їх до спрощеної схеми. Особистість, віддаючи перевагу одним цінностям, тобто підносячи їх

на більш високий ступінь узагальнення, може і не відмовлятися від реалізації інших цінностей. Оскільки будь-яка діяльність особистості має полімотивований характер, а мотиваційна сфера її завжди є багатовершинною, то ієрархія цінностей не може будуватися за моделлю однолінійного детермінізму і повинна містити в собі розгалужену систему цілей, що взаємно доповнюють одна одну.

Теоретична концепція цінностей Б.С. Братуся в своїй основі спирається на уявлення О.М. Леонтьєва про особистісний смисл [133]. Даючи визначення смисловим утворенням і відмічаючи їхнє місце в теорії діяльності, Леонтьєв зазначив, що особистісний смисл є відбитком у свідомості відношення мотиву діяльності до мети дії [133, с. 290]. Таким чином, смисл у свідомості людини виступає безпосередньо відбитком власних життєвих стосунків особистості. Це не безпосередньо «річ», а сутність відношення між «речами». З'ясування смислу є нічим іншим, як розв'язанням «задачі на смисл», оскільки усвідомлення його не дається людині автоматично [44, с. 88]. Коли задачу на смисл вирішено і мова йде про ту або іншу форму усвідомленості й відрефлексованості найбільш загальних смислових утворень, автор говорить про цінності особистості [44, с.89].

За визначенням Братуся, особистісні цінності виступають нічим іншим, як усвідомленими і прийнятими людиною загальними смислами її життя. Вони є основними конституюючими одиницями свідомості особистості, визначаючи головні і відносно постійні відношення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самого себе [44, с. 91].

Ціннісні орієнтації в концепції Братуся є верхніми усвідомленими рівнями системи смислових утворень і подібні до концептуальних побудов Ядова у своїй основі, хоча і мають істотну термінологічну різницю. Разом із цим, Братусь виділяє і відмінності смислових утворень від сфер значень, знань і умінь людини. До їхнього числа він відносить, по-перше, смислові утворення, що існують не тільки в формі, що усвідомлюється, але часто й у

неусвідомленій, утворюючи, за висловом Л.С. Виготського, «прихований» план свідомості. По-друге, вони не піддаються прямому, довільному контролю і чисто словесним, вербальним впливам. По-третє, смисли не мають свого «надіндивідуального», непсихологічного існування. Вони не існують самі по собі, як світ знань, культури, що може бути відторгнутим від нас, і являють собою щось об'єктивне і задане. По-четверте, смислові утворення не можуть бути зрозумілими і досліджуватися поза їх діяльнісним життєвим контекстом [44, с. 95-96]. Крім того, Братусь розділяє смислові утворення за рівнем їх різного ступеня привласненості або генералізації. Так, перший рівень складають хитливі, ситуативні смислові утворення, що характеризуються епізодичністю, залежністю від зовнішніх обставин. На другому рівні знаходяться стійкі, особистісно привласнені, вплетені до загальної структури смислової сфери утворення, що посідають у ній певне місце. А третій рівень займають власне особистісні цінності, що виступають у якості усвідомлених і прийнятих людиною найбільше загальних смислів її життя [44, с. 104].

Особливе місце в теорії Братуся посідає питання про відношення смислової сфери особистості до родової людської сутності. Визначаючи особистість у вузькому розумінні (ядро особистості), він відзначає, що це не спосіб здійснення позиції, а сама позиція людини в цьому складному світі, що задається системою загальних смислових утворень. При цьому розвиток смислової сфери особистості повинен перебувати в одночасному русі по вертикалі і горизонталі, до загальнолюдських уявлень, смислової ідентифікації зі світом і по лінії переходу від нестійких відносин, що виникають епізодично, до стійких і усвідомлених ціннісно-смислових орієнтацій. Ці відносини і рух вертикально-горизонтального характеру автор концепції об'єднує в низку рівнів, де нульовий наповнений прагматичними, ситуаційними смислами, обумовленими предметною логікою досягнення мети в конкретних умовах. Егоцентричний – рівень особистої вигоди, зручності, престижу і т. ін. Групоцентричний, де визначним принципом

відношення до дійсності є близьке оточення людини, референтна група, із якою людина себе ідентифікує. Просоціальний рівень – сфера превалювання загальнолюдських смислових орієнтацій, спрямованість до створення благ для всього людства. Найвищим щаблем виступає надособистісний, трансцендентний рівень, який складається із цілком альтруїстичних смислових утворень. У підйомі від нижчих смислових утворень до загальнолюдських цінностей Братусь вбачає хід нормального розвитку людської особистості [44, с. 104].

Дещо іншу позицію щодо даного питання займає відомий вітчизняний вчений І.Д. Бех. Визнаючи визначення особистісних цінностей Братуса, він разом із цим вважає, що зведення особистісних цінностей тільки до найбільш загальних усвідомлених смислових утворень не виправдано звужує ціннісну систему особистості. Це створює труднощі в розподілі найбільш загальних смислових утворень і найменш узагальнених, і оскільки особистість як система постійно розвивається, то відношення між такими смисловими утвореннями можуть бути нестабільними [36, с. 60]. Ним відзначається та обставина, що ціннісна система особистості може складатися з усвідомлених смислових утворень різного рівня узагальнення. У межах психології виховання Бех аналізує процеси виникнення людських смислів і смислоутворюючих функцій мотивів як регуляторів поведінки і діяльності особистості. Розподіл смислових утворень за рівнем їхньої узагальненості і відповідності їхнього місця в ієрархії смислової сфери особистості розглядається автором у двох площинах. Перша – це найбільш загальні смислові утворення, пов'язані зі світоглядом особистості, життєвими цілями, її уявленнями про сенс життя, про себе, своєму «образі Я». Друга – загальні смислові утворення, що складають основу для формування більш окремих смислових утворень, до яких відносяться особистісний смисл і смислові настанови [36, с. 61]. Основні функції цих смислових утворень, на думку Беха, полягають у тому, що вони регулюють діяльність особистості і

на їхній основі задається та або інша смислова спрямованість поведінки, створюється можливість усвідомленої і гнучкої зміни цієї спрямованості.

Для нас важливою тут є та обставина, що Бех, як і ряд інших дослідників [246; 334], вважає умовним розподіл цінностей на термінальні й інструментальні, оскільки між ними можуть відбуватися значні зміни [36, с.64]. Разом із цим, класифікація цінностей за рівнем їхньої узагальненості, при практичному їхньому прояві, є досить стійкою. Базові цінності хоча і є цінностями високого рівня узагальнення, проте виступають джерелом і оперативних цінностей. Останні безпосередньо виявляються в реальній поведінці, що є особливо важливим для розуміння проблеми, яку ми аналізуємо. На нашу думку, справедливим є також зауваження Беха стосовно того, що зв'язок між базовими й оперативними цінностями опосередкований проміжними ділянками, дії яких мають складний характер і до кінця ще не вивчені. У зв'язку з цим ми вважаємо доречним зауваження Л.М. Смирнова, який відзначав, що з погляду створення методів дослідження, будь-яка спроба судити про цінності особистості, особливо базові, тільки по її поведінці означає, що за неї робляться численні висновки, із логікою яких вона не обов'язково погодиться [246, с. 158]. Але тому що всі зовнішні переваги все рівно зводяться до внутрішніх, а внутрішні – до базових, кінцевих переваг, то базові цінності так чи інакше визначають і оперативні.

В аналізі концептуальних підходів щодо вивчення проблеми цінностей вітчизняними психологами нам здається плідною також позиція Ф.Є.Васильюка [47]. У контексті дослідження психології переживань ученим було проаналізовано цілу низку основних проблем у ціннісній сфері – співвідношення цінностей і поведінки (життєвого вибору), формування ціннісних орієнтацій, співвідношення понять цінності і мотиву. Так, Васильюк вважає, що ціннісна свідомість пов'язана з вибором наявних альтернатив, при якому кожна з них одержує свою оцінку. Та з них, що одержує найвищу оцінку, і обирається свідомістю. Відсутність у суб'єкта чіткого свідомого уявлення щодо своїх конкуруючих мотивів утруднює такий вибір. Крім того,

цінності самі по собі не володіють спонукальною силою й енергією і не здатні прямо змусити підкорятися собі мотиви. На його думку, цінності можуть впливати на мотиви, породжуючи емоції. Звідси цінність і повинна бути підведена під категорію мотиву, тому що емоції ревалентні окремій діяльності, відбивають хід реалізації нею деякого мотиву [47, с. 123].

Василюком відзначається і стан, при якому цінності, з одного боку, не мають спонукальності, а з іншого – повинні бути віднесені до мотивів. У зв'язку з цим він вважає, що спочатку цінності існують тільки у вигляді емоційних наслідків їхньої поведінкового порушення або, навпаки, ствердження (перші почуття провини і гордості). Потім цінності знаходять форму відомих мотивів, потім смислоутворюючих мотивів і, нарешті, мотивів, які одночасно є смислоутворюючими і реально діючими. При цьому цінність на кожному етапі збагачується новою мотиваційною якістю, не втрачаючи попередніх [47, с. 123]. Переконливим є при цьому пояснення «відомого» мотиву, який являє собою мотив удаваної поведінки суб'єкта, котрий реально спонукає та є смислоутворюючим. Василюк, не зводячи цінність до мотиву, проте допускає можливість виконання нею його функцій. Відмінність цінності від мотиву він бачить у різному впливі їх на особистість, а також відношенні до навколишнього світу. Цінність, по мірі внутрішнього розвитку особистості з змісту свідомості стає змістом життя й одержує від реально діючих мотивів енергію. Таким чином, «цінність – це не будь-який відомий зміст, здатний стати мотивом, а тільки такий, що, ставши реальним мотивом, веде до зростання й удосконалювання особистості» [47, с. 124]. Крім визначення поняття цінності, для нас є істотним і зауваження Василюка про закріплення цінностей у свідомості особистості. Так, спочатку виникнення цінності відбувається в емоційній формі, оскільки процес сутички із зовнішньою оцінкою припускає упізнання тих або інших правил поведінки в конкретній ситуації. Тобто ми маємо справу із процесами екстеріоризації та інтеріоризації явищ, про які свого часу говорив Л.С.Виготський [57]. Але цінність власне ще не стає нею. Виникнення її

починається саме в той момент, коли правило починає формуватися самотійно, виходячи з власного досвіду. Це вже перші правила, що йдуть не ззовні, а зсередини, і психологічно закріплюються не у формі звернення до інших, а у формі звернення до себе. Василюк відзначає, що на цьому етапі дитина може піти як шляхом свого ціннісного удосконалювання, так і шляхом безпосереднього соціального пристосування [47, с. 126]. Між усвідомленістю цінності як такої і початковою фазою «перших правил» знаходиться етап довгого розвитку цінностей, що інтенсивно протікає в періоди значимих для особистості виборів і рішень. Власне, це визначає напрямок руху усвідомленості цінності особистістю від її прояву після зробленого вибору до здійснення дії, а потім і до здійснення самого вибору. Таким чином, Василюк робить для нас дуже важливий висновок про те, що зв'язок між мотивацією поведінки і цінностями визначається впливом останніх на спрямованість здійснюваного вибору.

Оскільки нас цікавить наявність зв'язку між системою цінностей особистості і її поведінки, звертає на себе увагу зауваження Ядова і його прихильників із приводу того, що даний зв'язок має неоднозначний характер. Вони відзначають, що він є більш чітким у людей «менш зрілих», оскільки вони краще справляються із завданням усвідомлення своїх справжніх диспозицій, ніж у людей «більш зрілих» [231, с. 158]. Крім того, тому що цінності є більш абстрактними поняттями, ніж конкретні поведінкові акти, то між ними припускається наявність цілої низки опосередковуючих механізмів. Однак пізнання механізмів активізації цінностей у конкретних ситуаціях вимагає ще свого вивчення [246, с. 158].

Переходячи до аналізу зарубіжних джерел щодо проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій у психології, необхідно відзначити, що їхнє вивчення має досить довгу історію і множинність концептуальних підходів.

Початок вивчення даної проблеми було покладено наприкінці XIX століття роботами представників культурної антропології. Наприклад, М.Мід, як і інші представники даного напрямку, під цінностями розуміла

особисті пристрасті індивіда певної культури, котрий привносить їх у середовище, мов би інформуючи про це інших. Індивідуальні цінності виступали результатом прийняття індивідом певних форм, вироблених у процесі культурного розвитку суспільства [344]. Разом із цим, ігнорування індивідуальних розходжень, а також відмінностей між цінностями і культурними нормами, в остаточному підсумку призводило до надмірної спрощеності даного підходу.

Дослідники соціологічного напрямку дещо змінили підхід антропологів до проблеми цінностей. Так, К. Клакхон розглядає їх як продукти громадського життя, які можна описувати, виходячи з власного розуміння. При цьому не надавалося ніякого значення емпіричним дослідженням. Ціннісна орієнтація ним визначалася як узагальнене, диференційоване й обумовлююче уявлення про природу, місце людини в ній, стосунки між людьми [345, с. 411]. Тобто замість цінностей індивіда, про які говорили антропологи, соціологи пропонували говорити про цінності, описані у своїх спостереженнях дослідниками.

У когнітивній і біхевіористичній психології цінності розглядаються як характеристики модусу бажаної поведінки. У цілому, вони зводяться до оперативних цінностей і не розглядаються в якості сталих регуляторів поведінки індивіда. Разом із цим, спочатку в теорії Е. Толмена [363], а пізніше в теорії К. Левіна [347] з'явилося положення про «очікувану цінність». Саме поняття «очікування» розумілося як вивчене знання про співвідношення засобів і мети, а пізніше розгорнуте формулювання теорії «очікуваної цінності» у виді матриць «очікуваної цінності». При цьому якщо в Толмена цінність розуміється як «потреба цілі», то в Левіна як «валентність». Перемінну «очікування» у Левіна спочатку було пов'язано зі структуруванням галузей оточення, а пізніше, при аналізі формування рівня домагань, було виділено в особливий конструкт. Валентність та імовірність досягнення мети виступили так званою «діючою силою», що при формуванні рівня домагань одержувала «результуючу валентність» у виді того завдання,

що було потрібно виконати [347, с. 117]. Пізніє уявлення про «очікувану цінність» знайшло свій відбиток у таких психологічних концепціях як: у соціально-когнітивній теорії А. Бандури [302, с. 376-385], у теорії соціального научення Д. Роттера [302, с. 410-423], а також у цілому ряді інших теоретичних напрямків.

У психоаналітичній теорії проблема цінностей розглядається в руслі вивчення захисних механізмів особистості. З. Фрейд і його послідовники, не займаючись проблемою цінностей і ціннісних орієнтацій спеціально, виходячи з постулату про те, що основною метою людини є принцип задоволення, доводили, що цінності – це ніщо інше, як ще один засіб захисту, який вироблено культурним життям суспільства для придушення лібідозних імпульсів або «каналізації їх в інше русло». Фрейд писав із цього приводу: «Ми навряд чи помилимося, якщо скажемо, що ідея сенсу життя виникає разом із релігійними системами і валиться разом із ними» [290, с. 76].

У неофрейдизмі погляди на цінності перетерпіли певні зміни. Так, принципово інший характер має позиція Е. Фромма. Він вважає, що людині потрібна система координат, деяка карта його природного і соціального світу, без якої він може заблудитися і втратити спроможність діяти цілеспрямовано і послідовно. Фромм у зв'язку з цим відзначає: «...Людині просто необхідна система координат, життєвих орієнтирів, ціннісних орієнтацій». Більш того, він стверджує, що немає жодної культури, що могла б обійтися без подібної системи ціннісних орієнтацій [292, с. 200].

Фромм розділяє цінності на такі, що усвідомлюються людиною, і такі, що не усвідомлюються, або дійсні, котрими вона керується [294, с. 285]. До усвідомлюваних цінностей він відносить цінності гуманістичного і релігійного змісту (щастя, страждання, любов і т. ін.), а до несвідомих ті утворення, котрі є породженням соціальної системи бюрократизованого індустріального суспільства (власність, положення в суспільстві, світ розваг і т. ін.). При цьому Фромм відзначає, що усвідомлювані цінності не мають реального впливу на мотивацію людини, оскільки виступають тільки

проявом певної ідеології. Несвідомі цінності є безпосередньо мотивами поведінки людини, тобто тією «системою координат», що фокусує реальні (а не проголошені «на публіку») цінності [292, с. 201].

Найбільше пильну увагу проблемі цінностей було приділено в роботах представників гуманістичного напрямку. Особливо широко ціннісні орієнтації досліджувалися А. Маслоу [149; 348], Г. Олпортом [302; 323], В.Франклом [285; 286; 336-341].

А. Маслоу, у своїй теорії самоактуалізації відзначав, що людина, намагаючись реалізувати свої потенційні можливості, разом із цим реалізує і свої потреби. Потреби людини Маслоу трансформує в її основні цінності, що розглядаються в якості цілей її життя [149, с. 191]. Чим вищими є потреби, тим більш високі і цінності, що вибираються людиною. Однак, у більшості індивідів превалюють низькі потреби і цінності, що домінують над високими і сильно «тягнуть людину вниз». Але, самим здоровим, самим зрілим, самим розвинутим індивідам вдається вибрати найвищі цінності за сприятливих або відносно сприятливих життєвих обставин. Виходячи з цього, Маслоу вважає, що можуть бути відкриті, а не винайдені цінності, за які бореться людина, за допомогою яких вона кращає і при втраті яких вона «хворіє». Ці цінності вчений співвідносить із виборами кращих представників роду людського і називає їх найвищими цінностями. На ці цінності орієнтовані люди, що за реальної можливості вільного волевиявлення інстинктивно обирають істину, а не неправда, добро, а не зло, красу, а не потворність, єдність, а не розкол, радість, а не сум, любов до життя, а не прагнення до смерті, унікальність, а не стереотипність, загалом все, що Маслоу називає буттєвими цінностями [149, с. 209].

Маслоу, говорячи про розвиток справжньої людської особистості відзначав і те, що людська істота створена таким чином, що вона рветься до повноцінного буття, до того, що прийнято вважати позитивними цінностями, – до спокою, доброти, відваги, чесності, любові, безкорисливості і т. ін. Але прагнення до переживання або бажання затребувати ці цінності в якості

основної потреби, існує, знову ж, тільки в здорових людей. Як указує Маслоу, для таких людей чеснота сама по собі є винагородою – у тому смислі, що вона сама по собі доставляє задоволення. Вони, не задумуючись, прагнуть творити добро, тому що вони хочуть це робити, вони відчують потребу це робити, вони схвалюють такий спосіб дій і вони не перестають одержувати від нього задоволення [348, с. 163].

Таким чином, Маслоу вважає, що самій людській природі властиві найвищі цінності і їх можна в ній відшукати. Вони не є породженням надприродного божественного початку або якихось інших початків, що знаходяться за межами людської природи. За тими цінностями, що вибирають кращі представники людства, і стоять найвищі цінності усіх людей.

Такий висновок, безсумнівно є актуальним контексту нашого дослідження, оскільки відбиває протиставлення системи цінностей особистості злочинця тим цінностям, якими керується законослухняна особистість. Але, хоча Маслоу і говорить про цінності регресу і діалектичної єдності їх із цінностями розвитку, проте твердження на користь їхньої узгодженої ієрархії, а не їхньої дихотомії, виглядає дещо не переконливо. Прагнення особистості до динамічної рівноваги, що визначає її відкрита поведінка, ставить під питання необхідність її повернення до низьких цінностей як неминучої патології або хвороби. Якщо прийняти таку умову, то можливим є виправдання будь-якого злочину.

З огляду на ту обставину, що концепція смисложиттєвих орієнтацій В. Франкла для нас є базовою, ми вважаємо за необхідне більш докладно зупинитися на її основних положеннях. В. Франкл відзначає, що значення сенсу життя для людини полягає в наявності власного покликання, індивідуального завдання, яке необхідно вирішити. У кожної людини є своя «унікальне завдання» і «специфічні можливості» для його виконання [285, с.254]. Самий смисл, за Франклом, є нічим іншим, як цінностями, якими керується людина. Можливості досягнення сенсу життя – це реалізація її

цінностей. «Саме те, що людина робить, є і реалізацією цінностей, а разом із цим здійсненням смислу» [286, с. 298].

У полеміці з представниками психоаналітичної орієнтації, що під цінностями розуміють реактивні утворення і механізми захисту, Франкл писав: «Що до мене, то я не хотів би жити заради моїх реактивних утворень і ще менше – померти за мої механізми захисту» [286, с. 287]. На противагу їм він стверджував, що досягнення сенсу життя відбувається за трьома напрямками. Людина може наповнити своє життя смислом, реалізуючи креативні цінності або цінності творчості за допомогою вирішення певних завдань. Вона може надати смисл своєму життю за допомогою реалізації цінностей переживання, що зближають її з поняттями «Добра, Істини і Краси». А якщо ані цінності творчості, ані переживання не можуть надати життю смисл, то тоді людина має можливість реалізації цінностей за допомогою самої установки, із якою вона зустрічає своє невідворотне страждання. Такі цінності Франкл називає цінностями установки або відношення [285, с. 17]. При цьому цінностям відношення автор відводить особливе місце, оскільки вважає їх найвищими цінностями. На його думку, людина за допомогою відношення, що вона обирає, здатна знайти і здійснити смисл навіть у безнадійній ситуації. Франкл не залишає місця «торжеству обставин». Він відзначає, що якщо людину розглядати як жертву обставин і їхнього впливу, то вона не тільки перестає бути людиною, але і позбавляється можливості (волі) щодо свого змінення [286, с. 302]. Останнє твердження є важливим для нас у тому смислі, що воно не залишає місця для виправдання тих вчинків, що мають явно виражену антилюдську сутність, асоціальний характер свого прояву. Крім того, Франкл указує, що сенс необхідно шукати за допомогою совісті, тому що совість є інтуїтивною здатністю людини знаходити сенс ситуації.

Теоретична концепція Франкла втілювалася в логотерапію, що у якості імператива проголошує: «Жити так, мов якби ти живеш уже вдруге і мов якби ти вчинив у перший раз так само неправильно, як збираєшся вчинити

зараз» [285, с. 255]. Тобто логотерапія намагається «пробудити» у людині почуття власної відповідальності, за допомогою перенесення її з дійсного в минуле, яке піддаючись зміні і виправленню, дозволяє їй зробити вибір нових відношень: за що або за кого вона збирається бути відповідальною у майбутньому. В контексті розглянутої проблеми це насамперед означає реалізацію того ціннісного потенціалу особистості, що відповідав би загальнолюдському уявленню про сутність просоціально-зорієнтованого життя людини.

Концепція В. Франкла має певну подібність із теоретичними поглядами Б.С. Братуся. Якісна відмінність між ними виявляє себе на рівні реалізації ціннісних потенціалів. Якщо Франкл говорить про реалізацію унікальних змістів, що виявляються в ході життєвого вибору і відрізняються від інших цінностей мірою своєї усвідомленості, то Братусь відзначає особистісні цінності, що пройшли іспит «завданням на смисл», відрізняючи їх від менш усвідомлених смислових утворень. Фактично унікальні смисли Франкла більш близькі за своїм змістом усвідомленим смисловим утворенням різного рівня узагальнення, про які говорить І.Д. Бех.

Таким чином, теоретичні погляди Франкла на проблему цінностей одержують своє практичне втілення в логотерапії, яка трактує цінності як факти і є принципово важливим моментом у контексті даного дослідження.

Поряд із розглянутими теоріями є низка концепцій, що не виходять за межі основних психологічних напрямків і розглядають проблему цінностей, тільки поглиблюючи вже наявні положення [343; 351].

1.4. Мотивація поведінки, цінності і норми в контексті протиправної спрямованості особистості

Сьогодні існує найбільш поширена думка, що ядро особистості, і злочинної особистості зокрема, складає система потреб або мотиваційна сфера особистості. Дана проблема досліджувалась багатьма вченими, але основними є дослідження О.М. Леонтьєва. На його думку, дійсну основу особистості складає «та особлива будова сукупних діяльностей суб'єкта, що виникає в результаті його людських зв'язків зі світом» [131, с. 209]. Внутрішнє співвідношення головних мотиваційних ліній людини й утворює загальний «психологічний профіль» особистості, її мотиваційну сферу. «Структура особистості, – писав Леонтьєв, – являє собою відносно стійку конфігурацію головних, усередині себе ієрархізованих мотиваційних ліній, що неповно описується як спрямованість особистості» [131, с. 222]. Неповнота ж опису полягає в тому, що в людини не може бути однієї «виразної головної лінії життя». Поряд із нею, як відзначає Леонтьєв, існують і інші життєві відношення людини.

Під внутрішніми особистісними умовами мотивації поведінки прийнято розуміти сталу ієрархізовану систему основних спонукувань, відношень і зв'язків особистості, тобто її мотиваційну сферу. Мотиваційна сфера, на думку О.Р. Ратінова, С.А. Тарарухіна й ін. [121; 211; 262], є ядром внутрішньої структури особистості, що інтегрує її активність як динамічне ціле. Саме через неї особистість включена в мотивацію як просоціально-значимої, так і злочинної поведінки.

Незважаючи на те, що проблема мотивації людської поведінки поки ще далека від свого остаточного розв'язання і, як відзначає ряд авторів [15; 21; 96], дотепер не створена будь-яка всеосяжна теорія, що досить обґрунтовано охоплювала б все коло основних явищ у цій сфері, усі ж є значна кількість психологічних досліджень мотивації, що істотно розкривають широкий спектр людської діяльності. Розуміння мотиву як

особистісного смислу активності усі більше знаходить свій відбиток і при розгляді поведінки особистості, що скоїла протиправний вчинок. Так, К.Е.Ігошев визначає мотив злочинної поведінки як спонукання, що сформувалося під впливом соціального середовища і життєвого досвіду особистості та є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності і виражає особистісне ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність [96, с. 88].

Ю.М. Антонян і В.В. Гульдан у зв'язку з цим також відзначають наявність у кожної людини основної мотиваційної тенденції або головних мотивів, що складають сутність особистості, пронизуючи все її життя і визначаючи її поведінку [15, с. 141]. Врахування цієї тенденції дозволяє зв'язати воедино і пояснити у взаємозв'язку дії особистості в минулому, поведінку на сьогодні і в майбутньому, тим самим даючи можливість її прогнозування.

На сьогодні переважають два теоретичних підходи до проблеми мотивації. Так, В.І. Ковальов визначає мотив «як усвідомлені, такі, що є властивістю особистості спонукання поведінки і діяльності, які виникають при найвищій формі відбитку потреб» [104, с. 42]. Разом із цим він вважає, що мотив, а слідом за ним і мотивація, має одномодальний характер. Мотив як спонукання може виступати тільки у своєму позитивному значенні. Негативний мотив – це відсутність спонукань, а потреба, що лежить в основі мотиву, не може бути негативною. Крім того, твердження вченого про одномодальність мотиву пов'язане і з неможливістю визначення характеристики мотиву без знання діяльності. Наприклад, у позитивній групі домогтися успіху означає мати позитивну мотивацію, а в негативній групі – негативну. Але й у першому, і в другому випадку позитивною є діяльність, а не мотив. Мотив є одномодальним, а діяльність двомодальною [105]. Але даний підхід не є досить переконливим, оскільки будь-яка діяльність особистості має полімотиваційний характер і викликана вона поліпотребами.

Адже в тому випадку, коли відбувається конфлікт потреб, розпочинається боротьба мотивів.

Другою точкою зору на проблему мотивації є думка О. Ратінова і ряду інших авторів про те, що мотивація має двомодальну, позитивно-негативну будову [212; 214]. Двомодальний характер мотиваційного механізму, на їхню думку, обумовлений діалектичною будовою ціннісної системи, у якій об'єкти оцінки в кожний даний момент мов би розташовуються на континіумах від самого кращого (цінності) до гранично небажаного (антицінності). Перші формують мотиви потягу, другі – мотиви запобігання [212, с. 17]. Такий підхід багато в чому сприяє поясненню аксіологічного аспекту мотиваційної сфери особистості і відповідає завданням нашого дослідження.

До будь-якої цінності – духовної або матеріальної, соціальної або правової – можливими є різні суб'єктивні відношення, що знаходяться між собою у відповідній підпорядкованості. Ієрархія основних відношень особистості не може не збігатися з розподілом її головних мотиваційних ліній. Для суб'єкта цінним є те, що є особисто значимим. «Саме те, що є особливо значимим, – писав С.Л. Рубінштейн, – виступає в кінцевому рахунку в якості мотивів і цілей його діяльності і визначає справжній стрижень особистості» [223, с. 260].

О.М. Леонт'єв відзначав, що мотиваційна сфера особистості завжди є багатoverшинною, як і та об'єктивна система аксіологічних понять, що характеризує ідеологію даного суспільства, класу, соціального прошарку, яка комунікується і засвоюється (або відхиляється) людиною [131, с. 221-222].

С.Л. Дановський, Е.В. Петухов, Г.Ф. Хохряков і ін. переконливо показали, що в правопорушників мотиваційна сфера має специфічні відхилення від нормотипу [65; 74; 121]. По-перше, вона в основному є статичною і біднішою, ніж у законослухняних громадян. По-друге, у правопорушників цілком відсутні або знаходяться в зародковому стані потреби, соціальні за походженням і духовні за формою: моральні, естетичні,

творчі і т. п.. По-третє, вона тяжіє до потреб матеріально-біологічного, предметного характеру і, що є особливо характерним, набуває системного характеру. По-четверте, домінуючі спонукання частіше усього мають обставинну або ситуативну обумовленість. По-п'яте, низький рівень орієнтацій і їхня антисоціальна спрямованість утворюють антигромадську установку особистості. Всі перераховані особливості, в основному, і визначають профіль мотиваційної сфери правопорушників, який утворюється «як сплющений, позбавлений справжніх вершин», коли «мале в житті людина сприймає за велике, а великого не бачить зовсім» [131, с. 75].

Як уже відзначалося, поняття «цінність» містить у собі певні ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне особистість. Хоча цінності більшою мірою є соціологічним поняттям, їхній психологічний зміст розкривається в аналізі мотивів і вчинків окремої особистості, а в соціальній психології – у діях окремих груп і спільностей людей. Виступаючи абстрактними ідеалами, цінності, стосовно до окремої особистості, є найбільш бажаними, позитивними, ідеальними перевагами, а психологічний зміст їх повною мірою розкривається при аналізі вибору цих переваг.

У психологічному дослідженні цінність, з одного боку, виступає як позитивна (або негативна) значимість для історично визначеної спільності або окремої особистості будь-яких природних і соціальних явищ, процесів і інших реальних або ідеальних об'єктів оцінки. З іншого – внутрішньо суб'єктивного – боку, цінностями є погляди, переконання, ідеї й ідеали, нормативи і зразки, інтереси і життєві плани, відповідно до яких і на основі яких ці об'єкти визнаються цінними, шкідливими або байдуже-нейтральними [214, с. 84]. Психологічна спрямованість цінностей обумовлена їхніми мотивоутворюючими чинниками, участю у визначенні цілей і засобів, що відповідають їхній сутності. Вони виступають основою прийняття рішень і критерієм того, до чого варто прагнути і чого варто уникати. Більш того, цінності виступають «арбітром» у вирішенні внутрішніх конфліктів, указуючи на кращий вихід, вносять усталеність у поведінку особистості і

громадського життя, забезпечуючи можливість передбачення ситуації. Коли ми знаємо, яким ідеям служить людина, які ідеали нею звеличуються, які вона переслідує цілі, ми можемо відповісти на запитання, чому і заради чого вона робить той або інший вчинок.

Будь-яке явище має об'єктивне значення цінності, служить або здатне служити соціально значимій діяльності і досягненню цілей, і співвіднесене з індивідуальними потребами і цілями діяльності суб'єкта, воно набуває ціннісного змісту, стає особистісною цінністю.

Саме особистісний характер перетворює цінність у психологічне поняття. Подібно тому, як психологічний аналіз потреб неминує перетворюється в аналіз мотивів, так і аналіз мотивів переходить в аналіз цінностей у якості мотивують чинників [227]. А ієрархія мотивів відповідає ієрархії цінностей, оскільки система мотивів є проекцією ціннісної структури особистості. Предмет потреби є носієм цінності, оскільки має властивості, що роблять його придатним для задоволення потреб і, отже, цінним у контексті даної діяльності.

Аналіз діяльності з позиції суб'єктно-об'єктних відношень дозволяє пояснити категорію цінності в зв'язку з її місцем і роллю в регуляції поведінки. Так, суб'єкт, пізнаючи властивості об'єкта, співвідносить їх із своїми потребами. У свою чергу, оцінка визначає відношення суб'єкта і до тих правил-норм, які мають для охорони даних цінностей. І на цій основі суб'єкт планує свою поведінку. У реальній діяльності всі ці елементи взаємозалежні й утворюють єдиний процес. При цьому вони виступають у таких відношеннях: суб'єкт – об'єкт – пізнання; цінитель – цінність-оцінка; виконавець – норма – планування, і далі слідує практичні дії з низкою нових взаємопереходів [141, с. 11]. Зважаючи на те, що всяка система цінностей має індивідуалізований характер, її функціонування визначає вибірність психічної активності особистості. Разом із цим, виникаючи в психіці людини з позитивною або негативною емоцією, цінність, з'єднана з конкретними знаннями, орієнтує її поведінку або діяльність у соціумі.

Функціонально система цінностей виступає в якості мотивів діяльності і поведінки особистості. Це відбувається в силу прагнення людини до досягнення визначених цілей, що співвідносяться з цінностями, які увійшли у її особистісну структуру. З огляду на, що ядро особистості людини складають її узагальнені смислові утворення, а смислоутворення є нічим іншим, як відношенням приватної діяльності людини до системи її цінностей, то все, що має статус цінності, є безпосереднім стимулом для відповідного поведінкового акту. Звідси закономірним є висновок, що психологічний зміст системи цінностей особистості складає мотиваційну основу її поведінки і є одним з основних чинників особистісного вибору.

За своєю соціально-психологічною значимістю цінності підрозділяються на універсальні (любов, свобода, здоров'я, повага, гроші і т. ін.), внутрішньогрупові (політичні, релігійні, субкультурні), індивідуальні або особистісні [214, с. 257]. Їхнє об'єднання має ієрархічну структуру, що відбивається як обставинами життя особистості або групи, так і віковими, статевими характеристиками індивідів. Така диференціація припускає наявність зв'язку між цінностями і тими соціальними правилами, що існують для підтримки суспільного порядку або внутрішньогрупових відношень. А оскільки цінності і соціальні правила (норми) складають єдину ціннісно-нормативну систему особистості, то під цінностями можуть матися на увазі і соціальні норми, що стають такими внаслідок перетворення їх в ідеали поведінки особистості.

Як відомо, всі процеси оволодіння людським досвідом у ході онтогенетичного розвитку особистості забезпечуються і реалізуються за допомогою складної системи соціальних норм. З одного боку, вони виступають у виді об'єктів засвоєння і присвоєння їх людиною, а з іншого – умовою і формою такого засвоєння і присвоєння.

Соціальні норми – це соціальні еталони, установлення модального, належного, із погляду суспільства, поведінки (прийнятної або забороненої), які виконують функції інтеграції, упорядкування життя груп, індивідів,

суспільства [316, с. 359]. У контексті розглянутої проблеми соціальні норми аналізуються як найважливіші засоби соціальної регуляції поведінки особистості [228]. А це передбачає розробку в суспільстві або групі вимог, котрим повинна відповідати поведінка її членів і, через які спрямовується, регулюється, контролюється й оцінюється ця поведінка.

Найбільш повно соціальні норми і їхня роль у регуляції поведінки були досліджені М.І. Бобнєвою [39]. До соціальних норм вона відносить три системи відношень. Першу складає система відношень, залежностей і взаємодій між великими соціальними групами, що входять у соціальну структуру суспільства, відношення між групами, породжуваними характером суспільного розподілу праці, політичними і правовими системами суспільства, демографічними й етнічними чинниками. Друга складається із відношень між номінальними і реальними організаційними групами, що формуються в межах спільностей, які виникають на основі виробничих і надбудовних відношень, відношень влади і підпорядкування, корпоративної діяльності і т. п. Третю систему складають відношення влади і залежності в спільностях і групах [39, с. 18-19]. Основні відмінності цих систем полягають у принципах регуляції поведінки і взаємодії учасників об'єднань.

Разом із цим Бобнєва розглядає питання про психологічні і соціально-психологічні механізми соціальних норм і закономірності нормативного регулювання поведінки. Вона відзначає, що будь-які нормативні системи й укладення залишаються формальними зводами, якщо не будуть використані психологічні і соціально-психологічні закономірності організації і регуляції поведінки людей і стосунків між ними. А найважливішою функцією соціальних норм автор вважає забезпечення сполучення позаособистісних вимог, умов і завдань суспільства з поведінкою і проявами особистості [39, с.73]. Це визначає й особливу функцію соціальних норм, пов'язану зі становленням і розвитком особистості, як-то: засвоєнням заданої і формуванням особистісної системи норм, а також їхнім використанням у якості умов і детермінант соціального розвитку особистості, тобто її

соціалізації. Цей процес здійснюється шляхом формування необхідних суспільству або групі соціальних властивостей особистості, за Бобневою, «статусних характеристик», у ході оволодіння особистістю системою норм і цінностей даної соціальної групи, системою, пов'язаною з певним соціальним статусом особистості. У вузькому сенсі до процесів соціалізації автор концепції відносить процеси, що забезпечують включення людини в ту або іншу соціальну групу. І що особливо важливо, цей процес «специфікує» поведінку особистості як поведінку нормативно-соціальну. У свою чергу, така специфікація є важливою для психологічного аналізу взаємодії особистості і соціального середовища. Оскільки розподіл цінностей на цінності-цілі і цінності-засоби припускає співвіднесеність перших з ідеалами й іншими базовими утвореннями, а других – із засобами їх досягнення, то до цінностей-засобів саме і будуть віднесені соціальні норми [15, с. 74].

У зв'язку з цим А.А. Ручка відзначав наявність двох моментів у реальній поведінці особистості. Це, по-перше, спрямованість і зміст соціальної активності особистості і, по-друге, розгляд соціальної активності особистості як регулятора її соціальної поведінки [228, с. 29-30].

У процесі регуляції поведінки особистості соціальні норми взаємодіють із багатьма чинниками соціальної регуляції, детермінації її поведінки і властивостей. Але особливо суттєвими є ті зовнішні і внутрішні чинники і способи регуляції поведінки, при яких соціальні норми або є каналами для проведення соціального впливу, або самі реалізуються по каналам цих способів регуляції. Бобнєва до таких форм відносить моральну і ціннісну детермінацію поведінки, здійснення якої, на її думку, є немислимим поза системою соціальних, моральних норм і сутнісної співвіднесеності норм і цінностей [39, с. 77].

Соціальні норми, як і цінності, підрозділяються на універсальні, тобто обов'язкові для всіх членів суспільства (звичаї), внутрішньогрупові (ритуали) і особистісні або індивідуальні. Більш того, вони об'єднуються в структурну ієрархію за мірою значимості, тобто існує стійка подібність між цінностями і

соціальними нормами, що полягає в єдності їхнього внутрішнього світу. Разом із цим Бобньова вказує на те, що соціальні норми, як і цінності, привласнюються індивідом шляхом процесу інтеріоризації, відкритого свого часу Л.С. Виготським [55]. Соціальні норми, інтеріоризуючись, перетворюються на «чинники внутрішнього світу людини» і впливають на її поведінку через систему внутрішніх чинників регуляції – самосвідомість і самооцінку, мотиваційну систему, розуміння й установки [39, с. 78].

Таким чином, соціальні норми в кінцевому своєму розвитку трансформуються в особистісні цінності, якщо вони приймаються індивідом, і виступають у якості особистісних соціальних регуляторів її поведінки. Цінності стають джерелами норм, направляються на їхню охорону і захищають інтереси тієї правової системи, що є пануючою.

За своїм психологічним змістом цінності і соціальні норми в громадській, груповій, індивідуальній свідомості, організувавшись в ієрархічні структури, складають шкали, на підставі яких оцінюється поведінка особистості. Невідповідність цих шкал одна одній є джерелом конфліктів і передумовою поведінки, що відхиляється з погляду тієї спільноти, чия система цінностей і норм порушена даною поведінкою. Це, у свою чергу, припускає розгляд питання, пов'язаного із соціальними нормами, які інтеріоризувались особистістю і, ставши особистісними цінностями, включилися до ціннісно-нормативної системи індивіда. Практична поведінка особистості в її соціально-правовому контексті буде залежати від того, якою системою ціннісно-нормативних переваг керується людина і яке місце займає цінність або норма в ієрархічній структурі ціннісно-сміслової сфери особистості.

У зв'язку з вищезазначеним потребують свого аналізу структурні утворення особистості, які виступають певними її стріжнями. Проте, проблема опису структури особистості сьогодні має декілька підходів. І основною причиною даного різноманіття є відсутність у психології загальноприйнятої теорії особистості. Одні автори розглядають структуру

особистості, тільки перераховуючи набори якостей або її рис [105; 171]. Інші – схильні до опису функціональних компонентів, що детермінують процеси розвитку особистості [292; 347]. О.К. Дусавицький, у зв'язку з цим, відзначає принципові моменти, що повинні пред'являтися до об'єднання цих підходів, тому що необхідно виділити такі елементи особистості, кожний із котрих, знаходячись у системних зв'язках з іншими елементами, мав би свою специфічну функцію-проекцію інтегративної функції особистості. У самій структурі особистості пропонується відобразити три основні сфери людської психіки: мотиваційно-потребну, сферу свідомості і поведінки. Відповідно Дусавицький пропонує виділяти в структурі особистості такі її елементи, як інтерес, ідеал і характер, на перетині яких фокусується ядро особистості [78, с. 9].

Приймаючи в цілому дані положення автора, ми все ж схильні розглядати структуру особистості з погляду її ціннісно-сислової сфери, де структурними елементами її виступають цінності, що складаючи мотиваційно-потребну, поведінкову сферу свідомості особистості детермінують її розвиток.

С.Л. Рубінштейн відзначав, що наявність цінностей є вираженням небайдужості людини стосовно світу, що виникає зі значимості різних боків, аспектів світу для людини, для її життя [227, с. 365-366]. Іншими словами, цінності, виступаючи в якості справжніх регуляторів мотивів і цілей діяльності особистості, є одними з найважливіших складових її структури. Об'єднуючись, цінності утворюють систему, що виступає як першоджерелом її соціальної активності, так і детермінантою бачення дійсності, визначаючи вибірність поведінки і характер оціночної діяльності [141, с. 9].

Базуючись на розробленій О.М. Леонтьєвим теорії значення і змісту, в якій він зазначив на необхідність розрізняти об'єктивні значення речей, предметів, явищ і їхні особистісні смисли для суб'єкта, ми розглядаємо будь-яке явище з позиції об'єктивного значення цінності, тому що воно служить соціально значимій діяльності і досягненню цілей. Співвіднесене з

індивідуальними потребами і цілями діяльності суб'єкта явище набуває ціннісного змісту, трансформуючись в особистісну цінність. Воно ж набуває й особистісного смислу, оскільки це лише «різновид суб'єктивних смислів або, точніше і простіше, цінностей» [106, с. 69].

Ряд авторів пропонують розглядати структуру особистості як певну конфігурацію засвоєних суб'єктом цінностей або ціннісних смислів [141; 214; 213; 301]. Основна посилка такого підходу полягає в тому, що оскільки будь-яке явище має об'єктивне значення цінності, то воно служить, або здатне служити, соціально значимій діяльності і досягненню її цілей. Співвіднесене з індивідуальними потребами і цілями діяльності суб'єкта, воно набуває ціннісного змісту, тобто стає особистісною цінністю [213, с. 9]. Особистісні цінності, володіючи відносно стійкою ієрархією, можуть групуватися за мірою значимості, створюючи певну структуру або модель особистості.

В аналізі структури діяльності виділяють три основні елементи: суб'єкт, об'єкт і активність першого стосовно другого. Перші два справедливо визнаються визначальними для розуміння діяльності. У зв'язку з цим О.Р.Ратінов запропонував із трьома основними сферами особистості (інтелектуальною, емоційною і вольовою) співвіднести когнітивний, емотивний і конатативний компоненти свідомості особистості, що формуються і реалізуються в діяльності у взаємозалежних функціях: пізнавальній, оцінній і регулятивній [213, с. 10-11]. Кожна із зазначених функцій може бути домінуючою в залежності від конкретної діяльності і її видів, але в цілому вони взаємозалежні і не є самостійними одиницями. Взаємодія суб'єкта й об'єкта і вибіркова активність першого стосовно другого спочатку є орієнтовно-пізнавальними. Пізнавані властивості об'єкта далі оцінюються у світлі потреб індивіда й актуалізуються в цінності або антицінності. Відповідно до результату оцінки суб'єкт керується тими або іншими правилами-нормами, що існують для охорони даної цінності, і на цій основі будує свою поведінку.

Визначаючи співвідношення цінності і соціальної норми, ми відзначали, що остання сама піддається оцінці і виступає для суб'єкта як деяка позитивна або негативна, більша або менша цінність. Стосовно до об'єктів (цінностей), які захищаються, норми мають похідний характер, що обумовлює їхнє вторинне значення. З огляду на те, що норми – це засіб соціального контролю і впливу, що приводить до врівноваженості, стабілізації громадського життя, особистісні норми, що усвідомлюються особистістю і, як правило, співвідносяться з Я-концепцією, будуть визначати первинність ціннісної свідомості особистості. Норма передбачає поведінку, оцінка ж характеризує те, що було, є і буде [158, с. 101].

Чому ж для однієї особистості оцінка соціальних норм має позитивну характеристику, а для іншої – негативну? Відповідь на це питання дає теорія інтеріоризації – екстеріоризації діяльності. Основний зміст процесів інтеріоризації – екстеріоризації перебуває в тому, що зовнішня діяльність формує внутрішню, а потім і направляє нею, зберігаючи принциповий і двосторонній зв'язок. Л.С. Виготський відзначав: «Всі найвищі психічні функції суть інтеріоризовані відношення соціального порядку, основа соціальної структури особистості» [57, с. 198]. Оскільки психічний розвиток окремої особистості виступає як споконвічно соціальний процес, то в міру спілкування, співробітництва і спільної діяльності вона усе більш соціалізується, усе більш активно оволодіває культурними цінностями. Норми правослухняної поведінки під впливом санкціонуючого навчання (схвалення – осудження) й інших соціальних впливів інтеріоризуються, входять у свідомість особистості, оформлюючись у певну модель поведінки, що відповідає загальноприйнятій у суспільстві системі цінностей. Таким чином, внутрішня ціннісно-нормативна система особистості є продуктом індивідуального і колективного досвіду макро- і мікросередовища, сприйнятого через зразки поведінки і систему значень [213, с. 13].

Цілісність і системність особистості визначають положення, відповідно до якого засвоєння правових цінностей-норм, стандартів

правомірної поведінки йде послідовно по життєвим циклам у нерозривній єдності загального процесу соціалізації. З перших своїх днів дитина включається в «правоподібну» діяльність, набуває навиків і умінь реалізації нормативно-оціночної поведінки, одержує перші юридичні уявлення із розповідей, казок, набуває в рольових іграх поняття про функції права і поступово формує примітивну, дитячу, але власну картину правового життя. З віком ускладнюється діяльність, відбувається інтенсивне збагачення і розвиток різних сфер свідомості, у тому числі і правової. Відставання в розвитку веде до дезінтеграції особистості, а в галузі правосвідомості – до асоціальної, протиправної поведінки. У процесі формування особистості відбувається засвоєння певних типів поведінки шляхом пізнання норм, виробітки певних оціночних відношень до них, засвоєння їх як власних правил і використання відповідних зразків у практичній діяльності. В міру розвитку особистості і збагачення внутрішньої нормативної системи, усі більш глибокої її інтеріоризації, вона набуває більшої самостійності і незалежності від зовнішніх впливів, стає більш стійкою, набуваючи функції своєрідного фільтру і захисту від тиску об'єктивних обставин. Підсилюється вплив чинників внутрішньої детермінації поведінки. Людина вже не тільки і не стільки пристосовується до обстановки, скільки підшукує і перетворює її в бажаному для себе напрямку. Чинниками зовнішньої детермінації виступають правові вимоги, зразки належної поведінки, норми, санкції, що мають більший або менший вплив на свідомість особистості, а в якості внутрішніх чинників виступає сформована в її свідомості ціннісна-нормативна модель, що містить у собі власну концепцію прав і обов'язків, норм і стандартів поведінки, накладених і очікуваних санкцій.

Для правослухняної особистості імператив правоохоронних цінностей, ставши особистісно значимим, перетворюється в предмет потреби. Злочинна особистість внутрішньо не сприймає правоохоронних цінностей, відхиляє їх і тим самим виробляє потребу в протиправній орієнтації.

Людина, приймаючи рішення про вчинення злочину, керується більш-менш складною системою оцінок. У цьому зв'язку Ратінов виділяє оціночні групи, що впливають на прийняття особистістю усвідомленого рішення реалізувати протиправні наміри. До першої оціночної групи входить цінність бажаного результату злочинної дії, тобто мета злочину. До другої – значущість окремих обставин, що перешкоджають, ускладнюють або сприяють досягненню поставленої мети. До третьої – ефективність того або іншого способу дії, у даній ситуації як засобу досягнення бажаної мети. До четвертої – імовірність і значущість небажаних наслідків скоєння злочину [141, с. 30].

Перша група оцінок, безпосередньо пов'язана із ціннісною орієнтацією особистості, є визначальною, оскільки відбиває міру інтеріоризації суспільних цінностей. І за умови збігу об'єктивної цінності суспільства із суб'єктивною оцінкою корисності, ми маємо просоціально зорієнтовану особистість, а при розбіжності – асоціальну. Так, для особистості, якій цінним є право іншого мати свободу, буде далеким поняття насильства, а гвалтівнику неприйнятною буде висока значимість свободи як цінності. Таким чином, наскільки цінності-цілі відповідають соціальним нормам і внутрішнім детермінантам особистості, настільки просоціальною буде і вона сама.

Друга група – це деяке об'єктивне «поле можливостей», яке сприймається й оцінюється суб'єктом із різною мірою адекватності, а також співвідноситься ним із своїми можливостями дій за цих умов.

З оцінкою окремих обставин і всієї ситуації з погляду можливості дії в даній обстановці пов'язана третя група оцінок, що відноситься до вибору способу дій, спрямованих на досягнення бажаного результату. Ця оцінка припускає вибір варіантів злочинної поведінки або цінностей-засобів, яким буде віддана перевага на останньому етапі реалізації злочинного задуму. При цьому треба мати на увазі, що в дійсності рідко вдасться досягти повної оптимальності його здійснення. Ратінов відзначає, що в наявності є критерії,

з огляду на які злочинець змушений іти на компроміс, поступаючись одним на користь інших. Це такі критерії, як надійність, продуктивність, рентабельність, швидкість, безпека, доцільність [141, с. 31]. Треба думати, що межі цих поступок залежать від суб'єктивної значимості кожного критерію і цінностей, що стоять за ними.

Четверту групу складає облік шкідливих для суб'єкта наслідків злочину. Це насамперед імовірність розкриття злочину й оцінка наступного покарання. Найчастіше в злочинців є присутнім некритичне відношення до ризику. Ю.М. Антонян, М.І. Єнікєєв, В.Є. Емінов і ін. відзначають суб'єктивні джерела такого ставлення [14; 68; 127]. До них відносяться: надія на щасливий випадок; успіх попередніх дій; груповий вплив, що зміцнює готовність йти на ризик; тяга до гострих відчуттів; доля, «фатум життя», життєва позиція, можливо, навіть гра, що властива рецидивістам.

Таким чином, зважаючи на те, що мотиваційний механізм злочинної, а відповідно і законослухняної поведінки полягає в тому, що прийняття рішення є результатом оціночної діяльності, у ході якої відбувається взаємодія різноманітних цінностей; вибір мети і засобів досягнення її буде відповідати виборів домінуючих цінностей. Залежність суб'єкта від цінностей, відповідність їх соціальним нормам, а тих, у свою чергу, його (суб'єкта) внутрішнім детермінантам і визначають ціннісно-нормативні аспекти поведінки особистості. Зв'язок мотивів здійснюваних злочинів із системою особистісних цінностей, їхньою ієрархією і місцем у ній конкретних домінуючих цінностей є основною проблемою дослідження, оскільки «саме в ім'я і за рахунок таких цінностей відбуваються злочини».

Ідею ціннісно-нормативного підходу до розуміння структури особистості злочинця як ієрархічної побудови, в основі якої знаходиться система цінностей особистості, розробляють А.І. Долгова, О.Р. Ратінов та ін. [69; 211; 213].

А.І. Долгова бере за основу популярну американську теорію «соціальної аномії» Р. Мертона [320, с. 78-83]. Основний зміст її полягає в

тому, що між цілями, які стоять перед індивідом, і засобами їхнього досягнення існує деяка невідповідність, що веде до «аномії» (термін свого часу введений Е. Дюркгеймом і визначає «безнормативність») поведінки особистості. Відповідно, аномія, за Мертоном, є станом «соціальної схильності» деяких груп суспільства до розвитку у своєму середовищі злочинних способів поведінки. Основний же висновок його теорії полягає в тому, що антисоціальна поведінка відчутно зростає у випадку, коли в суспільстві найвище за все ставляться певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура суспільства обмежує або цілком усуває доступ до законних способів оволодіння такими символами для значної частини населення [320, с. 81-82]. Крім того, розглядаючи поняття «соціальної структури» суспільства, Мертон вважає її чисто психологічною категорією і виділяє в ній дві фази: цілі, наміри, інтереси, обумовлені культурою та є законними для більшості членів суспільства, і засоби, що вживаються для їхнього досягнення. Долгова в зв'язку з цим відзначає, що оскільки кожна соціальна група сполучає свою шкалу бажаних цілей із моральним або інституціональним регулюванням припустимих способів досягнення цих цілей, то мова може вестися про нормативну поведінку. Якщо цілі і засоби не цілком відповідають одне одному, то можна очікувати стани, схожі з аномією [69, с. 67]. Виходячи з цього, Долгова в якості ядра особистості злочинця розглядає соціальні цілі і засоби їхнього досягнення. Під соціальними цілями вона розуміє суспільно-значимі цінності, локальні й особисті цілі. У якості засобів їхнього досягнення розглядаються: фізична сила, інтелект, зовнішня допомога, злочинні засоби. У цілому її модель особистості злочинця є площинної і будується, виходячи з характеру розглянутого злочину – корисливого або насильницького [37, с. 69].

На думку О.Р. Ратінова, площинна модель особистості злочинця повинна бути замінена на таку, що передає структуру особистості більш адекватно, – планетарно-автономну. На його думку, у центрі цієї моделі

розташоване особистісне ядро, навколо якого в різних площинах і на різновіддалених відстанях – «орбітах» – знаходяться інші утворення. Ці утворення суть не що інше як особистісні цінності. Кожна така цінність має свою «питому вагу». У центрі знаходяться найбільш значимі і тому найбільш стабільні цінності, а в міру видалення від них – підпорядковані першим, більш лабільні і ситуативні цінності. Руйнація будь-якої цінності на «периферії» не викликає кардинальних змін особистості, оскільки зберігається її ядро. Ядерним же утворенням особистості є її морально-психологічні модифікації, виражені в категорії "сенсу життя" [141, с. 27].

Відзначаючи, що світогляд – це світ у мені і я в світі, Ратінов розглядає його як єдине ціле, що містить у собі світостворення, світогляд і світорозуміння [212, с. 45]. Сенс життя при цьому трактується як поняття, що охоплює найбільш істотні аспекти життєдіяльності людей, які створюють життєву концепцію, філософію повсякденного життя, в якому переважають ціннісні моменти. У цьому понятті інтегруються відношення суб'єкта до себе, до інших і до різних сфер людської життєдіяльності, яка детермінована людськими цінностями [212, с. 103]. У багатстві відношень людина пізнає й оцінює себе, своє існування, виявляючи при цьому певне розуміння смислу свого життя. Цим сенс життя є неподільним від самого діючого суб'єкта, його концепції власного «Я», того глибинного утворення, що І.С. Кон називає «екзистенціональним Я» [110].

З огляду на ту обставину, що злочин завжди є вираженням певної позиції особистості стосовно правоохоронних цінностей, ми вважаємо, що він у кінцевому рахунку і визначається «питомою вагою» цих цінностей у ціннісній системі індивіда. В. Франкл відзначав: «Саме те, що людина робить, є і реалізацією цінностей, а разом із цим здійсненням смислу» [286, с.298]. І хоча наявність базових загальнолюдських цінностей визнають усі або майже усі, вони по-різному всіма «визнаються». Основною причиною цього є наявність суб'єктивного світогляду, що по-різному всіх «співвідносить» як із цілями, так і з способами людського існування. У

зв'язку з цим ми вважаємо обґрунтованим розгляд Н.П. Крейдун світогляду особистості як такого, що складається із ціннісних категорій, прийнятих у логотерапії Франкла [119, с. 28]. Так, світостворення особистості містить у собі цінності творчості або креативні цінності, за допомогою яких особистість наповнює своє життя смислом, вирішуючи завдання, які стоять перед нею; світогляд – цінності переживання, за допомогою яких особистість, споглядаючи навколишній світ, переживає все в його унікальності; світорозуміння – цінності відношення або установки, те, як особистість сприймає неминучість зустрічі зі своєю долею, своїм нещастям або стражданням [285, с. 17].

Таке співвіднесення категорій дає підстави дещо по-іншому підійти до розгляду ціннісно-нормативної системи особистості злочинця, а саме: ми вважаємо, що оціночні групи, які впливають на прийняття особистістю усвідомленого рішення чинити протиправні дії або не чинити, є аналогічними ціннісним категоріям, прийнятим у логотерапії Франкла [285; 326]. І основними серед них виступають цінності відношення, оскільки обставини, за яких відбуваються злочини, і особливо в насильницькій формі, є тими ситуаціями, коли особистість повинна зустріти і прийняти їх, реалізувавши саме цінності установки.

1.5. Формування особистості у соціально-правовому вимірі в сучасних умовах на прикладі студентської молоді

Термін «студент» від латинського в перекладі означає старанно працюючий, той, хто займається придбанням знань [183, с. 276]. При цьому студент визначається, перш за все, тим, що він є людиною певного віку, з біологічними, психологічними та соціальними проявами.

Студент має бути саме тією людиною, яка в комплексі опанувала не тільки певні знання за фахом, а і культурні, загальноосвітні джерела інформації. Важливо не наділити майбутнього фахівця напівосвітою. У відповідності з давньою істиною, напівосвіта є тим, що у Біблії було визначено ім'ям «Хам». Хам – це людина, яка нібито прилучена до освіти.

Проте античні греки говорили: «Мудрому не потрібен закон, у нього є розум». У напівосвіченої людини достатньо мужності, щоб не боятися порушувати заборони, але не вистачає розуму, щоб самому дійти до моральних істин.

Вивчення зазначених проявів розкриває якісні сторони студента як особистості, яка значно відрізняється від інших. Так, якщо підійти до студента як людини певного віку, то для нього будуть притаманними найменші показники латентного періоду реакцій на прості, комбіновані та мовні сигнали, оптимум абсолютної та різної чутливості аналізаторів, найбільша пластичність в утворенні складних психомоторних та інших навичок. Порівняно з іншими віковими групами, саме вік студента, який припадає на юнацький період, є переважним у проявах швидкості оперативної пам'яті, переключення уваги, вирішення вербально-логічних завдань тощо. Тобто, студентський вік є віком найвищих досягнень, «пікових» результатів, які ґрунтуються саме на біологічних, психологічних та соціальних аспектах розвитку.

Час навчання у вищому навчальному закладі співпадає з другим періодом юнацтва або першим періодом зрілості, який відмічається складністю процесу формування особистісних рис. Цей процес досить всебічно був проаналізований у роботах видатних учених Б.Г. Ананьєва, О.В.Дмитрієва, І.С. Кона та інших [9; 84; 111]. Вчені відмічають, що характерною рисою морального розвитку людини в цьому віці є посилення усвідомлених мотивів поведінки. Відбувається закріплення тих якостей, яких істотно не вистачало у старших класах, а саме: цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, самостійності, ініціативи, вміння володіти собою. Крім

цього, визначним є те, що у юнаків зростає інтерес до моральних проявів людини, мети в житті, обов'язків, кохання, відданості, в цілому – сенсу життя.

І.С. Кон зазначає, що характерний для особистості спосіб вирішення моральних проблем, як і та система цінностей, з якою вони співвідносяться, формуються під час практичної діяльності людини та її спілкування з оточуючими людьми. В цілому, поведінка особистості залежить не тільки від того, як вона зрозуміє проблему, яка перед нею постала, а від її психологічної готовності до тих чи інших дій [113, с. 208-209].

На думку вченого, поведінка людей будь-якого віку у нових проблемних ситуаціях сильно залежить від наявності досвіду вирішення аналогічних ситуацій. Будь-яка нова проблема співвідноситься з нашим минулим досвідом, і чим більш особистісним був цей досвід, тим сильніше його безпосередній вплив [113, с. 209].

Як визначають науковці період юнацтва це пора самоаналізу та самооцінок. Самооцінка відбувається шляхом порівняння ідеального «Я» з реальним. Але ідеальне «Я» ще не вивірене, більш випадкове, а реальне ще не оцінене самою особистістю. Тому це приводить до об'єктивного протиріччя, що може викликати внутрішню невпевненість молодого людини у собі, своїх силах та може стати генератором зовнішньої агресії, хибних вчинків. Це нерідко приводить до ризикових проявів та показової розбіженості.

Як відмічає відомий зарубіжний науковець Е. Еріксон, юнацький вік утворюється навколо кризи ідентичності, який складається з серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень [321]. Якщо людині не вдається вирішити ці завдання, у неї може сформуватися неадекватна ідентичність, розвиток якої йде за чотирма основними напрямками. Перший напрямок є відходом від психологічної інтимності, ухилянням від міжособистісних відношень. Другий – розмиття почуття часу, неспроможності будувати життєві плани, страх дорослішання

та змін. Третій – розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси та зосередитись на головній діяльності. Четвертий – формування негативної ідентичності, відмова від самовизначення та вибір негативних образів для наслідування.

Американський психолог М. Розенберг, вивчаючи юнаків у віці від 15 до 18 років, зробив висновки, що для юнаків із заниженою самоповагою притаманна загальна нестійкість образів «Я» та думок про себе [185]. Такі юнаки більш схильні ховатися від оточуючих за «вигаданою маскою», виставляючи «показне Я».

Юнаки із заниженою самоповагою особливо чутливі до усього того, що зачіпає їх самооцінку. Вони хворобливо реагують на все те, що стосується їх особистого життя та самі занурюються в нього, закривши себе від оточуючих. Унаслідок цього більшість з них стає схильною до психічної ізоляції, уходу з реального світу в світ мрій.

За твердженням Б.Г. Ананьєва, студентський вік – це сенситивний період розвитку основних соціогенних потенцій людини [9]. Під час навчання в вищому навчальному закладі за сприятливих умов у студентів розвиваються усі рівні психіки. Вони визначають спрямованість розумових якостей людини, а саме: формують склад мислення, який характеризує професійну спрямованість особистості.

Але це не лише один напрямок, у відповідності з яким розвивається особистість студента. Як відмічають дослідники, розвиток особистості студента йде за цілим рядом напрямків. Перш за все, це – підвищується почуття обов'язку; відповідальність у професійній діяльності; зростає загальна зрілість та стійкість особистості студента; підвищується питома вага самовиховання студента у формуванні якостей, досвіду, необхідних йому як майбутньому фахівцю і т. ін. [185, с. 293].

Правовий контекст, який обумовлював би спрямованість поведінки студента, не є достатньо визначеним, а тому сама правова поведінка студента не завжди має стійкий характер. Інколи правова поведінка студента буває

несвідомою, оскільки вона не включає в себе високого рівня сформованості правової свідомості, системи правових норм та розуміння їхньої соціальної та особистої значущості. Така поведінка позбавлена усвідомленої орієнтуючої основи та є нестійкою, нецілеспрямованою, ситуативною. Тому саме в умовах вищого навчального закладу треба значну увагу приділяти правовому вихованню, а саме: формувати теоретичний рівень засвоєння правових норм, які забезпечують усвідомлений вольовий контроль та самоконтроль правової поведінки.

За даними соціологічного опитування, проведеного центром Разумкова у квітні 2003 року серед респондентів віком від 18 років, з'ясувалось, що законослухняність вважають однією з найважливіших чеснот усього 6,2% молоді. А кожна п'ята (21,5%) молода людина із опитаних взагалі ігнорує закон [305, с. 46].

Все це свідчить про те, що у правосвідомості молоді існують певні вади. І, мабуть, праві ті дослідники, які зазначають, що усі деформації правової поведінки пов'язані саме з не повністю сформованою системою організації та самоконтролю правовиконавчої діяльності [32, с. 118]. Формування повноцінної системи психологічних механізмів усвідомленої саморегуляції поведінки є надійною підставою повноцінності функціонування особистості у правовому вимірі.

Як визначає відомий український учений-психолог С.Д. Максименко в історії людства прийнято виділяти три типи культур: *постфігуративна*, в якій молодше покоління вчиться у старших, діти – у своїх батьків; *кофігуративна*, де і діти, і дорослі вчаться у своїх однолітків, та *префігуративна*, де дорослі вчаться у своїх дітей [147, с. 39].

С.Д. Максименко посилається на М. Мід, яка запропонувала цю типологію: «Постфігуративна культура – це така культура, де кожна зміна відбувається настільки повільно та непомітно, що діди, які тримають на руках внуків-немовлят не можуть уявити собі для них ніякого іншого майбутнього, яке відрізняється від їхнього власного минулого. Минуле

дорослих виявляється майбутнім кожного нового покоління; пережите ними – це схема майбутнього для їхніх дітей. Майбутнє у дітей формується таким чином, що все прожите їхніми пращурами в дорослі роки стає тим, що відчують діти, коли вони підрастають» [147, с. 39].

Учений визначає, що такі культури були притаманні для людства протягом багатьох тисячоліть, але зараз все змінилося. В сучасних суспільствах превалюючою моделлю поведінки для людей є поведінка їхніх сучасників. Перехід до нового способу життя вимагає нових вмінь та форм поведінки, що є більш легкими, коли нема дідів, які пам'ятають про минуле, формующих досвід підростаючого немовля, неповільно закріплюючого невербалізовані цінності старої культури. У сучасних умовах кількість претакофігуративних елементів культури постійно зростає, що не може не відбиватися на прийнятих у суспільстві формах та способах навчання і виховання дітей [147, с. 39].

Цікаву думку стосовно формування особистісної позиції студента висловлює дослідник Н.І. Сарджвеладзе. Він вважає, що особистий життєвий шлях молодой людини визначається тим, як вона дивиться у внутрішній світ своїх батьків. Це, на його думку, приводить до постановки далеко не вивчених питань психології, пов'язаних з відношеннями між поколіннями. Учений зазначає: «Особистість студента – це не встановлений феномен, вона повністю у процесі пошуку та становлення. По-перше, особистість студента – результат минулого етапу життя («Звідки я прийшов? – З мого дитинства» (А.Сент-Екзюпері)). По-друге, студент досить самостійний та автономний («соціальна пуповина», яка пов'язує його з батьками та родиною, у нього «відрізана»). По-третє, він у близькому майбутньому зобов'язаний побудувати свою родину, «увійти» у роль батька та формувати особистість дитини» [199, с. 216]. Сарджвеладзе зазначає, що це є глибокий діалектичний процес, який визначає статус-кво молодой людини та її спрямованість в майбутнє.

Українська вчена-психолог Л.А. Снігур звертає увагу на те, що прийняття на себе більшої відповідальності за свою освіту, участь в управлінні студентським життям, вплив на формування студентської групи на справедливих моральних засадах громадянського суспільства є основними чинниками розвитку особистості на шляху до громадянської зрілості. Ставлення до навчання, до спеціальності значною мірою зумовлюється життєвими планами, ціннісними орієнтаціями студентів, орієнтаціями студентів у сфері своєї майбутньої професійної діяльності – як вони собі її уявляють сьогодні, а також їхнім загальним ставленням до прав і обов'язків громадян у країні [248, с. 16-17]. Проте вона не заперечує і того, що для осіб з переживаннями виконавчої активності провідними мотивами є неможливість уникати здійснення певної дії, стимул – санкція; статус у системі взаємин в колективі – низький. Для таких студентів притаманне легке потрапляння під вплив членів групи негативної спрямованості та вони можуть схилитися до девіантної поведінки [248, с. 17].

Багато хто з авторів відзначають, що у процесі здійснення життєвих планів молодь зустрічається з певними труднощами і її життєві вибори формуються під суперечливим впливом різних соціальних чинників. За певних обставин та на певній стадії розвитку це може привести особистість як до конфлікту з середовищем, так і з самим собою [65; 121].

Ще одна дослідниця О.І. Зотова вважає, що однією з причин розходження реальної поведінки людини з моральними та правовими цінностями, які існують у суспільстві, є певні витрати виховання. Так, та частина молоді, яка порушує соціальні та правові норми, має вади у своєму світосприйнятті, що пов'язане з деформаціями формування спрямованості поведінки та установок і їхньої невідповідності нормам та цінностям суспільства, до якого вони належать [199, с. 32].

Не є перебільшенням те, що значна частина української молоді, в тому числі і студентства, живе та формується в умовах, близьких до

соціальних злиднів. Останні розуміються як невідповідність рівня життя окремих груп або особистостей середньосвітовому рівню.

Молодь опинилася серед числа тих, хто у силу мізерних прибутків не в стані якісно себе забезпечити їжею, одягом, побудувати та забезпечити родину, самостійно вирішити питання своєї освіти, відпочинку, культурного розвитку. Саме бідність та повна обмеженість не дають молоді вирватися з кризового стану, стримують її професійне, громадянське становлення, відштовхують її на периферію соціального життя. В умовах жорсткої конкуренції, ганебного соціально-побутового стану молодим людям нелегко залишатися осторонь від турбот, пов'язаних з сьогоденням. Відсутність гідних умов життя перешкоджає не тільки нормальному фізичному, професійному становленню, задоволенню та розвитку різноманітних соціальних і духовних потреб молодої людини, але заважає розвитку свідомості, почуттям людської гідності, в цілому здібностям людини.

Молода людина не зростає як особистість. Більший час, більша частка її творчих сил, енергії витрачається на підтримку елементарного повсякденного існування. Особливо це помітно саме в середовищі студентства. Сам соціальний статус, місце, на яке вони претендують в майбутньому, потребують від нього високої загальної культури, освіченості. Але, як свідчать соціологічні та соціально-психологічні дослідження, у більшості сучасних випускників вузів є досить низкий професійний та культурний рівень [183].

Молодь у сучасній Україні деякі дослідники відносять до найуразливіших до ризику безробіття серед соціально-демографічних груп. Так, станом на 1 січня 2003 року вона становила 28% усіх офіційно зареєстрованих безробітних. Рівень офіційного безробіття серед молоді постійно зростає і виріс на початку 2003 року порівняно з 1995 роком майже в одинадцять разів – з 29,6 тис. до 320,1 тис. Середньомісячний рівень молодіжного безробіття у 2000 році становив 19,1%, у тому числі частка безробітних серед економічно активної молоді віком 15-19 років сягала

40,1%, у віковій групі 20-24 роки цей показник дорівнював 20,5%, а серед тих, кому від 25 до 29 років – 14,3% [305, с. 12-13].

Серед зареєстрованих безробітних частка молоді поступається тільки частці жінок. Багато молодих безробітних є неспроможними швидко та якісно освоїти психологічно не притаманну їм нову професію та через певний час після нового працевлаштування знову втрачають роботу. Проте саме студенти, як свідчить соціальна дійсність, більш-менш легко адаптуються до нових умов життя. Це засвідчує їхню спроможність якісно конкурувати на ринку праці.

Разом з цим, як зазначають дослідники, майже половина молоді відчуває високе психоемоційне напруження. Кожен другий її представник має життєву ємність легенів, яка дорівнює або нижча 89% від належної. Значного поширення набуло тютюнопаління: частина молоді, яка регулярно палить, становить 75% серед чоловіків та 18% серед жінок. Як свідчать дані популяційних досліджень, 45-50% випускників вузів мають суттєві морфофункціональні відхилення, а 40-60% – хронічні захворювання, через що третина з них мають обмеження у майбутній професійній діяльності.

Деструктивним за своїм змістом є й те, що у структурі дій як причин смерті молоді віком від 15-29 років у 2001-2003 роках провідна роль належала нещасним випадкам, пов'язаним із транспортними засобами, самогубствам, випадковим отруєнням та вбивствам. Особливо тривожним є випереджаюче зростання самогубств. Як зазначають фахівці, коефіцієнт смертності населення віком 15-29 років від самогубств протягом 1991-2000 рр. підвищився з 22,6 до 35,1 серед чоловіків та з 4,4 до 5,8 серед жінок у розрахунку на 100 тис. осіб. У 2001 році 1893 чоловіки та 243 жінки віком від 15 до 29 років добровільно пішли з життя [305, с. 38].

Безсумнівно, школа, вуз, трудові колективи, родина – найефективніші інституції формування законослухняної поведінки молодих людей. Але, як показують дослідження, ті хто повиненен формувати законослухняну поведінку не мають системних знань про правові аспекти комплексної

психолого-педагогічної, організаційно-управлінської діяльності різних органів і осіб, спрямованих на правове навчання і виховання молоді, попередження правопорушень з їх боку, забезпечення гарантій законності, справедливості і гуманізму в різних сферах правового регулювання стосунків [305, с. 38-40].

Як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, матеріальні нестачі стають причиною зростання кількості осіб, які змушені добувати кошти для життя шляхом вчинення злочинів. На жаль, серед українського студентства таке приkre явище знайшло поширення. А в цілому, як свідчить статистика з 1990 року, кількість злочинів в Україні збільшилася майже вдвічі і становить в середньому на 100 тис. населення майже 750. Питома вага молоді, яка вчиняє злочини, у цьому коефіцієнті становить майже 30% [305, с. 45].

Як ми вважаємо, є досить переконливою статистика, яку надають західні експерти, стосовно того, що кожний додатковий відсоток безробіття обертається для суспільства зростанням смертності на 2 відсотки, кількості самогубств – на 4,1 відсотка, вбивств – 5,7%, ув'язнених – 4%, психічно хворих – 3,4% [250].

Мабуть не буде заперечень у тому, що сучасний стан правослухняності громадян в Україні і, насамперд, молоді та студентства, вимагає свого значного покращення. Суперечливі процеси, які відбуваються в економіці, соціальній сфері, ідеології та політиці значною мірою впливають на стан правослухняності громадян. А історія в цілому свідчить, що на переломних етапах розвитку суспільства значно продукують та вони супроводжуються масовими негативними явищами, що кількісно та якісно позначаються на загальному рівні правослухняності громадян. Мабуть, не випадково мудрі китайці запропонували вислів-побажання, «щоб ви не жили під час великих змін».

Узагальнюючи теоретичний розгляд проблеми соціально-психологічної детермінації правослухняної та протиправної поведінки

особистості та безпосередньо поведінки студенської молоді у соціально-нормативному вимірі, ми можемо зазначити таке:

1. Правослухняна, просоціальна поведінка особистості значною мірою залежить від постійних та сильно діючих зовнішніх впливів і внутрішнього сприйняття нею певних соціально-правових категорій, які превалюють у суспільстві.

2. Правослухняна поведінка особистості залежить від моральних аспектів, що існують у суспільстві та, які істотно визначають, що є просоціальною та доброю поведінкою, а, що є антисоціальною та поганою поведінкою.

3. Просоціальна поведінка особистості має своїми визначальними критеріями так звані норми соціальної відповідальності, взаємності та соціальної справедливості. У процесі соціалізації люди засвоюють вказані соціальні норми та починають себе поводити у відповідності з ними. Проте не завжди люди відтворюють у своїй поведінці зазначений формат, оскільки вони змушені диференціювати свої відносини з оточуючими.

4. Такі риси характеру, як екстравертованість, сильна емоційність, високий психотизм, мають пряму кореляцію з антисоціальною поведінкою, і тому особистість, яка виявляє такі риси, має певні труднощі у просоціальній адаптації.

5. Правослухняна поведінка особистості значною мірою залежить від того, якою системою ціннісно-нормативних переваг керується людина і, яке місце займає цінність або норма в ієрархічній структурі ціннісно-сміслової сфери особистості.

6. Життєвий період, на який припадають студентські роки людини, має особливість, яка проявляється у тому, що саме в цей час відбувається удосконалення когнітивних навичок та здібностей до співпереживання або емпатії. Саме юнаки і дівчата під час навчання у вузі усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями, роблять узагальнення та формують власну думку про те, що є просоціальним, а що антисоціальним.

7. Особистість, яка дотримується соціально-правових норм, діє на підставі засвоєних правових та моральних приписів, які включені до її системи цінностей. Вона спроможна усвідомлювати особистісний вибір і нести за нього відповідальність. І чим більше її цінності, позиції, установки співпадають з цінностями оточуючого соціального середовища, тим вище її рівень соціально-нормативного включення.

8. Суперечливі процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя України, значною мірою впливають на стан правослукхняності її громадян. Особливо такий вплив позначається на молоді. Саме на неї, на переломному етапі розвитку українського суспільства обрушилися масові негативні явища, які істотно вплинули на загальний рівень прийняття нею соціально-правових норм та кількісно відтворилися у антисоціальному, протиправному вимірі.

9. На підставі теоретичного аналізу зазначеної проблеми можна визначити соціально-психологічні чинники, які істотно впливають на формування правослукхняної та протиправної поведінки як особистості в цілому, так і особистості студента зокрема. Це когнітивні, ціннісно-сміслові, емоційно-вольові, мотиваційні та соціальні чинники. Окремо можна виділити гендерний чинник, але він залишається по за межами нашого дослідження, оскільки воно обмежено вивченням правослукхняної та протиправної поведінки у випробуваних чоловічої статті.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ, ЯКІ ІСТОТНО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Порівняльний аналіз системи цінностей правослухняних громадян і правопорушників

Система цінностей особистості, виступаючи детермінантою соціальної активності, містить у собі конкретні особистісні смисли-цінності, для визначення яких розроблені відповідні методичні прийоми. Найбільш широку популярність на сьогодні серед дослідників цінностей набув опитувальник, розроблений Мілтоном Рокічем (RVS - Rokeach Value Survey). Цей опитувальник спрямований на виявлення ієрархії індивідуально-диференційованих цінностей, що визначається шляхом прямого ранжування конкретного списку цінностей [152]. При цьому, автор опитувальника дотримується думки про необхідність розподілу цінностей на два класи: термінальні – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – переконання в тому, що якийсь спосіб дій або властивість особистості є кращим за будь-якої ситуації [353, с. 161]. У своїй основі, даний розподіл відповідає розподілу на цінності-цілі і цінності-засоби, запропонованому В.А. Ядовим [319].

У списку цінностей М. Рокіча знаходяться цінності, що максимально диференціюють американське суспільство і вважаються найбільш важливими для його громадян. В останніх його модифікаціях список цінностей розширився до 18 і відбиває сучасний стан його розвитку. Враховуючи, що індивідуальні цінності визначаються культурою, суспільними інститутами і складаються в ході індивідуального досвіду переживань, опитувальник Рокіча, на нашу думку, є досить інформативним, оскільки, по-перше, наше суспільство у своєму розвитку вважається вже таким, якому властиві ринкові

відносини; по-друге, він не пов'язаний із віковими, релігійними й іншими різницями і, по-третє, досить простий у використанні, що є особливо важливим при проведенні досліджень із правопорушниками. Безпосередньо у дослідженні було використано адаптовану В.А. Ядовим методику «Ціннісних орієнтацій» М. Рокіча в одному з останніх її варіантів [152].

З огляду на характер і результати досліджень, що проводилися раніше [43; 59; 185], а також того, що наше дослідження у відношенні певної кількості правопорушників проводилося на стадії попереднього слідства, коли провина правопорушників ще цілком була не доведена, але вони самі не заперечували факту скоєного злочину, ми, крім безпосередньо дослідження ціннісної орієнтації випробуваних, постаралися з'ясувати і їхнє суб'єктивне розуміння змісту цінностей, що пропонувалися їм для ранжування. З цією метою, після виконання основного завдання, кожний випробуваний, в індивідуальному порядку, був опитаний на предмет суб'єктивного розуміння змісту тієї або іншої цінності, того змісту, що був вкладений у неї.

Групи випробуваних склали: неповнолітні правопорушники у віці 16–17 років, чоловічої статі, засуджені за злочини, скоєні проти життя, здоров'я і гідності особистості, в кількості 30 чоловік; законослухняні підлітки аналогічного віку, статі, які ніколи не вступали в конфлікт із законом і характеризувалися позитивно вчителями, в кількості 30 чоловік; дорослі злочинці 18–35 років, чоловічої статі, засуджені за такі злочини, як і в групі неповнолітніх правопорушників, – 30 чоловік; законослухняні громадяни 18–35 років, чоловічої статі, які ніколи раніше не вступали в конфлікт із законом, – 30 чоловік. Таким чином, у нашому дослідженні брали участь чотири групи випробуваних, дві з яких склалися із правопорушників, а дві з правослухняних громадян (контрольна група). Добір випробуваних у всіх групах здійснювався у випадковому порядку, за таблицею випадкових чисел.

Випробуваним були запропоновані для ранжування дві групи карток, на яких указувалися цінності, і вони повинні були розподілити їх одну по

одній за значимістю. На початку ранжувався набір термінальних цінностей, а потім – набір інструментальних. Результати дослідження фіксувалися на окремих бланках.

Необхідно відзначити ту обставину, що в низці досліджень ціннісних орієнтацій злочинців за методикою Рокіча істотних відмінностей їх від правослухняних громадян не виявлялося [185; 212]. Це може свідчити про те, що дана методика не має достатньої інформативності, випробувані можуть допускати нещирість у відповідях або, що є особливо суттєвим для даної категорії осіб, у них спрацьовує так називаний "ефект соціальної бажаності" [43; 48]. Разом із цим, ми вважаємо, що різких відмінностей злочинців від правослухняних громадян в галузі їхніх ціннісних орієнтацій не варто очікувати, оскільки: «Те, що відноситься до людства в цілому, не може не відноситися у певному смислі і до кожної людини зокрема» [223, с. 641]. Ми вважаємо, що різниця повинна полягати у виборі ціннісних переваг, що одними людьми визнаються в якості домінуючих цінностей, а для інших можуть бути просто цінними.

Аналіз отриманих результатів у групах неповнолітніх правопорушників і правослухняних юнаків привів до того, що ми умовно змогли виділити три «галузі», що піддали ретельному аналізу. Це галузь, що характеризується ознаками якісних відмінностей ціннісних орієнтацій випробуваних обох груп; галузь повної подібності як більш значимих, так і менш значимих цінностей; галузь, у якій цінності займають проміжне положення, від більш значимих до менш значимих.

Найбільш суттєві відмінності неповнолітніх правопорушників від правослухняних були отримані при ранжуванні таких термінальних цінностей: любов – $13,1 \pm 0,82$ і $5,63 \pm 0,54$ ранги; матеріально забезпечене життя – $9,03 \pm 0,63$ і $5,23 \pm 0,49$ ранги; впевненість у собі – $5,7 \pm 0,41$ і $8,97 \pm 0,58$ ранги; краса природи і мистецтва – $10,24 \pm 0,78$ і $15,5 \pm 0,96$ ранги, $p < 0,05$ – і наступних інструментальних: відповідальність – $11,07 \pm 0,79$ і $6,3 \pm 0,63$ ранги; терпимість – $5,7 \pm 0,54$ і $9,13 \pm 0,63$ ранги, $p < 0,01$ (див. табл. 2.1 і 2.2) .

Відношення до цінності «любов» у неповнолітніх правопорушників у середньому є далеким від значимого на відміну від їхніх правослухняних однолітків. Це відношення, як ми вважаємо, може бути пояснено спрощеним, огрубленим уявленням їх про її значимість, орієнтацією, насамперед, на задоволення власних потреб, недооцінкою ними духовного боку тих відношень, що породжуються любов'ю.

Для уточнюючого розуміння змісту, що вкладався випробуваними в ту або іншу цінність, ми використовували також метод опитування у формі бесіди. Метою її стала спроба виявлення можливих відмінностей у трактуванні цінностей випробуваними, оскільки зміст цінностей у процесі соціалізації особистості набуває яскраво вираженого суб'єктивного фарбування.

За однією і тією же цінністю у випробуваного – правопорушника й у правослухняного випробуваного можуть стояти різні і навіть протилежні змісти. Це підтверджується відповідями, які давали правопорушники і правослухняні юнаки, відповідаючи на питання: «Що таке любов?» Так, для більшості делінквентів (70%) це, насамперед, гарне ставлення до них із боку батьків, друзів, подруг. Разом із цим, на питання: «Чи люблять вас батьки?», – тільки 30% упевнено відповіли, що люблять, а ще 15% відзначили, що напевно. Відповідаючи на питання: «У чому виражається любов ваших батьків до вас?», – 40% відзначили купівлю гарних, дорогих речей, можливість одержання від батьків грошей, у цілому – це коли батьки ні в чому їм не відмовляють. Тільки 10% делінквентів пов'язали любов із добрими, гарними, нематеріалізованими стосунками. «Це коли батьки не кривдять, заслужено і незаслужено не карають і взагалі нічого не бажають і не роблять дурного і поганого», – відзначали вони.

Таблиця 2.1

**Ранжування термінальних цінностей у неповнолітніх правопорушників
і правослухняних юнаків**

Найменування цінностей	Середній ранг привласненої цінності	
	Неповнолітні правопорушники	Правослухняні юнаки
Активне, діяльне життя	10,23	10,63
Життєва мудрість	8,77	8,57
Здоров'я	3,77	2,33
Цікава робота	6,77	9,3
Красота природи, мистецтва	10,23	15,5
Любов	13,10	5,63
Матеріально забезпечене життя	9,03	5,23
Вірні, гарні друзі	6,20	5,27
Суспільне визнання	12,70	11,97
Пізнання навколишнього світу		
Інтелектуальний розвиток	10,23	13,03
Продуктивне життя	12,57	11,93
Фізична і духовна досконалість	10,40	9,63
Розваги	10,23	10,17
Свобода	4,47	6,27
Щасливе сімейне життя	8,03	6,17
Щастя інших, людства в цілому	12,57	15,00
Творчість	15,33	15,47

Серед правослухняних юнаків така оцінка цінності «любов» була присутня більш, ніж у 50% випробуваних. Крім того, для них характерною є висока оцінка любові як стосунків між людьми, заснованих на безкорисливості. «Любов – це найдужче почуття людини, це коли людина в усьому жертвує собою для блага іншого, не вимагаючи нічого замість цього» – найбільше поширені відповіді цих випробуваних.

**Ранжування інструментальних цінностей у неповнолітніх
правопорушників і правослухняних юнаків**

Найменування цінності	Середній ранг привласненої цінності	
	Неповнолітні правопорушники	Правослухняні юнаки
Акуратність	9,03	9,23
Вихованість	6,20	6,40
Високі запити	14,50	15,33
Життєрадісність	11,77	7,27
Дисциплінованість	11,77	10,93
Незалежність	8,66	6,63
Непримиренність до недоліків у собі й інших	14,88	13,70
Освіченість	6,87	6,97
Відповідальність	11,07	6,30
Уміння розумно і логічно мислити	8,43	8,70
Стриманість	5,13	8,23
Сміливість у відстоюванні своєї думки	8,43	10,43
Тверда воля	7,47	7,53
Толерантність	5,70	9,13
Широта поглядів	14,5	12,57
Чесність	7,14	8,93
Працьовитість	10,73	9,17
Дбайливість	11,33	10,73

Отримані результати, як ми вважаємо, можуть деякою мірою прояснити наявність відчуженого відношення правопорушників до навколишніх, слабку їхню готовність до безконфліктного розв'язання тих або інших стосунків. Любов як цінність, що формується насамперед у ході практичної діяльності дитини та її спілкування з навколишніми людьми й, у першу чергу, зі своїми батьками, повинна ставати метою, а не «сплавом»

матеріалізованої потреби й егоїстичних прагнень особистості. Вона не повинна переходити до розряду засобів, за допомогою яких досягаються або реалізуються вузькокорисливі інтереси. У правопорушників, як ми відзначали, саме і є присутнім даний «сплав» у відношенні до цінності «любов». Переконливим аргументом, на нашу думку, є і той факт, що частина неповнолітніх злочинців оцінила любов як цінність нижчого порядку (6,6%).

Відношення до цінності «матеріально забезпечене життя» у неповнолітніх злочинців є менш значимим, ніж у правослухняних юнаків. Це $9,03 \pm 0,63$ і $5,23 \pm 0,49$ ранги. Однак за даними додаткового опитування, було виявлено, що неповнолітні правопорушники дещо по-іншому розуміють зміст цієї цінності, що певним чином вносить корективи в аргументацію отриманого показника. Так, правопорушники під цією цінністю розуміють насамперед володіння значною сумою грошей (60%) речами, предметами (машина, будинок, аудіо – відео апаратура й ін.). І тільки 10% із них визначили це поняття в якості добре оплачуваної роботи, що дасть усе необхідне для життя. Серед правослухняних юнаків також 40% визначили цю цінність як наявність великої суми грошей, але вже 30% відзначили гарний заробіток і уміння жити за статками. Неважко визначити, що розходження в тлумаченні даного поняття можуть і по-різному детермінувати спрямованість активності особистості. Для більшості злочинців і частини правослухняних юнаків мета – збагачення, а для іншої частини метою є створення умов, що сприяють матеріальному статку. Більш того, для делінквентів цінність «матеріально забезпеченого життя» є орієнтацією насамперед на «тут – і – тепер», що передбачає предметний зміст, а для правослухняних – це вже орієнтація на часову перспективу, умови, що необхідно створити, тобто майбутнє. Це ж відзначають і інші автори [29; 184].

Більш значимою для неповнолітніх правопорушників, ніж правослухняних юнаків, виявилася цінність «упевненість у собі» – $5,7 \pm 0,41$ і $8,97 \pm 0,58$ ранги. Особливо чітко вона домінує в тих делінквентів, що

вчинили злочини поодиноці або в злочинній групі, в якій мали достатній вплив на інших (так називані авторитети). Ми вважаємо, що це в першу чергу пов'язане з тим, що найважливішою потребою даного віку є потреба в звільненні від зовнішнього контролю й опіки батьків, учителів, взагалі старших [111, с. 107]. У групі делінквентів така відособленість має явно гіпертрофований характер. У більшості неповнолітні злочинці не тільки прагнули стати самостійними, але і хотіли довести іншим, що мають таку самостійність, незалежні і, більш того, мають вплив на інших. Підтвердженням тому є злочини, що були ними скоєні. Так, хуліганські дії тих випробуваних, що відзначили підвищену значимість цінності «впевненість у собі», були відзначені вибірністю об'єкта насильства, тому що, на їхню думку, це повинно було підвищити власну значущість або підняти авторитет в очах друзів. Така особливість у поведінці неповнолітніх почасти дає пояснення і тієї нібито, на перший погляд, невмотивованої жорстокості, якою відзначаються багато злочинів неповнолітніх [64; 123; 188].

Серед інструментальних цінностей, як було уже відзначено раніше, цінність «відповідальність» мала для правопорушників набагато менше значення, ніж для правослухняних випробуваних. У групі делінквентів у 40% випробуваних дана цінність була відзначена 12-15 рангами, у той час як у правослухняних такі показники мали тільки 6,6% випробуваних. Поряд із цим, у 30% неповнолітніх злочинців суб'єктивне уявлення про поняття «відповідальність» взагалі було відсутнє. Вони або не могли пояснити його значення, або істотно плуталися у своїх поясненнях. У групі правослухняних юнаків, хоча і відзначалися труднощі в поясненні даного поняття, проте 40% досить чітко визначали суб'єктивне його значення як «я повинний, я зобов'язаний». У зв'язку з цим ми відзначаємо подібність позицій низки авторів у тому, що у більшості неповнолітніх правопорушників не сформована «модель належної» поведінки, відповідального відношення «до себе, а не до світу взагалі» [48; 200]. Відповідальність у делінквентів має

фрагментарний, вузький характер. Вона ними сприймається тоді, коли необхідно реалізувати певні задуми. Але ця відповідальність насамперед проектується на інших. «Ці інші» повинні відповідати за свої слова і вчинки: «сказали – зробили, а якщо ні, то треба карати». Конкретизований зміст «цих інших» у правопорушників втілюється в образах потерпілих, осіб, із якими вони спільно займалися злочинним промислом («подільники»), а також друзів і батьків. Тобто відповідальність здебільшого розуміється як обов'язок навколишніх стосовно них.

Таким чином, цінність «відповідальність», що є однією з основних особистісних змістів і безпосередньо бере участь у соціальній регуляції поведінки особистості, для неповнолітніх правопорушників не має достатньої значимості. В основному вона тільки «знається» ними і приймається тільки тоді, коли є вплив «зовнішніх» стосовно них примушуючих обставин. За їхньої відсутності поведінка стає анормативною, у тому числі і з кримінальним характером.

Цінність «терпимість» також одержала різну оцінку в аналізованих групах випробуваних. Більш значимою її визначили випробувані – делінквенти. Причина такої оцінки, на нашу думку, прихована в особливостях того положення, що вони займають. Значимість терпимості обумовлена для правопорушників дійсним, із яким вони змушені рахуватися. Це необхідна якість, що є цінною в умовах місць позбавлення волі, оскільки забезпечує «виживаність» або комфортність існування. Крім того, 60% випробуваних – делінквентів відзначили, що якби вони були спокійнішими, терпимішими, то їхні дії не привели б їх на лаву підсудних. У групі правослухняних випробуваних цінність «терпимість» оцінювалася в досить-таки широкому спектрі: від 2-4 рангу до 13-15. Як бачимо, і правослухняні юнаки мають цінності, значення яких ними недооцінюється, що, очевидно, є результатом загальної слабості сформованості системи ціннісних орієнтацій неповнолітніх, відсутності в більшості з них, як відзначає І.С. Кон, певності щодо основних цінностей навколишнього світу [111, с. 192].

Друга галузь, що була нами піддана аналізу, стосувалася цінностей, що мають однакові рангові значення й у правопорушників, і в правослухняних випробуваних на рівні крайніх значень. Подібності в ранжуванні найбільш значимих термінальних цінностей нами виявлено не було. Але серед найменш значимих цінностей подібність була встановлена при ранжуванні цінності «творчість» – $15,33 \pm 0,94$ ранг у неповнолітніх правопорушників і $15,47 \pm 0,89$ ранг у їхніх правослухняних однолітків. Серед інструментальних цінностей, навпаки, не було виявлено подібності на рівні менш значимих цінностей, але воно було визначено на рівні найбільш значимих. Це цінності «вихованість» – $6,2 \pm 0,54$ і $6,4 \pm 0,62$ ранги, «освіченість» – $6,87 \pm 0,58$ і $6,97 \pm 0,69$ ранги, «тверда воля» – $7,47 \pm 0,67$ і $7,53 \pm 0,61$ ранги, $p < 0,05$.

Загальне відношення неповнолітніх до творчості як цінності нижчого порядку швидше за все пов'язано з відсутністю чітко позначених життєвих задумів і планів. У їхній переважній інтерпретації творчість виступала як своєрідний процес створення чогось, а про це їм «ще рано думати». Подібність низки цінностей інструментального порядку детермінована індивідуалістичним змістом мислення неповнолітніх. Крім того, ці цінності остільки є засобами досягнення визначених цілей для неповнолітніх, оскільки на нинішньому етапі є для них цілями. При цьому варто мати на увазі, що в неповнолітніх делінквентів при ранжуванні цінності «вихованість», можливо, спрацював «ефект соціальної бажаності». Разом із цим, ми вважаємо, що феномен соціальної бажаності якщо і мав місце, то він не міг «спрацювати» одночасно в усій вибірці запропонованих для ранжування цінностей. Крім того, інтерпретації свого розуміння і відношення до ранжованих цінностей, що давалися випробуваними після проведеного дослідження, багато в чому підтверджували або спростовували отримані результати.

Галузь, у котрій цінності зайняли місце від більш значимих до менш значимих, утворила в неповнолітніх правопорушників у групі термінальних

цінностей спектр від 6 до 12 рангу. У цій галузі розташувалися 10 цінностей. У групі інструментальних цінностей також 10 цінностей розташувалися в проміжку від 7 до 12 рангу. У правослухняних юнаків 9 термінальних цінностей зайняли спектр від 7 до 13 рангу, а 13 інструментальних – від 7 до 12 рангу. До розряду таких цінностей як і у делінквентів, так і у законослухняних випробуваних в основному потрапили однакові цінності. Так, із цінностей-цілей це активне діяльне життя; життєва мудрість; пізнання навколишнього світу; продуктивне життя; фізична і духовна досконалість; розваги; щастя інших, людства в цілому; краса природи і мистецтва; творчість. З цінностей-засобів: акуратність; високі запити; життєрадісність; дисциплінованість; непримиренність до недоліків у собі й інших; уміння розумно і логічно мислити; сміливість у відстоюванні своєї думки; широта поглядів; працьовитість; дбайливість. Дані результати, на наш погляд, можуть тільки підтверджувати думки низки авторів про те, що в неповнолітніх система ціннісних орієнтацій цілком не сформована [69; 111; 272]. А оскільки в дослідженні ми не змогли чітко виділити неповнолітніх як у групі делінквентів, так і в групі правослухняних випробуваних із досить диференційованою і стійкою ціннісною орієнтацією, то на підставі отриманих результатів, ми можемо обґрунтовано підтверджувати ствердження того, що в неповнолітніх в основному виражені мотиви самоствердження і спілкування [111, с. 192]. Це підтверджується ще і тим, що найбільше значимими цінностями в неповнолітніх правопорушників виступили: цінності-цілі – «здоров'я» – $3,77 \pm 0,32$ ранг і «свобода» – $4,47 \pm 0,37$ ранг; цінності-засоби – «стриманість» – $5,13 \pm 0,47$ ранг і «терпимість» – $5,7 \pm 0,54$ ранг. Правослухняні юнаки такими цінностями вважають: термінальні – «здоров'я» – $2,33 \pm 0,24$ ранг, «матеріально забезпечене життя» – $5,23 \pm 0,49$ ранг, «вірні, гарні друзі» – $5,27 \pm 0,49$ ранг, $p < 0,01$; інструментальні – «відповідальність» – $6,3 \pm 0,63$ ранг, «вихованість» – $6,4 \pm 0,62$ ранг, «незалежність» – $6,63 \pm 0,57$ ранг, $p < 0,05$.

Велика вагомість, що надається здоров'ю неповнолітніми випробуваними, безсумнівно, відбиває особливу значимість цього поняття для них, що підтверджується і низкою інших досліджень [194; 300]. Відношення до цієї цінності як до найбільш значимої в 50% неповнолітніх правопорушників одержало оцінку на рівні 1-3 рангу, що відповідає аналогічному показнику в групі законослухняних випробуваних. Ми вважаємо, що оскільки дана цінність відноситься до інтимної сфери життя особистості, то буде обґрунтованим твердження про загальну орієнтацію неповнолітніх на цінності особистого життя. Це підтверджується значимим вибором і іншими цінностями, що також відносяться до цінностей даної групи. Разом із цим, висока оцінка цінності «свобода» у неповнолітніх правопорушників є цілком закономірною, оскільки відбиває їхню фіксацію на дійсному, на «тут – і – тепер» і складає їхню основну потребу, що повинна негайно задовольнитися. Про свободу як цінність стосовно правопорушників можна зауважити: «Що маємо – не бережемо, втративши – плачемо». І особливо це зауваження є характерним для тих досліджуваних-делінквентів, що досить високо – 1-4 ранги оцінили цінність «щасливе сімейне життя». Таких випробуваних серед правопорушників хоча і було виявлено 30%, але саме вони досить важко переживають втрату особистої свободи.

У законослухняних юнаків, поряд із цінністю «здоров'я», значимими були відзначені також цінності «матеріально забезпечене життя» і «вірні, гарні друзі». Вибір, що відбиває спрямованість орієнтації законослухняних неповнолітніх на цінності особистого життя, ще раз підтверджує обґрунтованість твердження про те, що головною потребою юнацького віку є звільнення від контролю й опіки з боку старших, тобто знаходження ними як матеріальної, так і соціальної самостійності [111, с. 107]. Серед цінностей-засобів законослухняні юнаки віддали перевагу цінності індивідуалістичного характеру, що, з одного боку, об'єднує їх із правопорушниками, а з іншого – відрізняє від них, оскільки саме відповідальність, вихованість і незалежність

направляють особистість на внутрішні критерії оцінки своєї поведінки, критичне відношення до себе і своїх вчинків.

Узагальнюючи отримані результати в групах неповнолітніх правопорушників і правослухняних юнаків, ми відзначаємо: по-перше, система ціннісних орієнтацій у них в основному залишається несформованою; по-друге, спрямованість їх має вузький характер і виражена здебільшого мотивами самоствердження і спілкування; по-третє, хоча цінності особистого життя домінують у ціннісній ієрархії неповнолітніх, у делінквентів вони мають більшою мірою егоїстичний характер і за своїм змістом можуть бути віднесені до цінностей-засобів; по-четверте, у делінквентів ціннісні переваги зорієнтовані на дійсне, у той час як відношення до цінностей у правослухняних юнаків має часову перспективу і спрямоване в основному в майбутнє; по-п'яте, цінності, що безпосередньо беруть участь у регуляції поведінки особистості, для неповнолітніх правопорушників здебільшого є тільки «знаємними». Якщо правослухняні юнаки в якості ціннісних переваг вибирають цінності, що так чи інакше визначають їхнє відношення до себе або до інших, то делінквенти, обираючи ці цінності, виходять із зовнішньої оцінки свого вибору.

У групах дорослих злочинців і правослухняних громадян було виявлено дещо інше відношення до цінностей, що пропонувалися їм для ранжування. Але відразу ж варто відзначити ту обставину, що серед термінальних цінностей у випробуваних обох груп була виявлена явна подібність ціннісних переваг (див. табл. 2.3).

Проте найбільш значимою цінністю у делінквентів виступила цінність «свобода» $3,08 \pm 0,59$. У правослухняних громадян – «здоров'я» – $2,1 \pm 0,27$ ранг, $p < 0,05$. Поряд із цим ми виділили у правопорушників у якості значимих цінностей: «здоров'я» – $4,47 \pm 0,32$ ранг і «щасливе, сімейне життя» – $5,7 \pm 0,22$ ранг. У правослухняних громадян: «вірні, гарні друзі» – $6,2 \pm 0,47$ ранг і «впевненість у собі» – $6,2 \pm 0,34$ ранг, $p < 0,01$. Безсумнівно, висока значимість цінності «свобода» у дорослих правопорушників, як і у

неповнолітніх делінквентів, має мало не аксіоматичний характер. Це та цінність, що для злочинців одночасно є і метою, і засобом досягнення інших цінностей. Позбавившись свободи, правопорушник втрачає і можливості, що були в нього для ведення того способу життя, яким він керувався. Разом із цим свобода у делінквентів має тільки «внутрішню енергію». Зовнішній прояв свободи в переважної більшості правопорушників відсутній. Вони не визнають свободу як цінність для інших людей.

Таблиця 2.3

Ранжування термінальних цінностей у дорослих правопорушників і правослухняних громадян

Назва цінності	Середній ранг, привласнений цінності	
	Дорослі правопорушники	Правослухняні громадяни
Активне, діяльне життя	9,77	10,40
Життєва мудрість	9,30	7,30
Здоров'я	4,47	2,10
Цікава робота	7,47	9,30
Красота природи, мистецтва	12,30	12,73
Любов	6,87	6,87
Матеріально забезпечене життя	10,4	8,90
Вірні, гарні друзі	8,43	6,20
Суспільне визнання	12,73	11,97
Пізнання навколишнього світу інтелектуальний розвиток	11,33	12,17
Продуктивне життя	12,73	10,73
Фізична і духовна досконалість	9,30	7,47
Розваги	15,37	13,40
Свобода	3,08	7,30
Щасливе сімейне життя	5,70	9,77
Щастя інших, людства в цілому	9,77	13,10
Творчість	13,10	14,50
Впевненість у собі	8,43	6,20

Злочини, скоєні здебільшого дорослими правопорушниками, саме і направлялися на позбавлення інших права бути вільними і детермінувалися установкою делінквентів на вседозволеність. Треба відзначити і ту особливість, що трансформація цінності «свобода» із мети в засіб і припускає такий спосіб дій або властивостей прояву особистості, які будуть переважними, найбільш вигідними для реалізації інших цілей [300, с. 80-81].

Для правослукняних громадян «свобода» не є актуальним поняттям. В ієрархії цінностей даної групи випробуваних цінність «свобода» одержала 7,3 ранг і посіла тільки 5-6 місце. Тільки для 50% випробуваних даної групи ця цінність виявилася в числі або дуже значимих, або просто значимих. Для 20% вона була зовсім не значимою. Тобто для правослукняних громадян у більшості випадків ми можемо говорити про свободу як цінність-мету, яку половина випробуваних переслідує в якості основної, а інші не надають їй особливого значення.

Правопорушники, пояснюючи своє відношення до поняття «свобода», відзначали, що вони недостатньо високо цінували її, знаходячись «на свободі». Для них не існувало такої мети, а от як засіб вона була, і пов'язувалася свобода з можливостями або умовами. Таким чином, цінність «свобода», що є найбільш значимою для делінквентів, відрізняє їх від правослукняних громадян не тільки своїм місцем в ієрархії ціннісних переваг, але і внутрішнім змістом, яким правопорушники наповнюють цю цінність.

Велика значимість для правопорушників цінності «здоров'я», як і для правослукняних громадян, обумовлена домінуванням у їхній ціннісній ієрархії насамперед цінностей особистого життя. До цих цінностей у правопорушників відноситься «щасливе сімейне життя», а у правослукняних випробуваних – «вірні, гарні друзі», «впевненість у собі».

Таким чином, у групі термінальних цінностей досить значимих відмінностей правопорушників від правослукняних громадян ми виявити не змогли. Але звертає на себе увагу той факт, що цінності у правопорушників

оцінюються з позиції дійсного. Тобто дійсну значимість і цінності «щасливе сімейне життя», і цінності «любов», і навіть цінності «свобода» правопорушники усвідомлюють при їхній реальній втраті. Разом із цим, як і у випадку з неповнолітніми делінквентами, для дорослих правопорушників також характерним є спрацьовування «ефекту соціальної бажаності», що деякою мірою може ставити під сумнів отримані результати.

У групі інструментальних цінностей для правопорушників найбільш значимими були визначені такі цінності: «чесність» – $5,13 \pm 0,44$ ранг; «відповідальність» – $6,2 \pm 0,56$ ранг; «дисциплінованість» – $6,7 \pm 0,44$ ранг. Для правослукхняних громадян: «тверда воля» – $4,47 \pm 0,62$ ранг; «незалежність» – $4,93 \pm 0,38$ ранг; «освіченість» – $5,7 \pm 0,44$ ранг, $p < 0,01$ (див. табл. 2.4).

Даний вибір правопорушників, безсумнівно, був детермінований тими ж причинами, що й у випадку з термінальними цінностями. Так, цінність «чесність», що була визначена як найбільш значима цінність, інтуїтивно викликає недовіру. Підстави для цього знаходяться вже в самому злочині, який було вчинено делінквентом. Правопорушник своєю поведінкою, тобто злочинними діями вже демонструє нечесне відношення як до суб'єкта насильства, так і до їхніх наслідків, намагаючись уникнути відповідальності. Крім того, самі правопорушники, пояснюючи, що вони припускають під чесністю, відзначають відсутність насамперед прихованої або відкритої небезпеки в діях або словах для них самих. Чесність розуміється як відкритість і ясність інших, але при цьому вони вказують: «Якщо інші чесні, то і я теж». Тобто чесність виступає засобом оцінки поведінки іншого, але не своїх власних дій. Разом із цим 20% правопорушників цій цінності відвели місце найменш значимої. У основному це делінквенти, що вчинили розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах. Їхнє відношення до цінності «чесність» більш відкрите, і в цілому вони не приховують того, що і мета злочину, і засоби його реалізації були насамперед «нечесними» стосовно суб'єктів їхнього зазіхання. Тому ми

вважаємо, що найбільш вірне значення цінності «чесність» у ціннісній ієрархії правопорушників відповідає виборі цієї частини делінквентів.

Таблиця 2.4

Ранжування інструментальних цінностей у дорослих правопорушників і правослухняних громадян

Назва цінності	Середній ранг, привласнений цінності	
	Дорослі правопорушники	Правослухняні громадяни
Акуратність	8,43	11,07
Вихованість	7,30	8,43
Високі запити	16,88	15,33
Життєрадісність	11,07	9,30
Дисциплінованість	6,70	10,10
Незалежність	10,70	4,93
Непримиренність до недоліків у собі й інших	13,10	13,83
Освіченість	7,30	5,70
Відповідальність	6,20	8,93
Уміння розсудливо і логічно мислити	7,60	7,57
Стриманість	9,30	9,30
Сміливість у відстоюванні своєї думки	12,73	8,03
Тверда воля	10,70	4,47
Толерантність	9,77	11,77
Широта поглядів	12,73	11,33
Чесність	5,13	7,60
Працьовитість	6,87	10,70
Дбайливість	8,90	12,30

Значимість цінностей «відповідальність» і «дисциплінованість» також, на нашу думку, визначена бажанням правопорушників виставити себе в більш вигідному світлі. Разом із цим звертає на себе увагу той факт, що

10% правопорушників, які вчинили злочини, кваліфіковані як злісне хуліганство, відвели цінності «відповідальність» одне з останніх місць, а цінності «дисциплінованість» – останнє. Така «щирість» відповідей пояснюється і тим значенням, яке дана частина делінквентів вкладає в ці цінності. Відповідаючи на питання: «Що означає для вас відповідальність і дисциплінованість?», – правопорушники відзначали: «Відповідальність накладає на людину певні обов'язки. А обов'язки обтяжують. Краще, щоб тобі були зобов'язані, а не ти комусь. Дисципліна гарна в армії, а не на «громадянці». Тут вона не потрібна. І взагалі, дисципліна – це ознака диктатури, а в нас же демократія. От у в'язниці – дисципліна, начебто б порядок, а кому він подобається? Дисципліна – це в принципі не погано, але хто її вимагає і до неї закликає?» Таким чином, достовірність визначення найбільш значимих цінностей інструментального порядку в групі правопорушників має низьке значення.

Разом із цим ми вважаємо, що відношення правопорушників до цінностей «тверда воля» – $10,7 \pm 0,9$ ранг і «незалежність» – $10,7 \pm 0,69$ ранг, які у правослухняних випробуваних були визначені в якості найбільш значимих, не тільки може свідчити про якісну відмінність ціннісної орієнтації однієї групи від іншої, але і вказувати на зв'язок даної особливості з протиправною поведінкою особистості. Як вважає А.М. Яковлев, особа, що підкоряється нормам права, робить це або в силу згоди з такими нормами, або під впливом інших чинників зовнішнього порядку [320, с. 168]. Зважаючи на те, що наявність твердої волі є прояв стійкості світогляду і переконань людини, а також здатності її до вольових зусиль в особливих ситуаціях, можна зробити висновок, що підпорядкування нормам права без внутрішнього прийняття їх є не що інше, як прояв конформного типу поведінки особистості. А оскільки для злочинної, протиправної поведінки характерним є те, що особистість порушує правові норми без заперечення їхнього соціального змісту, то це, швидше за все, є одним із самостійних різновидів конформної поведінки [320, с. 168].

Дійсно, за рідкісним винятком ніхто із досліджуваних правопорушників не намагався оголосити само по собі порушення правових норм правильною або шляхетною справою. Для них більш характерним було підшукування саме для своєї конкретної злочинної дії виправдовуючих, пом'якшувальних обставин типу: «не було виходу», «я хотів як краще», «я захищав свою честь». Відмічаючи, що ступінь конформності поведінки особистості залежить від сили включеності індивіда до соціальної групи і соціально-психологічного механізму, що, діючи, впливає на поведінку її членів, ми вважаємо, що цінності «тверда воля» і «незалежність» як засоби досягнення поставлених цілей не визнаються значимими в більшості делінквентів через сильне бажання бути «ототожненими» із членами певної групи. У даному випадку такою групою можуть виступати як спільники злочинів, так і просто референтна група аномативної спрямованості. А з огляду на ту обставину, що в таких групах сильним є прагнення до забезпечення повної єдності думок, позицій, ціннісних орієнтацій і зміцнення «максимального конформізму» як життєво важливої умови функціонування їх, то про вольові прояви членів цих груп або їхньої незалежності як такої мови йти не може, оскільки вони ведуть до руйнації груп. Таким чином, у дорослих правопорушників позначилася тенденція до превалювання в їхній системі ціннісних орієнтацій конформістських цінностей і недооцінки ними індивідуалістичних. Це якісно відрізняє делінквентів від правослухняних випробуваних, тому що останні, навпаки, більше значення надають цінностям індивідуалістичного характеру. Крім того, варто відзначити і ту обставину, що ми скептично відносимося до ціннісного вибору делінквентів, оскільки їхній вибір суперечить внутрішньому змісту, який вони вкладають у дані цінності. Але звертає на себе увага і та послідовність, із якою правопорушники визначали для себе малу значимість індивідуалістичних цінностей. Це, крім відзначених цінностей, «смівість у відстоюванні своєї думки» – $12,73 \pm 0,82$ ранг; «непримиренність до недоліків у собі й інших» – $13,1 \pm 0,77$ ранг, що підтверджує відзначену тенденцію і, як ми вважаємо,

може якісно відрізнити правопорушників від правослухняних громадян. Крім того, і у неповнолітніх правопорушників ми відзначали елементи спрямованості ціннісних орієнтацій на зовнішню оцінку, що хоча і не досить явно, але усе ж може свідчити на користь їхнього конформізму. Таке визначення знаходить своє підтвердження й у низки авторів, що відзначають, що висока міра конформності особистості більш властива індивідам із відносно невисоким рівнем «моральної зрілості», зорієнтованих не на прийняття соціальних норм і цінностей, а на особисту вигоду або безпеку [188; 300; 320].

Узагальнюючи отримані результати в групах дорослих правопорушників і правослухняних громадян, ми можемо відзначити ту обставину, що ціннісні орієнтації перших не мають різких відмінностей від других. Особливо відсутня ця відмінність на рівні термінальних цінностей. Серед інструментальних цінностей основна відмінність була отримана в орієнтації делінквентів на конформістські цінності, а правослухняних випробуваних – на індивідуалістичні. Крім того, внутрішній зміст цінностей у правопорушників має специфічне наповнення, що, по-перше, пов'язується з дійсним і, по-друге, відбиває не конкретно їхнє відношення до тієї або іншої цінності, а відношення навколишніх до неї. Останнє, як ми вважаємо, має істотне значення, оскільки торкає галузь світорозуміння особистості, а вона, очевидно, має значні деформації у правопорушників.

Таким чином, ціннісні орієнтації правопорушників, що визначалися за допомогою методики М. Рокіча і в групі неповнолітніх правопорушників і в групі дорослих злочинців, хоча і мали відмінності від ціннісних орієнтацій правослухняних громадян, у цілому не дозволяють зробити нам впевнених, обґрунтованих висновків. З цією метою ми змушені звернутися до інших методів дослідження.

2.2. Система цінностей і часова спрямованість смисложиттєвих орієнтацій у особистості з соціально-нормативним та антисоціальним включенням

Поклавши в основу розроблену О.Р. Ратіновим планетарно-автономну модель особистості злочинця і теоретичні положення логотерапії В. Франкла, ми розглянули ядерне утворення особистості злочинця у виді морально-психологічної модифікації, вираженої в категорії «сенсу життя», навколо якого знаходяться системи, що складаються із трьох груп цінностей: творчості, переживання і відношення. Ядро особистості, «притягуючи» цінності, кожна з яких володіє своєю «питомою вагою», утримує в центрі найбільш значимі, а отже, найбільш стабільні цінності, по мірі ж віддалення від нього розташовуються найбільш лабільні, ситуативні, менш значимі цінності. За Франклом, цінності відношення є найбільш значимими, і слідом за ним ми думаємо, що саме вони складають галузь найбільш стабільних і стійких базових утворень і найближче підходять до центру ядра особистості, тобто є найбільш стабільними ціннісно-смысловими утвореннями, руйнація яких веде до суттєвих змін особистості.

Використовуючи методику Рокіча, ми не змогли визначити наявність системних, яскраво виражених, якісних відмінностей ціннісних орієнтацій правопорушників і правослухняних громадян, і тому на підставі викладених поглядів дещо інакше підійшли до дослідження даної проблеми. Нами була залучена методика вивчення життєвих цінностей злочинців, запропонована Н.П. Крейдун [119]. Її теоретичними основами стали концепція так називаної «третьої сили» В. Франкла, відповідно до якої людині властива рушійна сила поведінки і діяльності та інтенціональний підхід до дослідження пам'яті та її футурологічна концепції, запропоновані Г.К. Середою.

На думку Середи, «пам'ять – це не просто «слід» думки, а її своєрідне продовження і неодмінна умова подальшого руху», оскільки, залишивши свій «відбиток» у свідомості, та або інша цінність виступає в якості

своєрідної установки, що регулює поведінку особистості в майбутньому [238, с. 127]. При цьому необхідно відзначити, що проблемами випереджаючого відбитку (антиципації) у вітчизняній психології займалися П.К. Анохін, Н.І.Бернштейн, Б.Ф. Ломов, С.П. Бочарова й ін. [42].

Зважаючи на те, що «ядерне утворення особистості є не що інше, як її світогляд» [211, с. 250], Н.П. Крейдун співвіднесла зі складовими частинами світогляду особистості три групи цінностей, що відповідно до основних положень логотерапії детермінують активність людини, – цінності творчості, переживання і відношення. Так, цінності творчості, за допомогою котрих людина може наповнити своє життя смислом і створити творіння, складають зміст світотворення особистості, тобто творчий бік її світогляду. Цінності переживання, за допомогою котрих людина пізнає добро, істину, красоту, любов і т. п., складають галузь світосприйняття, тобто емоційно-психологічний бік світогляду особистості. Цінності відношення – позиція людини, що займається стосовно тих обставин, які вона не в силах змінити, але в змозі зрозуміти й оцінити, – складають галузь світорозуміння особистості, тобто пізнавально-інтелектуальний бік світогляду [119, с.28]. Таким чином, автор методики, виходячи з концепції Франкла, вважає за можливе реалізацію сенсу життя особистістю через визначені ціннісні групи, що у якості особистісних детермінант спрямовують її поведінку.

Випробуванням пропонувалося написати розповідь, визначивши самостійно її тему й зміст, з обов'язковим включенням до неї 34 запропонованих понять-цінностей, що позначають різні сфери ціннісних уявлень особистості. Ці цінності шляхом експертної оцінки були визначені в різних групах випробуваних: неповнолітніх правопорушників, їхніх правослухняних однолітків, дорослих злочинців, просоціальних громадян, працівників пенітенціарних установ – і виділені як найбільш частотні й суттєві, співвіднесені з ціннісними поняттями, про які говорить Франкл у своєму екзистенціальному аналізі [338, с. 86-107]. Через сім днів ми просили

випробуваних відтворити поняття-цінності, що пропонувалися їм для написання розповідей.

Відтворення складало «навмисний процес відновлення елементів минулого досвіду» [42, с. 83], тобто це було довільне відтворення, у ході якого випробувані повинні були пригадати ті поняття-цінності, що їм пропонувалися для написання розповідей. Разом із цим ми виходили з того, що перевагу для закріплення в пам'яті одержують насамперед ті об'єкти, що пов'язані з досягненням основної мети діяльності, тому що вони набувають високої життєвої значимості для суб'єкта «як цілеспрямованої системи» [42, с. 68]. Крім того, довільне відтворення має виборчу спрямованість, що детермінується установками і мотивацією діяльності суб'єкта, його інтересами, потребами, почуттями і, що найважливіше, змістом найважливіших життєвих цілей. Це є тією умовою, за якої здійснюється перенесення «видрукованих у свідомості» цінностей минулого в дійсне і з нього в майбутнє.

Завдання виконували як випробувані, що раніше брали участь у дослідженні, так і нові. Відповідно, у їхньому числі були неповнолітні правопорушники, правослухняні юнаки, дорослі злочинці (при цьому частина з них скоїла особливо небезпечні злочини і була присуджена до виняткової міри покарання) і правослухняні громадяни (студенти).

У групі неповнолітніх правопорушників взяли участь у виконанні даного завдання 54 чоловіки, а з числа правослухняних однолітків – 50. Серед правопорушників 9 і в контрольній групі 5 чоловік не змогли справитися із запропонованим завданням. Основною причиною стала нібито наявна трудність написання розповіді, тому завдання виконали 45 неповнолітніх правопорушників і стільки ж правослухняних юнаків.

Аналіз отриманих результатів свідчить, що правопорушники використовували у своїх розповідях тільки 33 поняття-цінності з 34 запропонованих: ними не використовувалося поняття-цінність «знехтування». У групі правослухняних використовувалися всі поняття-

цінності. Відносно поняття-цінність «знехтування», яке у неповнолітніх правопорушників не використовувалося, у нас існує дві думки. Або воно не входить до їхньої ціннісно-сміслової сфери, або витискається зі свідомості, оскільки пов'язано з негативними аспектами людського існування. В умовах місць позбавлення волі прояви «знехтування» мають і субкультурну спрямованість, яка визначається приналежністю людини до самої защемленої і безправної касты ув'язнених. Страх бути віднесеним до неї, як видно, блокує сприйняття даного поняття.

При написанні розповідей не всі делінквенти і правослухняні юнаки рівною мірою змогли використати запропоновані поняття-цінності. Найбільше частотними у правопорушників були наступні поняття: «дружба», «життя», «любов», «злочин» – 100%, «гроші» – 88,89%. Менше усього використовувалися: «прогрес» – 4,44%, «краса», «цінність», «почуття» – 11,11%; «самоповага», «людина» – 22,22% (див. табл. 2.5).

У групі правослухняних юнаків найбільше часто використовувалися поняття-цінності: «активність», «майбутнє», «цінність», «людина» – 100%; «відповідальність» – 86,67%; «теперішнє», «минуле» – 84,44%; «агресивність», «байдужність», «дружба», «життя», «любов», «краса», «пасивність», «сум», «робота», «почуття» – 82,22%. Найменш часто використовуваними були поняття-цінності «прогрес» – 8,89%; «благо», «кара», «право» – 22,22%. Таким чином, спектр використовуваних понять-цінностей у неповнолітніх правопорушників є набагато вужчим, ніж у їхніх правослухняних однолітків. Ціннісна система перших досить обмежена, і, що є найбільш суттєвим, обмежена вона інтимним боком ціннісно-сміслової сфери, тобто цінностями особистого життя. У правослухняних випробуваних ціннісна спрямованість різноманітніша і містить у собі поряд із цінностями особистого життя цінності соціального порядку. Це відрізняє їх від неповнолітніх правопорушників, у яких, навпаки, не засвоюються цінності соціального порядку: вони або блокуються, або заміщуються первинними ціннісними утвореннями. Як відзначав Франкл: «Усі вроджені здібності

людини є визначальними і виховуються такими із самого початку через її свободу і відповідальність, але самі по собі вони ще є нейтральними або амбівалентними. Вони виступають лише можливостями, здійснення яких відбувається завдяки особистому рішення і тільки тоді, коли здійснюються внутрішні можливості в самому індивідумі, і вже завдяки йому вони стають із споконвічно нейтральних схильностей цінністю або антицінністю, достоїнством або пороком» [338, с.101].

У неповнолітніх правопорушників найбільше часто відтворювалися поняття-цінності «активність», «пасивність», «смерть» – 66,67% і «життя» – 55,56%. Взагалі не були відтворені: «провина», «гідність», «краса», «відповідальність», «сум», «прогрес», «страждання», «цінність», «почуття». Частина понять-цінностей була відтворена незначно: «агресивність», «байдужність», «майбутнє», «довіра», «радість», «самоповага» – 11,11%; «право» – 15,56%; «кара», «теперішнє», «робота», «смысл», «людина» – 22,22%. Крім того, поняття-цінності «пасивність» і «смерть» при відтворенні їх делінквентами в два рази перевищили відсоток використання їх у розповідях: використовувалися 33,33%, а відтворювалися 66,67%.

Правослухняні випробувані найбільше часто відтворювали такі поняття-цінності: «любов» – 100%; «майбутнє» – 88,89%; «відповідальність» – 86,67%; «життя» – 82,22%; «теперішнє», «минуле», «робота» – 66,67%. Не були відтворені: «кара», «сум». І слабо були відтворені: «прогрес» – 4,44%; «цінність» – 13,33%; «благо», «знехтування», «право», «злочин» – 15,56%; «агресивність», «байдужність», «гроші», «пасивність», «почуття» – 17,78%. Перевищення відсотка відтворених понять-цінностей над використаними було відзначено стосовно поняття-цінності «любов»: 84,44% використовували і 100% відтворювали.

Таблиця 2.5

**Результати використання і відтворення понять-цінностей у групах
неповнолітніх випробуваних (у %)**

Поняття- цінності	Використовувалися		Відтворювалися	
	Неповнолітні правопорушники	Правослухняні юнаки	Неповнолітні правопорушники	Правослухняні юнаки
Агресивність	33,33	82,22	11,11	17,78
Активність	66,67	100	53,33	66,67
Байдужність	44,44	82,22	11,11	17,78
Благо	44,44	22,22	44,44	15,56
Майбутнє	66,67	100	11,11	88,89
Провина	44,44	66,67	-	51,11
Гроші	88,89	66,67	44,44	17,78
Довіра	55,56	66,67	11,11	33,33
Гідність	44,44	66,67	-	33,33
Дружба	100	82,22	33,33	48,89
Життя	100	82,22	55,56	82,22
Заробіток	44,44	55,56	33,33	35,56
Кара	42,22	22,22	22,22	-
Краса	11,11	82,22	-	22,22
Любов	100	84,44	44,44	100
Теперішнє	44,44	84,44	22,22	66,67
Ненавість	55,55	44,44	55,55	42,22
Знехтування	-	66,67	-	15,56
Відповідальність	33,33	86,67	-	84,44
Пасивність	33,33	82,22	66,67	17,78
Сум	33,33	82,22	-	-
Право	35,56	22,22	15,56	15,56
Злочин	100	66,67	33,33	15,56
Прогрес	4,44	8,89	-	4,44
Минуле	66,67	84,44	53,33	53,33
Робота	48,89	82,22	22,22	66,67
Радість	55,56	66,67	11,11	33,33
Самоповага	22,22	66,67	11,11	24,44
Смерть	33,33	55,56	66,67	53,33
Смисл	31,11	66,67	22,22	33,33
Страждання	44,44	66,67	-	33,33
Цінність	11,11	100	-	13,33
Людина	22,22	100	22,22	46,67
Почуття	11,11	82,22	-	17,78

Дані результати відбивають насамперед суперечливість ціннісної системи неповнолітніх делінквентів. Їхня орієнтація на взаємовиключні одна одну цінності (активність – пасивність, життя – смерть) пояснюється як загальною несформованістю системи особистісних цінностей, так і переваженням у них гедоністичної мотивації. Більш того, домінування тих або інших цінностей у ціннісній системі особистості правопорушника детермінується умовами, в яких знаходиться індивід. Звідси цінності делінквентів є прямою проекцією цінностей значимого для них оточення (авторитети кримінальної спрямованості, друзі, батьки).

Серед слабо відтворених понять-цінностей у неповнолітніх правопорушників є цінності, що визначають їхнє відношення до часових категорій. І те, що «майбутнє» відтворено було тільки 11,11% випробуваних, ще раз підтверджує відсутність у переважної більшості з них перспективних цілей у житті. Орієнтація делінквентів має звужені часові рамки, обмежені переходом із минулого в теперішнє. У правослухняних юнаків часова перспектива обкреслена досить чітко і поняття-цінність «майбутнє» відтворювалося у 8 разів частіше, ніж у правопорушників, а поняття «теперішнє» – в 3 рази частіше, і тільки стосовно поняття-цінності «минуле» у випробуваних обох груп був виявлений однаковий результат – 53,33%. Крім того, у правослухняних спостерігається «відхід» від цінностей з емоційно-негативним забарвленням, таких як «сум» і «кара». Однак і в частини випробуваних контрольної групи ми відзначаємо моменти відходу від понять-цінностей «благо» і «цінність», які мають емоційно-позитивне забарвлення. У основному це були ті законослухняні юнаки, що досить посередньо характеризувалися адміністрацією шкіл, де вони училися.

Особливий результат, що позначився при відтворенні понять-цінностей «пасивність» і «смерть» у групі неповнолітніх делінквентів, може вказувати на характерну рису правопорушників – акцентувати увагу на темних, похмурих аспектах свого існування. Це створює своєрідний фон для всієї ціннісної системи особистості, перетворюючи її в щось сіре, розмите,

позбавлене інтересу і змісту. Більш того, та частина неповнолітніх правопорушників, що не використовувала у своїх розповідях дані поняття-цінності, але при відстроченому відтворенні їх повторила (15 випробуваних), була на обліку як схильна до суїциду, а деякі навіть робили спроби його вчинення. Це, на нашу думку, актуалізує твердження про те, що цінності, які входять у ціннісну систему особистості, закріплюючись, стають мотивують чинником, який детермінує її поведінку і, що особливо істотно, поведінку особистості в майбутньому. У правослухняних юнаків аналогічний результат був отриманий стосовно поняття-цінності «любов». Сім випробуваних, не використавши у своїх розповідях дане поняття, проте відтворили його. Таким чином, домінування в ціннісній системі законослухняних випробуваних цінностей з емоційно-позитивним забарвленням якісно відрізняє їх від правопорушників. Крім того, поняття-цінність «любов» – один із конструктів, за допомогою якого особистість може додати смисл своєму життю.

Аналіз змісту розповідей неповнолітніх правопорушників і законослухняних юнаків може стати додатковою аргументацією до отриманих результатів. У основному розповіді делінквентів містили короткі виклади вчинених злочинів. Характерними рисами їх були: убогість сюжетів, превалювання емоційно-негативного забарвлення – 71,11%, спрямованість більшості з них у минуле – 68,89%. У законослухняних юнаків було відзначено дещо іншу спрямованість написаних ними розповідей. Так, 75,56% мали емоційно-позитивне забарвлення, 55,56% були спрямовані в майбутнє, 33,33% – у теперішнє і тільки 11,11% – у минуле. Крім того, у розповідях відзначалося різноманіття сюжетів і іноді зустрічалися закінчені «художні твори» (див. табл. 2.6).

**Емоційна і часова спрямованість розповідей неповнолітніх
правопорушників і правослухняних юнаків (у %)**

Спрямованість розповідей випробуваних	Неповнолітніх правопорушників	Правослухняних юнаків
Емоційно-негативне забарвлення	77,11	4,44
Емоційно-нейтральне забарвлення	20	20
Емоційно-позитивне забарвлення	8,89	75,56
Спрямована в минуле	68,89	11,11
Спрямована в теперішнє	28,89	33,33
Спрямована в майбутнє	2,22	55,56

Наведемо як приклад деякі розповіді неповнолітніх випробуваних.

Засуджений М., 16 років: «Коли я був маленьким хлопчиком, у мене з'явився інтерес до грошей. Гроші я крав у батьків, через що вдома відбувалися скандали між батьком і матір'ю. Хоча батько мене і бив, проте по-своєму любив, але в мене з'явилася до нього ненависть. Коли мені було 12 років, я в дворі зустрів Сергія і ми з ним стали друзями. Але в нас була дружба завдяки моїм грошам, після чого я зрозумів, що з ним у мене дружби не буде, тому що я йому не довіряв і він не став тим, кому я міг би довіряти. Взагалі, я жив у своє задоволення, а не для блага інших людей. Пізніше я почав втікати з дому, тому що в мене з батьком були пасивні стосунки. Коли я блукав чужими містами, я радів, а моя бідна мати страждала. Вона увесь час переживала за мене і моє здоров'я. Так я і блукав, поки в 14 років не вчинив злочин. У 15 років я знову пішов із дому, зустрів своїх друзів, із якими я собі вже заробив 3 роки позбавлення волі з 2 роками відстрочки. Я взяв усю відповідальність на себе і пішов знову красти».

Засуджений Д., 16 років: «Заробітки зараз маленькі. Яке тут майбутнє? Один вихід—смерть. Любов на сьогодні коштує 30 доларів США. Яка це цінність? Людина втратила свою гідність і довіру. Страждання, горе,

байдужність – природні речі. Зараз гроші – от що саме головне. Є гроші – є майбутнє. У цьому прогрес, і радості тут мало. Тут більше суму».

Засуджений В., 17 років: «Гроші – це бог на цій грішній землі. Заради них людина здатна багато на що. За гроші купується все: Любов, Смерть, Повага, Довіра, Дружба. Здоров'я є в тієї людини, у якої є гроші. Грошові люди вільні і красиві. Через гроші люди можуть бути агресивні і часто йдуть на злочини заради них. Але багатих людей грабують і убивають. І я вважаю, що це правильно. Тому що вони в наш важкий час, коли помирають від голоду діти і старі, купують собі мерседеси і носять золоті ланцюги і каблучки. І тому я вважаю, що їх треба карати жорстокою карою. Тому що така їхня доля. Але і ми всі смертні. Від смерті ще ніхто не рятувався».

З розповідей видно, що вони за своїм змістом емоційно-негативні і так чи інакше пов'язані з вчиненими правопорушниками злочинами.

У правослухняних юнаків розповіді більш оптимістичні і наповнені розмаїтістю сюжетних ліній.

Неповнолітній С., 17 років: «Я в дитинстві був агресивним. Але коли я виріс і пішов до школи, я став брати участь у різних заходах на благо школи. Моє майбутнє склалося відмінно. Я влаштувався на пристойну роботу й одержував непогані гроші. У мене в житті з'явився друг. Я дуже довіряв цій людині. Це була дівчина, і я в неї закохався. Вона була красива. Я взяв на себе відповідальність за свою сім'ю. Я був рад за сім'ю. Знайшов ще нову роботу, де була більше заробітна плата, і жив дуже добре». Як видно, хоча випробуваний і пише в минулому часі, його фантазії спрямовані в майбутнє і насичені емоційно-позитивним змістом.

Неповнолітній С., 16 років: «Активна і красива людина завжди знайде своє місце в житті. Виховуючи почуття власної гідності, що полягає у самоповазі й обов'язку перед майбутнім і теперішнім, людина повинна розуміти, яка відповідальність покладена на неї. Агресивна, байдужа і ненавислива людина не може викликати до себе довіри і часто буває знехтуваною товаришами. Тільки в роботі, рухаючись шляхом прогресу,

людина може одержувати радість і задоволення і зрозуміти цінність життя. Заробіток людей різних професій відрізняється, але вам не буде цікаво зі співрозмовником, у котрого багато грошей. Він не розвинений духовно і неграмотний. Гроші не завжди приносять щастя, щасливий не той, хто багато заробляє, а той, у кого багато друзів, на кому не лежить провина за скоєні злочини і заподіяні страждання в минулому. Я думаю, треба любити своїх ближніх і трудитися на благо всього людства. Інакше навіть при смерті ви будете почувати свою провину і шкодувати, що прожили своє життя неправильно, пасивно». Дана розповідь якісно відрізняється від розповідей делінквентів, і стрижневою лінією цієї відмінності виступає позитивний зміст, що у неї вкладений. Спрямованість розповіді, хоча більшою мірою і відбиває моменти теперішнього, виявляє наявність переходу від нього до майбутнього, і, що є найважливішим, цей перехід уже закладений на самому початку розповіді: «Активна і красива людина завжди знайде своє місце в житті».

Відношення неповнолітніх правопорушників і правослухняних юнаків до найбільше значимих понять-цінностей, що пропонувалися для написання розповідей і відтворювалися ними, ми зіставили за їхньою значимістю (див. рис. 2.1 і 2.2).

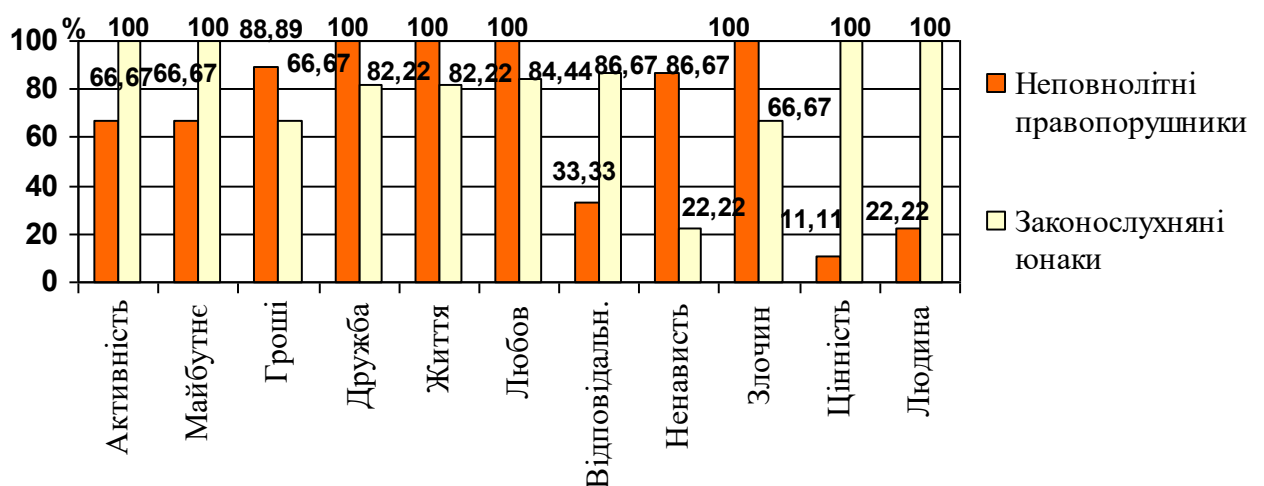

Рис. 2.1. Гістограма співвідношення найчастіше використовуваних понять-цінностей у групах неповнолітніх правопорушників та законослухняних юнаків (у %)

Поняття-цінність «робота» законослухняні юнаки найбільш часто використовують у своїх розповідях і також часто відтворюють. У делінквентів цей показник є набагато нижчим, хоча вони, пояснюючи причини скоєних злочинів, досить часто посилалися на відсутність роботи як такої, що в підсумку і призвело їх на лавку підсудних.

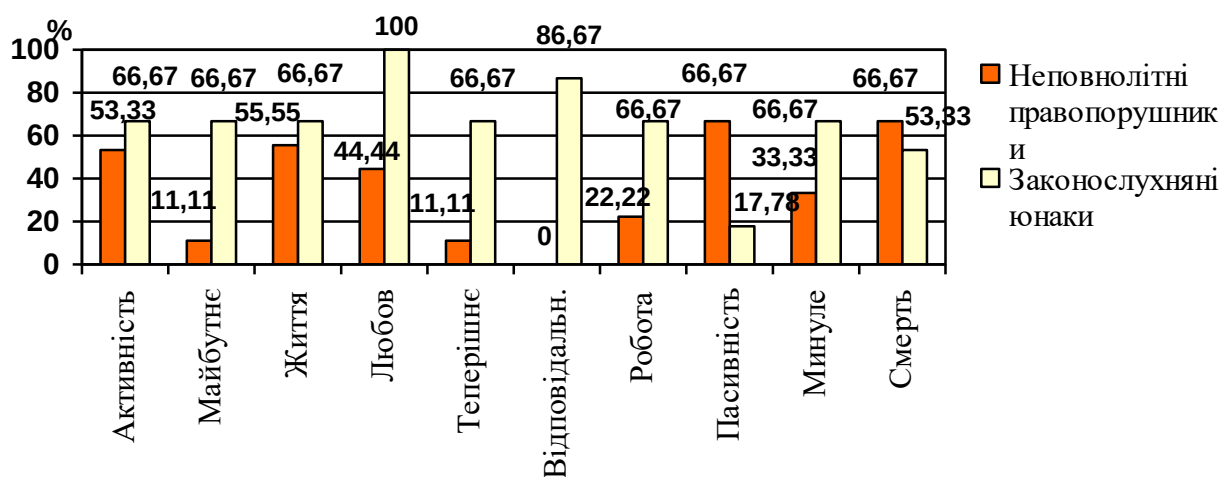

Рис. 2.2. Гістограма співвідношення найчастіше відтворюваних понять-цінностей у групах неповнолітніх правопорушників та законослухняних юнаків (у %)

Разом із цим на питання: «Яку ви хотіли б мати роботу?», – більшість із них відповідала: «Торгувати на ринку. Займатися бізнесом. Працювати там, де можна одержувати гарні гроші», – тобто правопорушники хотіли мати не просто роботу як таку, а саме ту, що відразу ж зробила б їх багатими. Це підтверджується відношенням їх до поняття-цінності «гроші», що частіше ними використовувалося і частіше відтворювалося.

Поняття-цінність «агресивність» більше використовувалося законослухняними випробуваними і ними ж більше відтворювалося. Але в

їхніх розповідях у це поняття, як ми бачили, вкладався негативний зміст, а в правопорушників воно виступало в якості своєрідного виправдання злочину.

Поняття-цінність «самоповага» також частіше використовувалося і відтворювалося правослухняними юнаками, як і поняття-цінності «гідність», «страждання», «знехтування», «краса». Але поняття-цінність «сум», що використовувалося кожним третім випробуваним із даної групи, не відтворювалося ані ними, ані делінквентами взагалі, що очевидно відбиває моменти емоційної подібності випробуваних обох груп. Така низька емоційна насиченість розповідей неповнолітніх правопорушників і почасти їхніх правослухняних однолітків, на нашу думку, є додатковим доказом того, що низька емоційність нашого суспільства відбивається насамперед на тому прошарку, який є найбільше сензитивним до сприйняття цінностей з емоційним забарвленням. За визначенням Г.К. Середи, «кризові явища в суспільстві виявляються в поведінці дітей раніше, ніж вони усвідомлюються дорослими» [237, с. 90]. Цей «парадокс соціального спадкування» є в наявності в суспільстві і є теоретичним обґрунтуванням отриманих нами результатів; ми вважаємо його більш суттєвим аргументом, ніж посилення на функціонування захисних механізмів особистості.

Стосовно понять-цінностей «теперішнє» і «майбутнє» ми також відзначаємо велику частотність їх використання і відтворення в групі законослухняних юнаків, ніж у делінквентів. Особливо звертає на себе увагу та обставина, що всі 100% законослухняних випробуваних використовували поняття-цінність «майбутнє», а відтворили його 88,89%, що значно перевищувало число делінквентів, які використовували його у своїх розповідях. Безсумнівно, це є ще одним доказом того, що правопорушники уникають майбутнього, не ставлять цілей, або обмежуються їх тимчасовим, ситуативним характером.

Найбільш істотне відставання неповнолітніх правопорушників від своїх правослухняних однолітків було виявлено стосовно поняття-цінності «людина». Так, використовували його 22,22% делінквентів і 100%

правослухняних і відтворювали 22,22% і 46,67% відповідно. На нашу думку, ці цифри вказують як на дійсні причини тих злочинів, що були скоєні, так і на структурні компоненти світогляду особистості злочинця. Загальновідомо, що найбільш значимою цінністю є сама людина. «Людина є мірою всіх речей: існуючих, якщо вони існують, неіснуючих, якщо вони не існують», – відзначав давньогрецький філософ Протагор. І саме ставлення до іншого як до людини визначає відношення і до себе як рівного їй. Низький відсоток використання даного поняття-цінності делінквентами у своїх розповідях означає те, що тільки невелика частина з них розуміє цінність людини як таку, а відтворення цього поняття підтверджує даний результат, тому що відтворили його ті випробувані, які його використовували. Відношення правослухняних юнаків до даного поняття-цінності виявилось більш значимим. Серед останніх таких виявлено в два рази більше, тому ми вважаємо, що у світогляді більшості правопорушників цінність «людина» або відсутня взагалі, або має нечіткі, розмиті обриси. Результати дослідження нами аналізуються з концептуальних позицій В.Франкла, і «людина» – це насамперед та цінність, що, як і «майбутнє», «теперішнє», «минуле», «страждання», «відповідальність», «провина», «життя», «смерть» і ін., відноситься до групи цінностей відношення, тобто до галузі найбільш значимих і найбільш стійких ціннісних утворень. Відповідно, це та галузь світорозуміння особистості, що складає найбільш стабільне ціннісне утворення особистості.

Таким чином, основна відмінність ціннісної системи неповнолітніх правопорушників від правослухняних юнаків полягає в тому, що більшою своєю частиною, цінності-відношення не складають галузь значимих понять для перших, не входять у якості стабільних утворень до їхньої ціннісно-сміслової сфери. Зважаючи на те, що в неповнолітніх система цінностей ще цілком не сформувалася, змістовно вона, треба думати, уже буде мати значимі деформації, оскільки найбільш стабільні утворення повинні формуватися в першу чергу. Як свого часу відзначав Франкл, «людина є

істотою, що завжди приймає рішення. Саме вона вирішує, ким їй бути в наступний момент, на що орієнтуватися і до чого прагнути. У ній і тільки в ній самій закладено можливості ангела і чорта» [338, с. 89]. «Пробудження» цих можливостей саме і визначає відношення особистості до понять добра і зла, цінностей і антицінностей, а формуються вони в періоди дорослішання особистості, коли вона вже розуміє навколишній світ у всьому його різноманітті і робить свій вибір на користь першого або другого.

У групі дорослих правопорушників і групі правослухняних громадян у виконанні даного завдання взяло участь по 30 випробуваних. Всі вони справилися з завданням, написали розповіді, включивши до них усі запропоновані поняття-цінності, а через сім днів низку із них було ними відтворено. Результати дослідження наведені у табл. 2.7.

Дорослі правопорушники найбільш часто використовували у своїх розповідях такі поняття-цінності: «байдужність» – 100%; «минуле» – 86,67%; «життя», «кара», «ненависть», «право», «злочин» – 83,67%. Менше усього використовували: «людина» – 20%; «знехтування» – 23,33%. У правослухняних громадян серед найбільше часто використаних понять-цінностей ми виділили: «майбутнє», «гідність», «заробіток», «любов», «робота» – 100%; «життя», «людина» – 93,33%.

Слабо використаних понять-цінностей у випробуваних цієї групи виявлено не було.

Зіставлення відзначених результатів насамперед указує на те, що правопорушники використовували поняття-цінності, що так чи інакше відбивають їхнє відношення до вчинених злочинів. Більшість їхніх розповідей – 70% – містили в собі або опис скоєного злочину, або спробу пояснити, чому вони його вчинили.

Таблиця 2.7

**Результати використання і відтворення понять-цінностей у групах дорослих
правопорушників і правослухняних громадян (у %)**

Поняття- цінності	Використовувались		Відтворювались	
	Дорослі правопорушники	Правослухняні громадяни	Дорослі правопорушники	Правослухняні громадяни
Агресивність	60	73,33	33,33	43,33
Активність	53,33	66,67	10	26,67
Байдужність	100	83,33	30	46,67
Благо	76,67	53,33	-	50
Майбутнє	80	100	26,67	76,67
Провина	40	50	-	26,67
Гроші	80	73,33	53,33	43,33
Довіра	56,67	73,33	-	53,33
Гідність	63,33	100	-	50
Дружба	60	70	30	43,33
Життя	83,33	93,33	66,67	76,67
Заробіток	80	100	36,67	73,33
Кара	83,33	73,33	23,33	46,67
Краса	26,67	53,33	20	33,33
Любов	80	100	76,67	100
Теперішнє	56,67	75,56	43,33	73,33
Ненависть	83,33	70	23,33	43,33
Знехтування	23,33	56,67	6,67	40
Відповідальність	60	80	33,33	66,67
Пасивність	56,67	50	6,67	23,33
Сум	80	83,33	20	50
Право	83,33	73,33	-	26,67
Злочин	83,33	63,33	40	46,67
Прогрес	60	53,33	23,33	50
Минуле	86,67	73,33	43,33	70
Робота	63,33	100	40	73,33
Радість	50	83,33	-	50
Самоповага	63,33	76,67	20	53,33
Смерть	60	73,33	63,33	30
Смисл	50	63,33	20	46,67
Страждання	50	66,67	10	33,33
Цінність	60	76,67	-	73,33
Людина	20	93,33	20	26,67
Почуття	56,67	83,33	20	30

У багатьох розповідях була відзначена зайва ідеалізація тих подій, що або передували зробленому злочину, або були самим злочином. Крім того, 56,67% розповідей правопорушників мали емоційно-негативну спрямованість, у той час як у правослухняних громадян тільки 13,33% (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Емоційна і часова спрямованість розповідей дорослих
правопорушників і правослухняних громадян (у %)**

Спрямованість розповідей випробуваних	Дорослі правопорушники	Правослухняні громадяни
Емоційно-негативне забарвлення	56,67	13,33
Емоційно-нейтральне забарвлення	33,33	20
Емоційно-позитивне забарвлення	10	66,67
Спрямоване в минуле	56,67	16,67
Спрямоване в теперішнє	23,33	30
Спрямоване в майбутнє	20	36,67

Поняття-цінність «байдужність» пронизує всі розповіді делінквентів. Воно виступає як особистісна характеристика людей, які їх оточували або оточують. І рідко хто з них визнавав наявність цієї якості в себе. Однак багато злочинів, що були скоєні цими злочинцями, мали у своїй основі крайні форми байдужності, із якою вони відносилися до своїх жертв. Зважаючи на те, що цінності тільки тоді стають засобом ефективної регуляції поведінки, коли їхня значимість підтверджується власним досвідом або прикладом навколишніх, у правопорушників поняття-цінність «байдужність», включене в мотивацію поведінки, усвідомлюється ними ще й у якості одного з засобів, що сприяє досягненню поставлених цілей (у даному випадку злочинних). Цінності «життя», «кара», «ненависть», «право», «злочин», «минуле» хоча і були виявлені в якості найбільше значимих у правопорушників, проте вони мали емоційно-негативну спрямованість. Ці цінності, будучи пов'язаними з основними ціннісними домінантами

правопорушників («здоров'я» і «свобода»), швидше за все, виступають у якості засобів досягнення цих цілей.

Людина, що вчинила злочин і спіймана на цьому, безсумнівно змінює відношення до власного життя. Самий факт того, що вона не така як інші навколо неї, змушує переосмислювати те, що відбувається. Це призводить до того, що минуле життя, або та його частина, що була прологом зробленого злочину, починає знецінюватися. До минулого життя в злочинців виникає певне суперечливе ставлення. Полягає воно в тому, що в них спостерігається як поляризація окремих цінностей, так і їхня ідеалізація і категоричність судження щодо них. Так, починають виділятися всі об'єкти або явища, що мають безумовну цінність: мати, сім'я, діти і т. п. Вони намагаються виділити у своєму минулому житті його світлі боки, але разом із цим постійно наражаються і на темні його аспекти, що не дають їм цілком поринути у свої ідеалізовані спогади. Щоб зняти цю внутрішню напругу, правопорушники все більше починають «легендизувати» своє минуле життя, у буквальному значенні розкладаючи його на часточки. Іноді ці дрібні деталі спогадів викликають навіть сумніви. Але ця деталізація викликана тим, що багато об'єктів оцінки стають цінними в силу їхньої втрати, на що вже звертали увагу деякі дослідники [300; 301].

Цінність життя більшість делінквентів оцінює з позиції тих позитивних подій, що мали місце в їхньому минулому житті. Теперішнє життя в них знецінене, а майбутнє або не має далеких перспектив, або надмірно ідеалізоване вже на своїх перших етапах, тобто для більшості злочинців характерним є такий стан, коли майбутнього вони не бачать, того, що є, вони уникають, а минуле ідеалізують або просто спотворюють. Відсутність міцного фундаменту для побудови майбутнього життя, що повинен бути закладений у теперішньому, детермінується ідеалізованим минулим. Невміння або небажання критично осмислити минулий досвід веде до того, що правопорушники в аналогічний спосіб роблять і стосовно свого майбутнього, що знижує вплив його на реальну поведінку. Таким чином,

життя як цінність, позбавлена реальних позитивних аспектів у минулому і теперішньому, ілюзорність уявлень щодо майбутнього, які негативно впливають на поведінкові установки особистості правопорушника, зміцнюють в останнього і відповідне відношення до її внутрішнього смислу.

На відміну від правопорушників правослукхняні громадяни минуле життя не ідеалізують, а вважають основою теперішнього. Майбутнє життя має менш чітке уявлення і позбавлене ілюзорності. Цінність теперішнього, навіть при наявності негативних моментів (труднощі сучасного соціально-економічного стану), дає підстави для планування свого майбутнього, виходячи з досягнутого. Про це свідчать 66,67% написаних ними розповідей, що мали емоційно-позитивну спрямованість.

Поняття-цінності, які незначно використовувалися дорослими правопорушниками у своїх розповідях, за рідкісним винятком, збігаються з аналогічними цінностями, відзначеними й у неповнолітніх правопорушників: «знехтування» і «людина». Швидше за все це є не випадковим збігом, оскільки й у тих, і в інших ці поняття потрапляють у розряд антицінностей. І якщо стосовно цінності «знехтування» усі зрозуміло, те стосовно «людини» залишаються ще деякі питання. Основним із них є те, що «людина» як ціннісна категорія правопорушниками взагалі не розглядається. Для переважної більшості з них це своєрідна умовність або абстракція. Вони за людиною звикли бачити конкретну особу: «друг Льюха», «брат Петро» і т. ін. І визначаючи для себе значимість того або іншого суб'єкта, мають до нього відповідне відношення. До просто людини як рівної, своє ставлення більшість із них висловити не може, оскільки маю нерозвинені «ідентифікаційні початки», тобто правопорушники не можуть адекватно реагувати на людину як найвищу цінність.

Серед відтворених понять-цінностей у дорослих правопорушників найбільше часто відтворювалися: «любов» – 76,67%; «життя» – 66,67%; «смерть» – 63,33%. Менше всього: «знехтування», «пасивність» – 6,67%; «активність», «страждання» – 10%; «краса», «сум», «самоповага», «почуття»,

«людина» – 20%. Взагалі не були відтворені: «благо», «провина», «довіра», «гідність», «право», «радість», «цінність».

У групі правослухняних громадян найбільш часто відтворювалися: «любов» – 100%; «майбутнє», «життя» – 76,67%; «заробіток», «теперішнє», «робота», «цінність» – 73,33%; «минуле» – 70%. Слабко відтворювалася «пасивність» – 23,33%. Не відтворених понять-цінностей виявлено не було.

Відтворення в обох групах випробуваних понять-цінностей «життя» і «любов» у якості найбільше значимих об'єднує їхні ціннісно-сміслові сфери. Поряд із цінностями «здоров'я» і «свобода» це, безсумнівно, найбільш стабільні ціннісні утворення особистості. Більш того, це цінності особистого життя, що одними з перших формуються в ціннісній системі індивіда [176].

Інші поняття-цінності, у правопорушників і законослухняних громадян мають як незначні, так і істотні відмінності, що вказують на наявність різниці в їхній системі цінностей. Наприклад, невідтворення низки понять-цінностей правопорушниками дає підстави для констатації бідності й обмеженості їхньої системи цінностей: тільки кожний п'ятий правопорушник, відповідаючи на питання «Для чого необхідна довіра?», зміг пояснити, що це є необхідною умовою нормальної життєдіяльності людини. Такі результати були і при роз'ясненні понять «провина», «гідність», «цінність» і ін. В основному це були односкладові відповіді, що свідчать про девальвоване розуміння делінквентами основних ціннісних категорій. Особливо девальвованими є цінності, які беруть участь у міжособистісному спілкуванні, що загострює деструктивні тенденції поведінки правопорушників. Аналізуючи зміст розповідей дорослих делінквентів, ми відзначили ті ж особливості, що й у розповідях неповнолітніх правопорушників. Це в основному їхня емоційно-негативна спрямованість, орієнтація більшості їх у минуле. Разом із цим відсоток дорослих злочинців, у яких розповіді спрямовані в майбутнє, був значно більшим, ніж у неповнолітніх – 20% і 2,22% відповідно, але меншим, ніж у правослухняних громадян – 36,67%.

Характерними розповідями дорослих делінквентів були такі.

Засуджений С., 28 років: «Споконвічне питання – у чому сенс життя? Не кожній людині дано право це зрозуміти, а висловлювань на цю тему безліч. Наприклад, у 60-70 роках сенс життя був у тому, щоб працювати на благо нашої країни і рухати прогрес уперед, при цьому не турбуючись про майбутнє (за нас партія думала). Звучить сумно, але це вже не секрет. А головне, говорили, що не в грошах щастя, а в дружбі. Але все це пішло в минуле. Наприклад ті, хто вірують у Христа, стверджують, що сенс життя в тому, щоб страждати, і на небі тобі відплатиться. Інші доводять, що сенс життя – у любові. Можна наводити багато прикладів, але в кожного своє розуміння цього.... Сидячи в камері смертників, мені здається, я все ж зрозумів, у чому сенс життя: 1. Не треба жити за старими мірками. 2. Не вживати силу в зло. 3. Приносити користь і добро. 4. Пам'ятати про головне – за все питають на тому світі».

Засуджений Є., 42 роки: «Незважаючи на те, що в 1984 році вироком суду я був присуджений до десяти років позбавлення волі, я все ж зберіг у собі всі якості. Але важко було зберегти гідність і самоповагу. Відбуваючи покарання, довелося зіштовхнутися з кривдами, байдужністю й агресією, які я сприймав досить болісно, які я не зміг винести, перенести через страждання і які вселили в мене з початку байдужність до багатьох чинників нашого побуту. Знехтування нічого не варте, і головне – забутися. І на червень 1993 року мій стан виявився вкрай принизливим. Чаша терпіння переповнилася, доведений до крайнього стану минулими приниженнями, я став активним, але ніщо так не збуджує ненависть, як приниження».

Наведені розповіді належать засудженим, що зробили особливо жорстокі злочини і були засуджені до виняткової міри покарання. Як бачимо, вони використовували далеко не всі запропоновані для написання поняття-цінності. Крім того, перший засуджений відтворив: «зміст», «минуле», «байдужність», «агресивність», «теперішнє», «злочин». Другий: «байдужність», «минуле», «теперішнє», «смерть». Останній, не

використавши поняття «смерть» при написанні розповіді, проте зміг його відтворити, що, як і у неповнолітніх випробуваних, також може свідчити про суїцидальні тенденції цих випробуваних (засуджений Є. реалізував суїцидальні наміри). Ми відзначаємо не тільки «темні тони» розповідей делінквентів, але і таку ж спрямованість відтворення. Все це вказує на вузькість і бідність ціннісного спектра випробуваних, а пам'ять, крім того, вибірково продукує саме негативні аспекти цього спектра.

Співвідношення найбільш часто використовуваних понять-цінностей, що пропонувалися випробуванним для написання розповідей, і їхнє відтворення наведено на відповідних гістограмах (див. рис. 2.3 і 2.4).

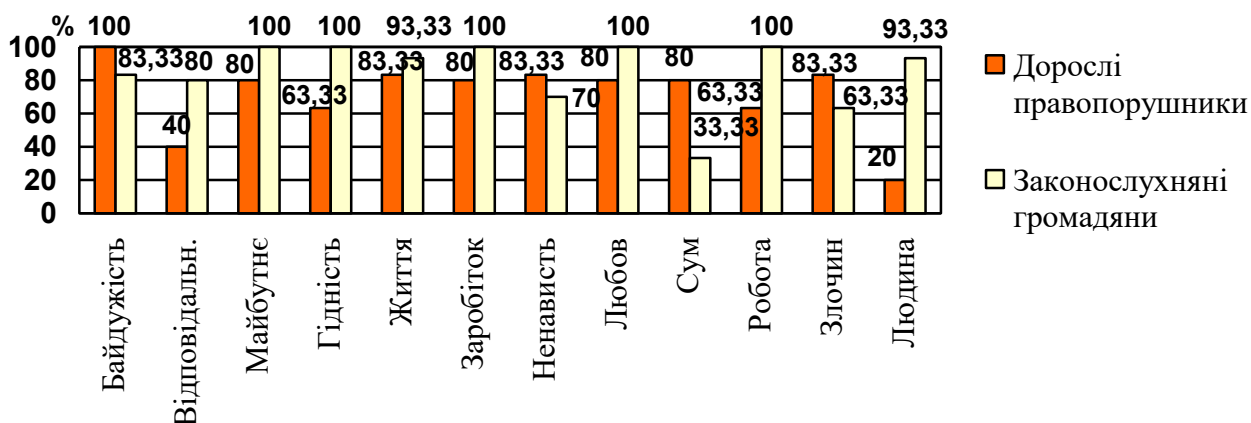
У дорослих правопорушників ми виділили сім цінностей, а у правослухняних – десять. Загальними поняттями-цінностями в цьому ряду були виявлені: «байдужність», «життя», «заробіток», «любов», «сум» і частково: «гроші», «кара», «право», «минуле». Відмінності, за яких правослухняні випробувані частіше використовували поняття-цінності, позначилися щодо цінностей: «гідність», «робота», «радість», «почуття», «людина». Дорослі делінквенти частіше, ніж правослухняні громадяни, використовували тільки одне поняття-цінність «злочин», що є цілком зрозумілим.

При відтворенні у правопорушників виділилися в якості найбільше частотних два поняття-цінності, а у правослухняних – шість, і з них загальними були «життя» і «любов».

Таким чином, слабка насиченість ціннісної системи правопорушника цінностями відношення, продукує специфічне його ставлення і до аспектів свого існування, яке виражається в тому, що в ситуації, коли ані активність, ані творчість, ані переживання не можуть додати життю цінності і змісту, делінквент не в змозі зустріти і прийняти те, що воно в собі несе. Обставини, за яких відбуваються насильницькі злочини, саме і являють собою такі ситуації, де відсутність релевантних цінностей відношення виступає значимим індикатором деструктивності системи цінностей особистості.

Рис. 2.3 Гістограма співвідношення найчастіше використовуваних понять-

цінностей у групах дорослих правопорушників та правотрухняних громадян (у %)

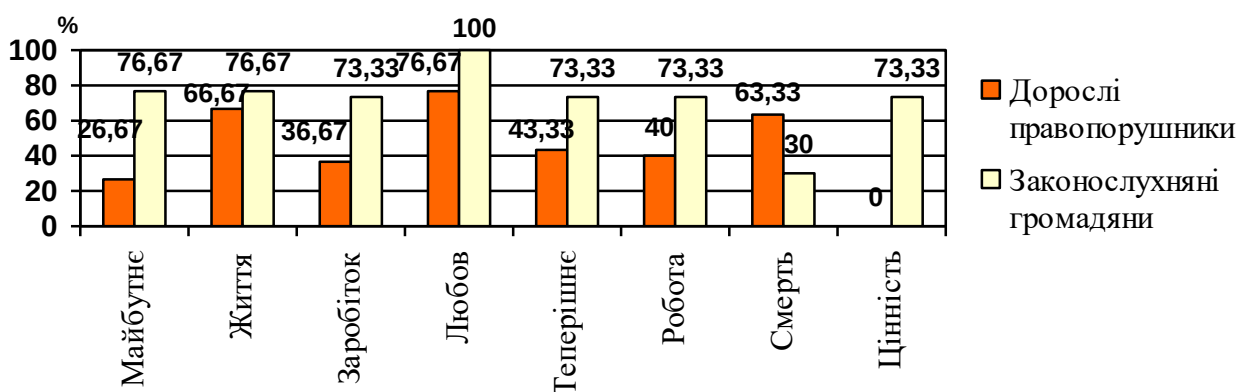

Рис. 2.4 Гістограма співвідношення найчастіше відтворюваних понять-цінностей у групах дорослих правопорушників та правотрухняних громадян (у %)

Відмічаючи значення цінностей творчості, переживання і відношення, варто зауважити, що стабільні ціннісні утворення у законотрухняних громадян є набагато багатшими і насиченішими, ніж у правопорушників. При цьому останні, більшою мірою, зорієнтовані на цінності особистого життя, що не достатньо для просоціального, осмисленого людського існування. Для правопорушників значення таких цінностей як «здоров'я», «життя», «любов», «свобода» є досить високим і вони можуть надавати змісту їхньому життю, але для різних життєвих ситуацій цього мало. І саме головне, цього ніяк не досить, якщо виходити з того, що сама людина є продуктом суспільного життя й у її ціннісній системі поряд із превалюванням цінностей особистого життя не менше повинні бути подані цінності прийняття інших або відношення.

Для визначення смисложиттєвих орієнтацій правопорушників і правослукняних громадян ми застосовували тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва, який вимірює міру «екзистенціального вакууму» у термінах В. Франкла і розглядає складові смислу життя особистості в їхньому співвідношенні з минулим, теперішнім і майбутнім [138, с. 3].

Тест СЖО має п'ять субшкал та загальний показник осмислення життя.

Субшкала *цілі у житті* спрямована на відтворення наявності або відсутності у людини цілей в майбутньому, спрямованості на часову перспективу. Високі бали за цією шкалою свідчать про цілеспрямованість людини, а низькі – про те, що вона живе сьогоденням або минулим.

Субшкала *процес життя, інтерес та емоційна насиченість життя* відтворює те, як сприймає людина сам процес життя. Високі бали свідчать про людину, яка відчуває своє сьогодення цікавим, емоційно насиченим та наповненим смислом. Низькі бали за цією субшкалою – ознака незадоволення своїм життям у теперешньому.

Субшкала *результативність життя або задоволеність самореалізацією*. Високі бали за цією субшкалою та низькі за іншими характеризують людину, яка доживає своє життя, у якому все в минулому. Низькі бали – незадоволення прожитою часткою життя, розчаруванням в ньому.

Субшкала *локус контролю – Я (Я – хазяїн життя)* відтворює уявлення людини про себе саму. Високі бали відповідають уявленню людини про себе як про сильну особистість, яка має свободу вибору та спроможна будувати своє життя у відповідності зі своїми цілями та уявленнями про її смисл.

Субшкала *локус контролю-життя або керованість життям* спрямована на вияв упевненості людини у тому, чи можливо контролювати своє життя та вільно приймати рішення і їх втілювати. Високі бали говорять

про можливість такої упевненості, а низькі – про фаталізм, про те, що свобода вибору ілюзорна і людина не спроможна керувати своєю судьбою.

Для більш повного аналізу розглянутої проблеми, ми також застосували Циклічний тест часу Т. Коттла [63], який при всій його простоті, допоміг нам уточнити отримані за СЖО результати. Виходячи ж із того, що поняття «екзистенціального вакууму» означає відсутність осмисленого відношення людини до життя, то для нас важливими є й обставини, що детермінують цей процес і визначають відношення особистості до тих подій, які були, є і будуть. У свою чергу, це відношення впливає на ті негативні процеси, що детермінують протиправну поведінку або наповнюють її асоціальним змістом, а така поведінка має стійку тенденцію розвитку за умови все більшого підсилювання міри «екзистенціальної фрустрації» [286, с. 253].

В експерименті прийняли участь випробувані, які вже раніше брали участь у дослідженні. Вони склали 4 групи, 2 із яких склалися із правопорушників, а 2 – із правослухняних громадян.

Отримані результати свідчать, що серед неповнолітніх правопорушників міра осмисленості життя була набагато нижчою, ніж у їхніх правослухняних однолітків (див. табл. 2.9).

Разом із цим, погоджуючись із думкою Ю.А. Васильєва про те, що більшість девіантів переживає своє життя як порожнє, безцільне, позбавлене інтересу, смислу і перспективи [48, с. 73], відзначимо у частини випробуваних нестійкість таких переживань. За нашим спостереженням, чим жорсткішим за своїм змістом був вчинений злочин, тим дещо вищими середньогрупових були результати, що за субшкалами «Результат» і «Процес» підтверджує раніше отримані нами результати: спрямованість правопорушників в основному в минуле або теперішнє.

**Показники осмисленості життя в групах неповнолітніх
правопорушників і правослухняних юнаків**

Шкали СЖО	Середнє значення		t-критерій Стьюдента
	Неповнолітні правопорушники	Правослухняні юнаки	
Цілі	24,17	30,30	0,7701
Процес	25,00	32,57	1,0892*
Результат	21,27	25,60	0,6284
ЛК-Я	15,60	21,10	0,9910
ЛК-життя	21,00	30,17	1,3044*
Загальний показник осмисленості життя	83,37	10,17	0,9140

* $p \geq 0,05$

У групі делінквентів за субшкалою «Цілі» результати склали 24,17 бала і 30,3 бала – у правослухняних. 63,33% перших мали показники нижчі середніх стандартних відхилень, у той час як у правослухняних юнаків такі показники були відзначені тільки у 26,67%. Таким чином, більшість неповнолітніх правопорушників живе або вчорашнім, або сьогоднішнім днем, у них відсутні осмислені цілі і майбутнє має нерозроблений, аморфний образ. Крім того, пояснюючи своє відношення щодо часових періодів життя, більша частина делінквентів своє майбутнє взагалі ніяк не представляє і щодо нього не замислюється. Вони відзначають і такі принципи часових уявлень: «Буде день, буде їжа», «День пройшов, ну і добре».

Становлять інтерес відповіді неповнолітніх правопорушників на питання, що їм ставилися в ході дослідження. Так, на питання: «Яким ви бачите своє майбутнє?», – 56,67% із них відповіли: «Воно не повинно бути таким, як моє минуле»; ще 16,67%: «Поживемо – побачимо», «Я поки про це не думав», і тільки 10%: «Моє майбутнє повинно бути нормальним, і я знаю, що для цього треба зробити: учитися, працювати», «Майбутнє – це моя робота, це моя сім'я, діти». У групі правослухняних юнаків останні відповіді

превалювали в більш ніж 50% випробуваних. Крім того, майбутнє правослухняним юнакам бачилося в емоційно-позитивних тонах, у той час як делінквентам – або в негативних або в нейтральних. Все це свідчить про те, що у більшості неповнолітніх правопорушників не тільки відсутні конкретні цілі, але є і негативне емоційне забарвлення свого майбутнього. Вони не можуть усвідомити свої завдання і підміняють їх щойнохвилинними цілями, що є властивим особистостям, які мають дезадаптаційні характеристики, що були відзначені низкою авторів [21; 37].

Зіставлення отриманих результатів субшкали «Цілі» із результатами Циклічного тест часу (ЦТЧ) Т. Коттла виявило значиму подібність: кола, якими неповнолітні правопорушники зображували своє особисте майбутнє, тільки у 50% випробуваних були більшими, ніж кола, якими зображувалося їхнє теперішнє і минуле. Ці кола здебільшого між собою не пов'язані, вони відірвані одне від одного, і, що особливо наочно, коло «майбутнього» розташовується взагалі відокремлено від кіл «минулого» і «теперішнього». У випробуваних правослухняної групи 70% зобразили своє майбутнє не тільки збільшеним, оптимістичним, але і відзначили наявність зв'язку його з теперішнім. Звертає на себе увагу і «погана якість ліній», якими неповнолітні делінквенти зобразили дані кола. У правослухняних юнаків це мало місце за рідкісним винятком. Оскільки, раніше вже відзначалося значення «поганої якості ліній» у групах підлітків і юнаків, ми вважаємо, що явище «нереалістичного оптимізму», яке є характерним для підліткового віку, більш властиве особистості з ненормативною спрямованістю. Таким чином, для неповнолітніх правопорушників властивим є слабе переживання свого особистого майбутнього, неприйняття його як мети при довгостроковому прогнозуванні.

Результати, отримані за субшкалою «Процес», у правопорушників у своїх середніх значеннях також були нижчими, ніж у правослухняних – 25,0 і 32,57 балів відповідно. У 50% правопорушників були відзначені показники нижчі середніх стандартних відхилень, а у правослухняних – тільки у

16,67%. На нашу думку, це свідчить не тільки про те, що половина неповнолітніх правопорушників не задоволена своїм теперішнім життям, але і про те, що в них відсутній сенс життя – вони або поглинені своїм минулим, або перебувають, за визначенням Франкла, у стані «екзистенціального вакууму» [285, с. 252]. Теперішнє як процес життя у правопорушників має емоційно-негативне забарвлення. Це насамперед пов'язано зі втратою ними тієї «серцевинної» цінності, навколо якої групується все інше. Відсутність свободи знецінює теперішнє, і чим більшою є перспектива її втрати, тим сильнішою виявляється тенденція до знецінювання майбутнього. Але відмічаючи загальну спрямованість неповнолітніх на теперішнє (оскільки в цьому віці для більшості з них властиві бажання одержати гострі відчуття, пережити повноту і яскравість життя, негайно задовольнити всі наявні потреби), ми вважаємо, що «відхід» із теперішнього пов'язаний із переоцінкою себе як особистості, своїх можливостей і реалізованих планів. Так, відповідаючи на питання: «Що означає для вас теперішнє?», – 83,33% неповнолітніх делінквентів відповіли: «Я знаходжуся тут у в'язниці» і 10% – «Вчинив злочин, не подумав про наслідки». Останні явно повертаються у своє минуле, намагаючись знайти в ньому те, що могло б якось виправдати їхнє теперішнє. В іншій групі 66,67% випробуваних на це питання відповіли: «Я навчаюся, закінчую школу, готуюся до іспитів і думаю, куди піти вчитися далі». Тут простежується зв'язок між теперішнім і майбутнім, якому надається позитивна оцінка.

При виконанні ЦТЧ у 33,33% неповнолітніх правопорушників кола, якими було зображено теперішнє, не були пов'язані ані з минулим, ані з майбутнім. У 10% зв'язок був присутній із минулим, а в 30% – тільки з майбутнім. І лише 26,67% мали обидва види зв'язку. У правослухняних кола, що зображують теперішнє, зв'язувалися і з минулим, і з майбутнім у 66,67% випробуваних. Крім того, якщо в правопорушників обриси кола, що зображує теперішнє, мали нечіткості, розмитості і навіть скривлення, що вказує на їхнє адекватне реагування і реалізм [93, с. 111], то у

правослухняних це були чіткі і впевнено обкреслені лінії, що доповнює наше спостереження про наявність у перших незадоволеності теперішнім: частина з них або живе спогадами про минуле, або думками про майбутнє. Але зважаючи на те, що тільки у 3,33% із них є високі бали за субшкалою «Цілі», а 50% правопорушників незадоволені теперішнім, то біля половини випробуваних-делінквентів усе ж черпає смисл зі свого минулого.

За субшкалою «Результат» середній показник у групі неповнолітніх правопорушників склав 21,27 бала, а у випробуваних іншої групи – 25,6 бала. 40% перших одержали результати нижче середніх за даною шкалою, у других – тільки 20%. У 6,67% правопорушників і 26,67% правослухняних юнаків виявилася повна задоволеність пройденим відрізком життя, його насиченістю і продуктивністю. Сама ж оцінка правопорушниками свого минулого, на нашу думку, важлива не тільки для розуміння відношення їх до того, що було, але і до вчиненого ними злочину. Таким чином, 6,67% неповнолітніх правопорушників, що одержали високі бали за даною шкалою, не тільки задоволені своїм минулим, але і вважають свої протиправні дії виправданими, оскільки мотивовані вони були нібито благими намірами. Вони хотіли допомогти друзям або захистити свою честь, але при цьому ними не усвідомлюється те, що злочини, які вони вчинили, мали насильницький характер і споконвічно не могли вважатися шляхетними (грабежі, вимагання).

Результати, отримані за ЦТЧ, також підтверджують наші спостереження. Саме у цієї частини випробуваних ми виявили як збільшені кола, що зображують минуле, так і їхнє перетинання з колами, які зображують теперішнє, при цьому зв'язок їх із майбутнім був відсутній. Це дає підстави для твердження про те, що в даній частині неповнолітніх правопорушників присутні стійкі елементи протиправної орієнтації. Незадоволеність 40% делінквентів своїм минулим може свідчити про зворотнє. Однак, зважаючи на те, що половина з них не бачить для себе цілей майбутнього і не задоволена теперішнім, ми вважаємо, що ця частина

випробуваних явно переживає незадоволеність життям. Крім того, зі спостережень над цією частиною випробуваних було встановлено, що більшість із них досить активно виношувало намір вчинити суїцид. Саме у даної частини випробуваних ми відзначали низькі результати, отримані за субшкалами «ЛК-Я» і «ЛК-життя», що вже може вказувати на переживання ними почуття втрати осмисленості життя. Більш того, при написанні розповідей у цієї частини неповнолітніх правопорушників виявилися не використаними поняття-цінності «смерть» і «пасивність», які при відстроченому відтворенні були ними відтворені, що свідчить про наявність зв'язку між відзначеними явищами.

За субшкалами «ЛК-Я» і «ЛК-життя» у групі неповнолітніх правопорушників були отримані найбільш низькі результати в порівнянні з їхніми правослухняними однолітками: 15,6 і 21,0 балів у першій групі і 21,10 і 30,17 балів у другій відповідно. 56,67% делінквентів не вірять у свої сили контролювати події власного життя, у той час як у контрольній групі – тільки 23,33%. 66,67% неповнолітніх правопорушників вважають, що людське життя не підвладне свідомому контролю, на усе «воля божа» і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє. У групі правослухняних юнаків тільки 10% випробуваних поділяють цю думку. Таке становище, безперечно, підтверджує положення Франкла про те, що дану категорію випробуваних переслідує переживання внутрішньої пустоти, ніякі інстинкти їм не підказують, що їм робити, і ніяка традиція не вказує, що вони не повинні робити, і, можливо, вони вже просто не знають, що вони хочуть робити. Вони керуються насамперед тим, чого домагаються від них інші, і при цьому виявляються жертвою конформізму [285, с. 251-252].

Аргументація неповнолітніми вчинених злочинів підтверджує наведені вище положення. Так, на питання: «Чому ви вчинили злочин?», – 56,67% делінквентів відповіли: «Через відсутність грошей». Мотивація їх зводилася до того, що необхідно було «купувати їжу, одягатися, нормально відпочивати». Ще 26,67% відповіли, що це відбулося через «поганих друзів»,

а 16,67% усьому виною вважають зловживання спиртними напоями. На питання: «Кого ви вважаєте винним у тому, що вчинили злочин?», – 56,67% відповідають, що себе, 30% – що інших (друзів, батьків, жертву), і 13,33% – що і себе й інших. На питання: «Чи можна було уникнути вчинення злочину і як?», – 76,67% відповіли, що можна, але пояснення їх звелися насамперед до повторення того, що стало причиною злочину: «Якби були гроші», «Не треба було пити горілку» і т. п. 23,33% або відповіли, що не знають, або просто сказали: «Треба було жити по-іншому», – але як саме не змогли пояснити. Такі відповіді свідчать про те, що неповнолітні правопорушники більшою мірою схильні до оцінювання зовнішніх чинників, які призводять до їхньої дезадаптації. І навіть те, що більше половини з них обвинувачує себе у вчинених злочинах, анітрошки не змінює їхнього пасивного відношення до власного життя, оскільки в більшості з них відсутнє уявлення про себе як сильну особистість, що володіє достатньою свободою вибору для побудови власного життя у відповідності зі своїми цілями й уявленнями про його смислу. Це підтверджується і наявністю у випробуваних делінквентів набагато більш низького показника загальної осмисленості життя – 83,37 балів у порівнянні з 100,17 балами в контрольній групі. Звідси і твердження про наявність у правопорушників дезадаптаційних тенденцій, які детермінують переживання делінквентами свого життя як безцільного, безперспективного, позбавленого смислових конструктів, що Р. Дрейкурс називає в якості «боязкої і помилкової позиції, що негативно впливає на життєві плани й уміння жити в згоді з життям». Особистість, яка «не відчуває власної сили, поводить вороже стосовно оточуючих» [333, с. 173].

Таким чином, узагальнюючи результати, отримані в групах неповнолітніх правопорушників і правослухняних юнаків, ми можемо зробити такі висновки:

1. Для значної частини неповнолітніх правопорушників характерною є орієнтація на теперішнє або минуле, у той час як більшості їхній правослухняних однолітків властива орієнтація на майбутнє.

2. У делінквентів відсутні конкретні цілі існування, тому що не забезпечені умови для реалізації цих цілей. Втрата особистої свободи блокує уявлення майбутнього, виводячи на перший план ситуаційно-потребні цілі.

3. Більшість правопорушників «іде» у минуле, з одного боку, через неможливість довгострокового прогнозування свого майбутнього і, з іншого – через неприйняття існуючого, що викликає в них негативні емоції. Це продукує у деяких із них позитивну оцінку минулого, а разом із тим і відповідне відношення до вчиненого злочину.

4. Чим вищою в правопорушників є позитивна оцінка теперішнього, при відсутності націленості на майбутнє, тим сильнішим є вплив дезадаптаційних моментів, що детермінують процеси «екзистенціального вакууму», тобто принцип «жити, щоб жити» призводить до утворення «порочного кола», в якому превалюють моменти подальшої криміналізації неповнолітніх.

5. Неповнолітні правопорушники переживають досить значною мірою своє життя як щойнохвилинне, потребнісно-предметне й індивідуально-безконтрольне. На відміну від правослухняних юнаків, у яких, як відзначав І.С. Кон, смислова потреба життя перебуває в необхідності усвідомлення його не як серії випадкових, розрізнених подій, а як суцільного процесу, що має певний напрямок [111, с. 186-187], делінквенти є «пасивними спостерігачами» як за подіями життя в цілому, так і за його окремими епізодами зокрема. При цьому більшістю з них не усвідомлюється і та відповідальність, яку вони несуть за події свого життя.

Результати дослідження, отримані в групах дорослих випробуваних за всіма субшкалами, були зафіксовані на рівні середніх показників (див. табл. 2.10). Дорослі правопорушники, як і правослухняні громадяни, у загальній своїй масі усвідомлюють сенс життя, розуміють і приймають його. Водночас результати, отримані у правопорушників за всіма субшкалами, були зосереджені біля нижньої межі стандартних відхилень, у той час як у правослухняних громадян результати наближалися до їхньої верхньої межі.

Це пояснюється тим, що серед делінквентів таких випробуваних, які одержали за окремим субшкалами результати нижчі середніх стандартних відхилень, було набагато більше, ніж у контрольній групі. Результати ж субшкал, що перевищували межі стандартних відхилень, більшістю були отримані у правослухняних випробуваних. Так, за субшкалою «Цілі» у 13,33% правопорушників був відзначений результат нижчий нижньої межі, у той час як серед правослухняних громадян – тільки в 3,33%. Вищий вищої межі – 16,67% і 36,67% відповідно.

Таблиця 2.10

**Показники осмисленості життя в групах дорослих
правопорушників і правослухняних громадян**

Шкали СЖО	Середнє значення		t-критерій Студента
	Дорослі правопорушники	Правослухняні громадяни	
Цілі	31,37	36,57	0,7133
Процес	28,43	33,90	0,8250
Результат	22,10	29,30	1,2392*
ЛК-Я	20,20	24,17	0,8725
ЛК-життя	26,33	35,07	1,3263*
Загальний показник осмисленості життя	95,83	115,10	1,0299*

* $p \geq 0,05$

Міра осмисленості життя у дорослих правопорушників загалом є меншою, ніж у правослухняних громадян, проте вона є різною в окремих делінквентів. Низькі результати за субшкалою «Цілі» були відзначені саме в тих злочинців, що або вчинили особливо тяжкі злочини, або вчинили їх повторно. Високі бали мали випробувані, які хоча і вчинили насильницькі злочини, проте мають стійкі соціально-корисні зв'язки (сім'я, батьки, трудовий колектив) і позитивно характеризуються адміністрацією місця попереднього ув'язнення, тобто в цієї частини випробуваних є цілі щодо

майбутнього, які додають їхньому життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи [138, с. 13].

Крім того, у цієї частини делінквентів результати, отримані за ЦТЧ (10%), значимо виділяли їх на тлі інших правопорушників і зближали із правослухняними випробуваними. Кола, якими було зображено їхнє уявлення щодо особистого «майбутнього», перевищували розміри кіл «минулого» і «теперішнього». При цьому діаметр кіл мав тенденцію до збільшення зліва направо, тобто від минулого до теперішнього і від нього до майбутнього. Ця структура малюнка, «що розширюється», уже була виділена О.Ф. Івановою й О.Ю. Климовських як значимо корелююча із показником осмисленості життя [93, с. 109].

Делінквенти з низькими балами за даної субшкалою не мають певних цілей у майбутньому, у них відсутня часова перспектива і більшість із них живе або вчорашнім, або сьогоднішнім днем. У цьому вони об'єднуються зі своїми неповнолітніми «колегами». Так, на питання: «Яким ви бачите своє майбутнє?», – 43,33% із них відповіли: «Я поки не замислювався. Поживемо – побачимо». На питання: «Що Ви збираєтеся робити, якщо звільнитесь?», – більше 50% відповіли: «Не знаю. Буде видно. Подивимось». При цьому нещирість у відповідях визначає їхню якість, а труднощі суб'єктивного уявлення своєї власної перспективи. Особисті бесіди, що проводилися з ними, були спрямовані не на одержання даної інформації як такої, а на вирішення проблем, пов'язаних із їхнім звільненням і здобуття ними реальної свободи. Таким чином, даній частині правопорушників властивою є екзистенціальна фрустрація цілей, відокремлення від «особистого майбутнього» і від правослухняних громадян, у яких домінує часова перспектива й осмисленість цілей. Результати, отримані за субшкалою «Процес», у 56,67% дорослих правопорушників виявилися на рівні середніх значень.

У групі правослухняних середні значення були відзначені у 60% випробуваних, тобто стосовно цих випробуваних ми можемо говорити про

те, що вони сприймають своє теперішнє як емоційно насичений процес, який наповнений певним змістом. Але якщо для правослухняних громадян теперішнє здебільшого має емоційно-позитивну спрямованість, то у делінквентів відзначається його емоційно-негативне забарвлення. Невдоволених «процесом життя» серед дорослих делінквентів було виявлено 36,67%, а серед правослухняних громадян – 3,33%. Як і у випадку з неповнолітніми правопорушниками, відсутність свободи є головною умовою незадоволеності існуючим у дорослих делінквентів. Водночас задоволеність теперішнім було виявлено у правопорушників, які вчинили декілька злочинів або вчинили їх повторно. Деякі з них (13,33%) за ЦТЧ мали кола, які теперішнє зображували збільшеним у порівнянні з колами, що зображували минуле і майбутнє. На питання: «Що означає для вас теперішнє?», – вони відповідали: «Це мій нинішній стан. Те, що я позбавлений свободи». Відповіді правопорушників, які були невдоволені своїм теперішнім, мали дещо інший характер. «Теперішнє мене мало хвилює, я думаю про майбутнє. Треба думати про те, як скоріше звільнитися. Зараз найголовніше – постаратися не пасти духом». У даному випадку очевидна націленість їх у майбутнє, але експериментально тільки у 20 % із них ми відзначали наявність середнього результату за субшкалою «Цілі». У інших середні показники були виявлені за субшкалою «Результат», а в 3,33 % навіть вище середніх стандартних відхилень. Це свідчить про те, що частина дорослих правопорушників, при несприйнятті ними існуючого, повертаються в минуле, черпаючи смисл життя в ньому.

Правопорушники, які не приймають існуючого, схильні до екзистенціальної фрустрації, що виявляється в нестійкості їхньої поведінки і частих емоційних зривах. Більше половини правопорушників все ж приймає і розуміє смисл того, що відбувається, проте саме ця частина випробуваних намагається пристосуватися до тих умов, які їх оточують, виробляючи при цьому конформістський тип поведінки. Водночас у 6,67% випробуваних за даною шкалою було виявлено показник вищий середніх стандартних

відхилень, і за ЦТЧ кола, якими зображувалося теперішнє, були у них збільшеними в порівнянні з минулим і ще більше з майбутнім, вони мали стійкі криміногенні характеристики і мали досить «сильні позиції» серед ув'язнених. Отже, сенс життя на сьогодні для даної категорії випробуваних, по-перше, являє собою певний суцільний процес, який має як задану спрямованість, так і спадкоємність і смисл, а по-друге, вони не виробляють у собі необхідності пристосування до середовища, а використовують умови в якості засобів, за допомогою яких забезпечують вибір того, що їм необхідно робити [286, с. 308].

За субшкалою «Результат» 53,33% правопорушників украй негативно оцінюють прожиту частину життя, у той час як серед законослухняних громадян до такої оцінки прийшли тільки 3,33%. Це є цілком обгрунтованим, тому що прожите життя у своєму результаті не дають підстав делінквентам вважати його продуктивним і осмисленим. Підсумок його суб'єктивно сприймається як невдача або навіть катастрофа всіх життєвих планів. У даному випадку для більшості дорослих правопорушників, як і для неповнолітніх, минуле – це насамперед зв'язок із вчиненими злочинами і відношення до них. Тут ми відзначаємо не тільки негативне ставлення до нього, а спробу переосмислення цього відрізка життя з позиції теперішнього. У цьому є позитивний момент, якщо врахувати націленість 36,67% дорослих правопорушників у майбутнє. Але 10% із них не усвідомлюють цілей, до яких вони можуть прагнути, і тому повертаються до того, що мають, тобто намагаються знайти смисл життя в існуючому, а 6,67% – взагалі в минулому. Саме за ЦТЧ у цієї частини випробуваних відзначаються збільшені розміри кіл, якими зображено минуле.

43,33% правопорушників, що позитивно оцінюють пройдений відрізок життя, вважаючи його продуктивним і насиченим, крім того, мали одну істотну особливість: більше половини з них вчинили злочини повторно, а частина їх вважала свої злочинні дії виправданими й анітрошки не каялася у скоєному. Пояснюючи причини вчинених злочинів, останні намагалися

виставити себе жертвами чиновницької сваволі і неправомірних дій з боку правоохоронних органів. Проте, з огляду на склади злочинів, де поряд із вимаганнями і грабежами були присутні елементи прямого фізичного і психічного насильства над жертвами, осмисленість свого минулого уможливорює закріплення позитивної оцінки своїх злочинних дій, чого не можна сказати про тих правопорушників, які негативно оцінюють результати минулого і не вважають його продуктивно прожитим періодом часу.

За субшкалою «ЛК-Я» 23,33% правопорушників не вірять у свою спроможність контролювати події власного життя. У групі правослухняних громадян низькі результати були відзначені тільки у 3,33% випробуваних. Всі делінквенти, які одержали низькі результати за даною субшкалою, вчинили злочини в групах і у своїх поясненнях їхніх причин посилалися на обставини, а винними вважали інших. Таким чином, відсутність уявлення щодо себе як сильної особистості, яка має достатню свободу вибору і будує своє життя у відповідності зі своїми цілями й уявленнями щодо його змісту, є наслідком орієнтації правопорушників на особливості середовища, а сама особистість, за Франклом, є ні що інше як «жертва конформізму» [285, с. 252].

6,67% правопорушників і 53,33% правослухняних громадян цілком вважають себе сильними особистостями. Але якщо другі аргументують це досягненням ними соціально-корисних цілей: робота, навчання, громадське життя, – то перші вважають себе насамперед незалежними від соціуму і такими, що мають необмежений вплив на інших людей. Це вказує на асоціальну спрямованість даної частини делінквентів уже не тільки за формою, але і за їхнім внутрішнім змістом. Водночас, із огляду на «специфічний сенс життя особистості в даний момент», слід зазначити, що дана частина делінквентів має «вузьке смислове поле діяльності», за якого не бачить «увесь спектр смислів і цінностей», а черпає його з навколишнього середовища [285, с. 255-256].

«ЛК-життя» у 30% делінквентів був виявлений нижче стандартних відхилень, у той час як у правослухняних – тільки в 3,33% випробуваних. Впевненість у тому, що життя людини є невіддільним свідомому контролю, є домінуючою серед правопорушників. У нашому дослідженні досліджуваних делінквентів, які, як і неповнолітні правопорушники, заявляли, що на все «воля божа», «доля покаже» і т. п., було більш 70%. Вони вважали безглуздом загадувати що-небудь на майбутнє, і це, на нашу думку, є однією з головних відмінностей їх від законослухняних випробуваних. Фатум, неминучість, сила обставин – все це є смисловими конструктами свідомості більшості правопорушників, які детермінують їхню переконаність у тому, що вони не можуть вільно приймати рішення і втілювати їх у життя.

У кожної людини є її унікальне завдання з його специфічними можливостями виконання, тому будь-яка ситуація в житті є своєрідним викликом людині і проблемою, що вимагає свого розв'язання. Але для цього необхідно, щоб людина прийняла на себе відповідальність; у цьому Франкл бачить саму сутність людського існування [285, с. 255]. У правопорушників, навпаки, ми спостерігаємо уникання цієї відповідальності, відхід в абстракції, що виражається в різного роду маскуванні і мімікрії, у яких виявляється екзистенціальний вакуум. На прикладі досліджуваних делінквентів це виявляється в прагненні до влади, включаючи найбільш примітивну її форму – прагнення до збагачення або задоволення. Як відзначає Франкл, «екзистенціальна фрустрація часто виливається в сексуальну компенсацію, що набуває форми активізованої агресії» [285, с. 253]. 10% делінквентів, що взяли участь у нашому дослідженні, мали низькі результати за субшкалою «ЛК-життя», а злочини, які вони вчинили, були нічим іншим, як заповненням екзистенціального вакууму активізованою сексуальною агресією.

Загальний показник осмисленості життя у 36,67% правопорушників був нижчим середнього. У випробуваних з групи правослухняних – середній, а в 43,33% із них, навіть вищим за середній. Низьких результатів не

відзначено взагалі. Серед делінквентів низькі результати були в тих випробуваних, що не вірять у свою спроможність контролювати події життя й упевнені в його фаталізмі. Це об'єднує дорослих правопорушників із неповнолітніми, роблячи обґрунтованим твердження про те, що пасивне відношення до особистого життя, невіра у власні сили, уникання відповідальності є наслідком переживання тієї внутрішньої особистісної пустоти, що Франкл назвав «екзистенціальним вакуумом» [286, с. 308]. У даному випадку «переживання безодні» є одним із детермінуючих чинників асоціальної спрямованості особистості, аспектом її деструктивності.

Визначаючи, що часова спрямованість смисложиттєвих орієнтацій дорослих правопорушників має досить слабе вираження в конкретних цілях існування, ми вбачаємо в цьому подібність даної особливості з тим, на що звертали увагу раніше, при аналізі результатів, отриманих у неповнолітніх делінквентів. Більшість правопорушників, на відміну від законослухняних громадян, не усвідомлює життя як суцільний процес, що має свою спрямованість, спадкоємність і смислову наповненість, не співвідносить його з розумінням того, для чого вони живуть: цілі життя як результати їхньої життєдіяльності ними не усвідомлюються. Вони прагнуть до тих цілей, що є ситуаційно-потребними. Втрата особистої свободи блокує усвідомлення ними змісту і цілей свого життя, орієнтуючи їх винятково на досягнення однією-єдиною мети-цінності – «свобода». При цьому, чим більше виражена гедоністична спрямованість правопорушника, тим сильніше виявляється орієнтація його на дану цінність не як на мету, а як на необхідний засіб для «виживання» його в даному середовищі.

Узагальнюючи вище викладене, ми можемо зробити такі висновки:

1. Орієнтація на цілі свого існування, які визначають спрямованість особистості в майбутнє, є властивою правопорушникам, що мають досить широкий спектр життєвих цілей, які можуть бути визначені за своїм змістом як соціально-корисні і такі, що усвідомлюються ними в якості особистісних смислів.

2. Розуміння свого життя як безмістовного, без певної спрямованості і спадкоємності процесу, є характерним для правопорушників, у яких відзначається невіра у власні сили контролювати події особистого життя і які вважають його непідвладною свідомому контролю. Чим міцнішим є даний аспект свідомості особистості, тим сильнішими є дезадаптаційні моменти її спрямованості.

3. Конформізм і середовищна зумовленість є якісними характеристиками особистості правопорушника, одними з детермінант її антисоціальної спрямованості та мотиваційно-потребними елементами її свідомості. Правопорушник перебуває у так званому стані «екзистенціального вакууму», який породжується як раз незнанням людиною того, «що необхідно робити», «що вона повинна робити» і «що вона хоче робити», і як наслідок, це призводить до того, «що вона хоче робити те, що роблять інші, або робить те, чого хочуть від неї інші».

4. Як вказував Франкл, «не середовище робить людину, а все залежить від того, що людина робить із ним, від її установки стосовно нього» [285, с. 23]. Особистість правопорушника «ігнорує» це положення, оскільки воно припускає наявність відповідальності і насамперед стосовно своєї совісті. А, як відомо, відповідальність і совість є одними з найвищих ціннісних категорій людського існування, які не входять до спектру релевантних понять у правопорушників.

5. Правопорушник продукує позитивну оцінку або минулого, а разом із ним і аспектів своєї злочинної діяльності, або існуючого, що призводить до подальшої його криміналізації та віддалення від соціально орієнтованої особистості. Особливо, ця тенденція небезпечна для підлітків та юнаків, оскільки вона припадає на кризовий період їх життя.

2.3. Ранні спогади та їхня роль у детермінації поведінки особистості у соціально-нормативному вимірі

Ранні спогади особистості вже були предметом пильного вивчення як вітчизняних (Ю.М. Антонян та Є.Г. Самовичев [16]; Н.П. Крейдун [120] та інші.), так і іноземних (А. Адлер [333], Д. Грунберг [342]; Р. Дрейкурс [334] та інші.) дослідників. На підставі їхніх досліджень робилися висновки про те, що негативно-емоційне забарвлення пережитого в ранньому дитинстві, виступаючи як певна схильність до негативного сприйняття об'єктивної дійсності, є відмінною рисою делінквентів і виступає в якості однієї із внутрішніх причин вчинення протиправних дій [120, с. 17]. Разом із цим, ще З. Фрейд [288], а пізніше А. Адлер [333] у своїх психоаналітичних теоріях періоду раннього дитинства відводили досить значуще місце. «У перші три-чотири роки життя фіксуються враження і виробляються способи реагування на зовнішній світ, які жодним пізнішим переживанням не можуть бути позбавлені їхньої значущості», – відзначав Фрейд [288, с. 38]. А стосовно спогадів дитинства він писав наступне: «Якщо дорослий згадує своє дитинство, воно представляється йому щасливим часом, коли радіють існуючому, і нічого не бажаючи, йдуть назустріч майбутньому... як повільно відривається від дитинства той, хто відчув у дитячому віці найвище і пізніше вже не досягне еротичне блаженство» [288, с. 79-80]. Однак ми вважаємо, що спогади раннього дитинства як передумови антисоціальної поведінки особистості необхідно розглядати в контексті системи цінностей, оскільки остання відбиває її спрямованість. Крім того, пережиті в ранньому дитинстві події, що так чи інакше мали значимий характер для людини, з одного боку, беруть участь у процесі формування її ціннісно-сміслової сфери, а з іншого боку – накладають свій відбиток на все її подальше життя. Все це бере участь у детермінації подальшого розвитку особистості, а його умовою виступає пам'ять у якості своєрідного орієнтування на майбутнє.

Ф.М. Достоевський вустами одного з Карамазових так відзначив значення спогадів раннього дитинства: «... Нічого немає вищого і сильнішого, і здоровішого, і кориснішого надалі для життя, ніж гарний будь-який спогад, і особливо винесений ще з дитинства, із рідного дому. Вам багато говорять про виховання ваше, а от який-небудь отакий прекрасний, святий спогад, збережений із дитинства, можливо, найкращим вихованням і є. Якщо багато набрати таких спогадів із собою в життя, то врятованою буде людина на все життя. І навіть якщо й один тільки гарний спогад при нас залишиться в нашому серці, то і те може послужити нам у порятунок. Мало того, можливо, саме цей спогад один її від великого зла утримає, і вона одумається і скаже: «Так, я був тоді добрий, сміливий і чесний» [70, с. 310]. Ці спогади багато в чому визначають світогляд особистості, оскільки відбивають як найперші моменти набування соціального досвіду, так і той емоційний фон, яким він пофарбований. А цей емоційний фон поширюється і на ті ціннісні утворення, які первісно засвоювалися особистістю, що формується і розвивається. Базуючись на цьому, а також виходячи з футурологічної концепції пам'яті Г.К. Середи, відповідно до якої «галузь дійсної творчості пам'яті – це не пізнавальні процеси, а сфера формування особистості» [238, с. 43], ми і звернулися до вивчення ранніх спогадів випробуваних у контексті визначення ціннісної системи особистості злочинця.

У дослідженні нами застосовувалася методика ранніх спогадів, що була розроблена на кафедрі психології Харківського національного університету. У дослідженні випробуванням пропонувалося виконати таку установку: «Ми пам'ятаємо себе з якогось певного віку. Це може бути і п'ять років, а може бути і раніше. І можливо, нам запам'яталася якась подія або якийсь об'єкт, що надовго залишилися в нашій пам'яті. Спробуйте пригадати щось найперше про себе – або подію, або, може, якийсь предмет, що запам'ятався вам із раннього дитинства, найперше, вважаючи, що до цього нічого про себе ви не пам'ятаєте».

У даному дослідженні брали участь ті ж випробувані, що й у попередньому, але далеко не всі як правопорушники, так і правослухняні випробувані змогли розповісти про свої спогади раннього дитинства. У цілому нами було опитано більше двохсот чоловік, і тільки шістдесят неповнолітніх і стільки ж дорослих змогли досить чітко відтворити свої спогади.

Наведемо як приклад спогади раннього дитинства, розказані неповнолітніми правопорушниками.

Засуджений за вбивство Ш., 16 років: «Приблизно роки в чотири за те, що заступився за матір, коли та сварилася з батьком, він мене вигнав із дому. Я пам'ятаю, як він їй грозився відрізати палець. Мати голосно кричала, а батько сміявся. Потім, років у п'ять, батько мене якось закрив у льосі. Я плакав і був весь у бруді».

Неповнолітній Л., який притягається до кримінальної відповідальності за вбивство, 17 років: «Років у п'ять-шість пам'ятаю, як украв гаманець у бабусі, а там було два трояки. Я їх зачепив і пішов, а гаманець викинув. Так, мені було три роки, коли я штовхнув сусідську дівчинку, а вона впала в калюжу, і за це мене сильно били».

Засуджений за низку тяжких злочинів, у тому числі за згвалтування та вбивство, П., 17 років: «Коли мені було біля п'яти років, пам'ятаю, влітку з другом підпалили в поле стіг сіна. Було море вогню, а я з другом сховався в лісі і спостерігав, як люди бігали по полю і намагалися погасити вогонь. Ще пам'ятаю, тоді або трохи пізніше одержав від матері по губах за те, що взяв недокурок і намагався покурити. Пам'ятаю, як любив грати в гру «бандити і міліціонери». Намагався бути завжди міліціонером, тому що завжди подобалося доганяти, тому що це цікавіше».

Наведені спогади неповнолітніх делінквентів містять низку загальних ознак. В основному вони мають сюжетно-подійний характер, відзначаються емоційно-негативним забарвленням, мають девіантні сюжети і несуть у собі моменти набування раннього соціально-негативного досвіду. Більш того,

при відтворенні спогадів у більшості правопорушників не було відзначено жалю щодо зроблених тоді ними негативних вчинків. Оцінюючи їх, вони, насамперед, обвинувачували інших людей, посилалися на збіг обставин або просто долю. У порівнянні з правослухняними юнаками превалювання відзначених особливостей істотно виділяє правопорушників на їхньому фоні (див. табл. 2.11).

Правослухняними юнаками були розказані такі спогади раннього дитинства.

Неповнолітній С., 16 років: «Самий яскравий спогад дитинства – це коли мені було 5 років і я з батьками їздив на море. Чітко мені запам'яталися прогулянки на катерах і човнах. Було дуже весело. А от щоб повернутися знову, від'їжджаючи, усі люди кидали в море монетки».

Неповнолітній Г., 17 років: «З усього дитинства саме раннє, що запам'яталося, – це коли мене в дитячому садку одна дівчинка вчила зав'язувати бантиком черевики, а я за це навчив її робити свистульки з пелюстків акації».

Неповнолітній Т., 16 років: «Я жив у бабусі до шести років і маму бачив тільки по вихідним. Я пам'ятаю, як грав у дворі з друзями і побачив маму. Я запам'ятав це на все життя, тому що дуже зрадив. Я запам'ятав її одяг. Вона була одягнена в білу красиву сукню. Я пам'ятаю її зачіску, її обличчя. Вона в мене дуже красива. Я дуже радів, коли вона приїжджала».

З наведених у якості прикладів спогадів ми відзначаємо те, що правослухняні юнаки відтворюють в основному події з емоційно-позитивним забарвленням і, що особливо важливо, із позитивними міжособистісними зв'язками. У них поряд із спогадами сюжетно-подійного характеру не менше подані і предметні спогади – 50%. Для останніх властиво виділення окремих предметів (море, бантик, одяг), людей (дівчинка, мама) і явищ (шторм, свято) і надання їм особливої значущості в дитинстві. Дана особливість уже відзначалася деякими авторами [120].

Таблиця 2.11

**Основні характеристики ранніх спогадів неповнолітніх
правопорушників і правослухняних юнаків (у %)**

Групи випробу- ваних	Сюжетно-подійні			Предметні			Девіантні сюжети	Моменти негатив. досвіду
	Е "-"	Е "о"	Е "+"	Е "-"	Е "о"	Е "+"		
1 група	55,67	13,33	23,33	6,67	-	-	23,33	43,33
2 група	20	6,67	23,33	-	16,67	23,33	3,33	20

Примітка:

- 1 група - неповнолітні правопорушники;
- 2 група - правослухняні юнаки;
- Е "-" - емоційно-негативне забарвлення спогадів;
- Е "о" - емоційно-нейтральне забарвлення спогадів;
- Е "+" - емоційно-позитивне забарвлення спогадів;

Разом з цим, ми вважаємо, що все ж основною особливістю є володіння неповнолітніми раннім досвідом у сфері міжособистісних стосунків, який виразно виділяється в спогадах усіх груп неповнолітніх випробуваних. У неповнолітніх делінквентів у спогадах відзначається або негативний вплив на них із боку батьків або найближчого оточення, або пряме насильство над ними. Для правослухняних властиві в переважній більшості позитивні, просоціально-зорієнтовані стосунки із навколишніми.

Таким чином, неповнолітні правопорушники вже з раннього дитинства накопичують негативні враження, які детермінують розвиток особистості, орієнтуючи її в антисоціальному контексті, не «у порятунк» і не «від великого зла» утримуючи.

У групі дорослих правопорушників були виявлені ті ж тенденції, що й у неповнолітніх делінквентів. Разом із цим ми відзначили наявність більш жорсткого зв'язку подій раннього дитинства з наступними етапами їхнього життя. Іншою особливістю стало те, що у злочинців, які вчинили особливо жорстокі злочини і засуджені за це до довічного позбавлення волі (ДПВ),

ранні спогади цілком висвітлювали негативні аспекти як в галузі формування міжособистісних стосунків, так і набування ними соціально-негативного досвіду.

Найбільш характерні спогади дорослих злочинців мали такий характер.

Засуджений Л., 32 роки: «Пам'ятаю, років у п'ять я вкрав у матері ключі від сараю, щоб набрати макухи друзкам на рибалку. Мати лаяла потім і била ременем, шкіряний такий, засалений. Дружки сміялися, а я це ще раз повторив. Навіщо? Напевно, себе випробував. Характер загартовував. Ще пам'ятаю, у війну грав із друзками, і мені палкою розбили ніс, було багато крові. Я потім кривднику дав здачі».

Засуджений П., 42 роки: «Приблизно в два-три роки ненавмисне вдарив батька по носі, і він побив мене за це. Батько взагалі рідко поров, але сильно, доводилося тікати. А в шість років їхав на велосипеді, а нога зіскочила і потрапила в колесо, отримав велику травму, залишився навіть шрам, зашивали».

Засуджений Г., 35 років: «Біля шести років отримав опік, є шрам на лівій нозі. Мене штовхнули, і я впав у багаття. Але цього я дістав пізніше. Я вдарив його молотком і розбив йому голову. Ще пам'ятаю, як батьки подарували мені велосипед і футбольний м'яч».

Засуджений до ДПВ К., 42 роки: «У п'ять років уперше закурив, довго кашляв, а наді мною сміялися друзі, і тоді я став робити великі зтяжки на зло їм. Трохи пізніше я без малого не потонув, коли плавав на плоту. А коли мене спасли, то батько сильно бив, щоб не кортіло».

Засуджений до ДПВ Т., 45 років: «У віці біля п'ятих років мені запам'яталася моя малодушність, яку я виявив стосовно незнайомого мені старого. Про цей епізод свого життя я згадав уже тут (у в'язниці). Зі своїми друзями я грав на вулиці. Повз нас проходив старий, і раптом він підсковзнувся і впав. Першим моїм бажанням було допомогти йому встати, але, почувши сміх друзів, я із солідарності став разом із ними глузувати зі

старого. Я не міг зрозуміти, що мене утримувало від допомоги старому і змушувало глузувати з його безпорадності. Це була моя малодушність. Я і пізніше не раз її виявляв, що і привело мене до свого кінця».

Як видно, усі наведені розповіді-спогади відбивають одну особливість – вони несуть у собі негативні аспекти ранніх етапів формування міжособистісних стосунків. Крім того, в усіх у них є емоційно-негативне забарвлення, вони в основному сюжетно-подійного характеру, і спрямованість спогадів так чи інакше відповідає тій оцінці, яку правопорушники давали їм при відтворенні. Виняток складає остання розповідь, оскільки випробуваний заявляє про переоцінку власних вчинків, а також і тих ціннісно-сміслових категорій, якими він керувався у своєму житті.

У правослухняних громадян ранні спогади в переважній своїй більшості мали емоційно-позитивну спрямованість – 53,33%, і тільки у незначної їхньої частини були як моменти негативного досвіду – 13,33%, так і девіантні сюжети – 6,67% (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Основні характеристики ранніх спогадів дорослих
правопорушників і правослухняних громадян (у %)**

Групи досліджуваних	Сюжетно-подійні			Предметні			Девіантні сюжети	Моменти негативного досвіду
	Е "-"	Е "о"	Е "+"	Е "-"	Е "о"	Е "+"		
1 група	33,33	23,33	10	6,67	20	6,67	20	36,67
2 група	10	20	43,33	3,33	13,33	10	6,67	13,33

Примітка:

1 група - дорослі правопорушники;

2 група - правослухняні громадяни;

Е "-" - емоційно-негативне забарвлення спогадів;

Е "о" - емоційно-нейтральне забарвлення спогадів;

Е "+" - емоційно-позитивне забарвлення спогадів;

Аналіз отриманих результатів показав, що в ранніх спогадах як неповнолітніх правопорушників, так і дорослих делінквентів відбиті особливості, пов'язані з інтернально-екстернальною (вольовою) регуляцією поведінки особистості. У зв'язку з цим, ми звернулися до дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК), що відбиває міру незалежності, самостійності й активності людини в досягненні поставлених цілей. При цьому, як виявлені раніше відмінності: емоційно-негативне забарвлення пережитого в ранньому дитинстві, відсутність критичного ставлення до себе, так і те, що делінквенти в ранньому дитинстві набули першого негативного досвіду побудови міжособистісних стосунків, який мав свою тенденцію до переносу і на наступні етапи «життєвого шляху» [2], здогадно нами пов'язуються з переваженням у правопорушників екстернального локуса контролю над інтернальним. Крім того, звернення до дослідження локуса контролю делінквентів виправдано ще і тим, що за даними К. Муздибаєва існує позитивна кореляція між інтернальністю і наявністю сенсу життя: чим більше суб'єкт вірить, що все залежить від його власних зусиль і спроможностей, тим більшою мірою знаходить він у житті смисл і цілі [163, с. 156].

Дослідження було проведено за допомогою опитувальника РСК О.Ф.Бажиної, О.А. Голинкіної, А.М. Еткінда [26] із тими ж делінквентами і випробуваними соціально-нормативної групи. Водночас, для одержання більш якісних і диференційованих результатів дослідження групу правослухняних юнаків було розбито на дві підгрупи: ті, хто позитивно характеризувався за місцем навчання, і ті, хто мав негативну характеристику з місця навчання, але і перші, і другі не притягалися до кримінальної відповідальності і не звинувачувалися у вчиненні протиправних дій. Результати дослідження наведено у табл. 2.13.

У групі неповнолітніх правопорушників у більшості випробуваних було виявлено загальну екстернальність – 56,67%. У групі правослухняних юнаків із позитивною характеристикою було явне переважання

випробуваних із загальним інтернальним локусом контролю – 63,33%, а у правослухняних юнаків із негативною характеристикою екстернальність була домінуючою – 80%. На нашу думку, це свідчить про те, що неповнолітні правопорушники та їхні правослухняні однолітки з негативною характеристикою, у яких переважає екстернальний локус контролю, мають загальну особливість: вони не бачать зв'язку між своїми діями і значимими для них подіями життя, вважають себе «заручниками долі». У правослухняних юнаків із позитивною характеристикою переважає почуття власної відповідальності за події, що відбуваються з ними. Це, у свою чергу, зміцнює елементи їхньої просоціально-зорієнтованої поведінки, оскільки «людина схильна йти до цілей, досягнення яких буде підкріплене і очікування підкріплення буде мати високу цінність» [302, с. 419].

Таблиця 2.13

Результати РСК досліджуваних груп (у %)

Шкали РСК	Середнє значення					r-значення за Спірміном
	Дн	Но	Нп	Дв	Нв	
Загальний показник інтернальності	43,33	20	63,33	56,67	73,33	0,8920
Інтернальність в галузі: досягнень	63,33	56,67	73,33	70	73,33	0,2972
Невдач	50	26,67	23,33	50	63,33	0,9134
сімейних відносин	53,33	20	10	43,33	73,33	0,6197
виробничих відносин	73,33	73,33	70	66,67	76,67	0,6349
міжособистісних відносин	33,33	43,33	80	46,67	83,33	0,3052
здоров'я і хвороби	33,33	43,33	80	50	83,33	0,6542

Примітка:

Дн - неповнолітні правопорушники;

Но - правослухняні юнаки із негативною характеристикою;

Нп - правослухняні юнаки із позитивною характеристикою;

Дв - дорослі правопорушники;

Нв - правослухняні громадяни.

Поведінка випробуваних останньої групи, при дотриманні відзначеної умови, і надалі буде мати відповідний контекст. Крім того, з огляду на, що в ранньому дитинстві у більшості делинквентів відзначається емоційно-негативне забарвлення подій, які відбувалися з ними і які не викликали в них внутрішнього задоволення при досягненні цілей, а також підкріплювалися на негативній основі, це може бути однією з детермінант їхньої поведінки в теперішньому, що також є характерним і для законослухняних юнаків із негативною характеристикою. А в юнаків, які позитивно характеризуються, високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно-позитивними подіями відбивається насамперед у внутрішньому задоволенні від досягнутих цілей і продукуванні соціально-схвалюваної поведінки. Дане спостереження цілком відповідає концепції очікування Д.Роттера, відповідно до якого, якщо в минулому люди за поведінку в конкретній ситуації одержували підкріплення, вони найчастіше всього повторюють цю поведінку [302, с. 413]. Крім того, О.О. Реан відзначає, що екстернальний локус контролю означає зняття суб'єктом відповідальності за те, що відбувається з ним, із самого себе і покладання її на навколишніх людей, долю, випадок, обставини. За певних умов це полегшує вчинення правопорушення, є чинником ризику протиправної поведінки і зокрема, під впливом групи або її лідера [216, с. 7].

За шкалою інтернальності в галузі досягнень більшість як неповнолітніх правопорушників, так і правослухняних юнаків вважають, що вони самостійно досягли всього позитивного і здатні успішно досягти своїх цілей у майбутньому. Однак у групі законослухняних юнаків, які позитивно характеризуються за місцем навчання, таких було виявлено найбільшу кількість – 73,33%. Це вказує на те, що вони більшою мірою приписують собі удачу і досягнення, ніж делінквенти та юнаки, які характеризуються негативно. Зворотна тенденція виявилася за шкалою інтернальності в галузі невдач. Тут екстернальний локус контролю був визначений у більшого числа правослухняних, ніж у правопорушників, – 73,33% і 76,67% у соціально-

нормативних групах та 50% у делінквентів. Це дещо інакше може пояснювати відношення випробуваних до невдач і невезіння, ніж проста констатація того, що серед них більшість екстерналів у даній галузі. Неповнолітні правопорушники свої невдачі розглядають насамперед у контексті вчинених злочинів. Так, відповідаючи на питання «Що Ви розумієте під невдачами?», 60% опитаних із них відповіли: «Те, що знаходжуся у в'язниці». Іншими відповідями були: «Не везе в житті» – 16,67%; «Не замислювався» – 10%; «Не знаю» та інші – 13,33%. Правослухняні юнаки невдачами вважають обставини свого життя, які охоплюють найрізноманітніші сторони: від навчання в школі, коли була отримана незадовільна оцінка (в основному у випробуваних із позитивною характеристикою), прикростей у сім'ї до відсутності можливості мати речі, які подобаються (в основному у випробуваних із негативною характеристикою). Таким чином, спектр невдач у правослухняних юнаків є набагато ширшим, а виходить, і оцінка цих невдач як наслідку зовнішніх чинників може бути більш різноманітною.

У галузі сімейних стосунків екстернальний локус контролю був домінуючим у правослухняних юнаків як у цілому, так і особливо в учнів, які характеризуються позитивно, – 86,67% і 90% відповідно. Правопорушники більш самостійні у вирішенні питань, що торкаються інтересів сімейного життя, але відповідальність за стосунки, які виникають у їхніх сім'ях, останні насамперед пов'язують із тим, щоб не обмежувалися їхні права і свободи. Вони, розповідаючи про відносини, які склалися в їхніх сім'ях, відзначають, що у випадках виникнення конфліктних ситуацій із батьками їхнім головним аргументом «у суперечці» було залишення родини, а якщо це не схиляло чашу терезів на їхній бік, висловлювали погрози піти назовсім. Більш того, деякі так і робили, внаслідок чого їхнім «будинком» ставала вулиця, а «сім'єю» – угруповання таких, як вони самі. З одного боку, такі дії можна розглядати як прояв волелюбності неповнолітніх, але, як вірно зауважив Франкл, не можна визнати людину вільною, не вважаючи її в той же час і

відповідальною. Відповідальність же у більшості делінквентів, як ми вже раніше відзначали, не тільки не є значимою цінністю, але і не осмислюється у своєму значенні.

Виявлена особливість дещо по-іншому може пояснювати мотиви поведінки правопорушників, ніж констатація того, що вони мають пасивне відношення до особистого життя, переживають слабкий контроль своєї поведінки [48, с. 74]. Ті неповнолітні правопорушники, у яких було визначено загальний інтернальний локус контролю, мали й інтернальний локус за аналізованою шкалою. Злочини, вчинені ними (грабежі, розбої й убивства), мали особливо жорстокий характер і відбувалися цілком усвідомлено. Їхня впевненість у можливості самостійно вирішувати проблеми, які стоять перед ними, за допомогою негативних методів і засобів може бути поясненою з позиції того сімейного досвіду, який властивий даній категорії неповнолітніх. Це ж може бути підтверджено і спогадами раннього дитинства, в яких у 43,33% неповнолітніх правопорушників були відзначені моменти одержання ними раннього соціально-негативного досвіду.

За шкалою інтернальності в галузі міжособистісних стосунків ми виявили найбільше істотні відмінності випробуваних досліджуваних груп. Домінування делінквентів із екстернальним локусом контролю може як підтверджувати невміння останніх контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, так і доповнювати те, що правопорушники керуються у своєму житті міжособистісними аспектами, які ними засвоєні в ранньому дитинстві. 66,67% неповнолітніх правопорушників не здатні формувати свої стосунки із навколишніми таким чином, щоб викликати до себе повагу і симпатію. Але це трансформується, крім того, і в невміння на нормативній, просоціальній основі жити в суспільстві.

Поведінку особистості необхідно розглядати у взаємозв'язку з ранніми етапами формування правової свідомості – появою усвідомленого відношення до права, законності, правосуддя, уявлення про те, що є правомірним або неправомірним [316, с. 359]. Звідси є всі підстави говорити

про те, що у порушників закону присутні елементи неправової свідомості. Основними особливостями її є зневажання прав інших людей та їхнє обмеження, які, закріплюючись у навичках, почуттях і емоціях особистості, виявляють себе у подальшому. Відсутність суб'єктивного контролю за встановленням міжособистісних стосунків нівелює розуміння способів їхнього формування на правовій основі. Виходячи з того, що, за Роттером, цінність підкріплення співвідноситься з мотивацією, ми вважаємо, що даний локус бере участь у детермінації протиправної поведінки особистості.

Зіставляючи отримані результати даної шкали в групах неповнолітніх випробуваних, ми додатково можемо підтвердити зроблені раніше висновки. Переваження екстернального локуса відзначається не тільки в групі правопорушників, 56,67% випробуваних із групи правослухняних юнаків, що мають негативні характеристики за місцем навчання, також екстернальні в галузі міжособистісних стосунків. Сама характеристика їхньої поведінки, як ми вважаємо, уже свідчить про порушення соціальної адаптації у даній частини випробуваних. А 80% інтерналів серед юнаків, які позитивно характеризуються, безсумнівно, підтверджують зворотну тенденцію.

За шкалою інтернальності стосовно здоров'я і хвороби у 66,67% неповнолітніх правопорушників було визначено екстернальний локус контролю. Більше половини з них не вважають себе відповідальними за стан свого здоров'я, у них відсутнє розуміння необхідності контролювати його стан і розвинена самовпевненість у його невразливості, тобто мають місце чинники нерозуміння не його значимості як такої, а можливості послаблення або втрати внаслідок безвідповідального до нього відношення. Значимість цінності «здоров'я», як ми вже раніше відзначали, у правопорушників є дуже високою, і це визначає відношення до неї як до мети. Але мета ця не є проекцією майбутнього, а швидше за усе відбиває момент існуючого або навіть минулого досвіду. Неповнолітні делінквенти, які оцінювали поняття-цінність «здоров'я» 1-3 рангами, відзначали ту обставину, що у них завжди було відмінне здоров'я і вони не замислювалися щодо його найближчого

погіршення. Разом із цим, надаючи велике значення здоров'ю, вони посилалися на те, що завжди можна у випадку чого його «поправити», наприклад, звернутися до лікаря, прийняти таблетки і навіть кинути палити. Дана тенденція відзначалася й у групі правослухняних юнаків із негативною характеристикою, серед яких за даною шкалою з екстернальним локусом було визначено 56,67% випробуваних. Зворотна тенденція – у юнаків, які позитивно характеризуються, де було виявлено 80% інтерналів. Останні не тільки високо цінують здоров'я, але і розуміють пряму залежність його від їхнього відношення до нього як однієї з самих значимих цінностей.

Результати, отримані в групах дорослих випробуваних, також підтверджують наші спостереження. Хоча загальний екстернальний локус контролю і не переважав серед дорослих правопорушників і був виявлений тільки у 43,33% випробуваних, проте ті, у кого він був виявлений, відрізнялися стійкими криміногенними характеристиками (ігнорування законних вимог адміністрації установ виконання покарань (УВП), підтримка «злочинських традицій», відкрита незгода з загальноприйнятими в суспільстві правилами поведінки і т. п.) і пояснювали причини вчинених ними злочинів збігом обставин, долею і тим, що кінець кінцем це від них не залежало. Серед правослухняних громадян інтернальний локус контролю переважав у 73,33% випробуваних і свідчив про їхню відповідальність за події власного життя. І найсуттєвішим є те, що в усіх із них спогади не мали моментів негативного досвіду, отриманого в ранньому дитинстві.

Інтернальність в галузі міжособистісних стосунків у групі правопорушників було визначено у 46,67% випробуваних, а серед правослухняних громадян – у 83,33%. Це також підтверджує, що у правопорушників має місце «дефіцит» суб'єктивного контролю за встановленням неформальних стосунків, невміння будувати їх на конструктивній основі. Джерела цього – «у ранньому сімейному досвіді людей, коли вони були дітьми» [302, с. 421].

За шкалами досягнень, невдач, виробничих стосунків у правопорушників хоча не було відзначено домінування випробуваних із екстернальним локусом контролю, проте серед правослухняних громадян їх було виявлено ще менше. І тут основною особливістю стало те, що серед правопорушників екстернальність превалювала у випробуваних, що вчинили особливо небезпечні злочини. Це може бути пояснено тим, що їм властиво сподіватися більше на зовнішні умови або обставини, ніж на внутрішні детермінанти своєї поведінки. Постійне посилення на долю, зовнішні сили і навіть «бога або чорта», від яких залежить та або інша обставина їхнього життя, «відводить» їх від відповідальності. З огляду на те, що відповідальність, як і турбота, повага, знання є атрибутами зрілої людини [223, с. 110], про делінквентів, як про зрілі особистості, говорити не доводиться.

У галузі сімейних стосунків делінквенти більш екстернальні, ніж інтернальні. Вони не вважають себе причинами значимих ситуацій у їхніх сім'ях. І що особливо відрізняє їх від правослухняних громадян, вони свою відповідальність вбачають тільки в матеріальному забезпеченні своїх рідних і близьких. Ані про виховання дітей, ані про участь у їхньому особистому житті і навіть найближчі перспективи у бесідах вони не згадували. Це є психологічним підтвердженням відомого в кримінології положення: чим менш тісними є внутрішньородинні зв'язки, тим більше ймовірними стають зв'язки особи поза сім'єю і відповідно знижується значення сім'ї [14, с. 83].

Дорослі правопорушники також меншою мірою, ніж правослухняні громадяни, розуміють необхідність відповідального відношення до свого здоров'я – 50% і 83,33% відповідно. Для перших властивим є неприйняття відповідальності за його стан, що виражається в переносі її на обставини, які оточують, і просто долю. При цьому, як і у випадку з неповнолітніми правопорушниками, це суперечливо сполучається з високою значимістю поняття-цінності «здоров'я». Пов'язане дане протиріччя з часовою спрямованістю особистості правопорушника, тобто чим вищим є значення

існуючого, тим нижчим є цінність здоров'я, а чим вищою є цінність майбутнього, тим вищою є і цінність здоров'я. У правослухняних випробуваних превалює значення майбутнього, а це передбачає відповідальне відношення і до всього того, що може забезпечити «входження» у нього. Здоров'я, таким чином, будучи метою теперішнього й інтегруючи в собі інші цілі майбутнього, стає ще більш значимою особистісною цінністю.

Необхідно відзначити, що Ратінов уже відзначав більш фаталістичну спрямованість правопорушників [211]. Злочинці вкрай негативно оцінюють як прожите життя, повсякденні справи, так і життєві перспективи. Й основною причиною цьому виступає занижена потреба в саморегуляції, що виражена в прагненні «спланувати» своє безтурботне існування.

Узагальнюючи результати аналізу ранніх спогадів правопорушників у їхньому порівнянні із правослухняними випробуваними, а також результати визначення локусу суб'єктивного контролю, ми визначили такі особливості особистості злочинця, що по-перше якісно відрізняють її від соціально-нормативної особистості, а по-друге визначають специфічний зміст її ціннісно-сміслової сфери .

1. Більшість правопорушників, на відміну від правослухняних громадян, придбали в дитинстві перший соціально-негативний досвід, який, одержуючи підкріплення, у ході дорослішання їх закріплював тенденцію до розвитку асоціальної спрямованості особистості. Відсутність необхідного рівня суб'єктивного контролю збільшувала цей розвиток і детермінувала процеси протиправної спрямованості поведінки особистості.

2. Правопорушники у своїй більшості не здатні активно формувати коло свого спілкування, контролювати свої неформальні стосунки із навколишніми. Однією з причин цього є той соціально-негативний досвід, що був ними засвоєний у дитинстві і, як і раніше, є актуальним у їхніх стосунках із навколишніми.

3. Відмічаючи, що ціннісно-смилова сфера правопорушників в основному має емоційно-негативне забарвлення, ми вважаємо, що звуження спектра ціннісних домінант саме і є наслідком схильності їх до негативного сприйняття об'єктивної дійсності, що і не дозволяє правопорушникам бачити цінність життя у всьому його ціннісному різноманітті. Вони більше «бачать» у ньому природні аспекти, які є елементами боротьби за існування і які впливають зі спогадів раннього дитинства. Це виражається в дезадаптаційних характеристиках їхньої поведінки, ігноруванні ними соціальних норм і правил.

2.4. Суб'єктивне ставлення студентської молоді до внутрішніх та зовнішніх детермінант власної правослукняної поведінки

Розглядаючи правослукняну поведінку людини ми виходимо з вимог системного підходу, який передбачає розв'язання компонентного завдання, виконання якого означає визначення не тільки системних властивостей соціалізації індивіда, але також і принципів функціонування його в певному соціокультурному просторі та розкриття психологічних механізмів реалізації системних якостей у структурі спільної діяльності студентського колективу [9; 142; 267].

Як зазначають фахівці специфічні властивості цілеспрямованих систем диктують і особливі принципи їх дослідження [267, с. 252].

Серед таких принципів вчені виділяють: системну цілісність, емерджентність, системну редукцію, контрінтуїтивну поведінку, прогностичність, локально-інтегративні зв'язність і ряд інших.

Ми пропонуємо зосереджити увагу саме на перелічених принципах, оскільки на нашу думку, вони відповідають задачам нашого дослідження.

Принцип системної цілісності в найширшому розумінні означає, що будь-яка система як щось ціле є в якісному відношенні щось більше, ніж проста сукупність її частин. Елементи, об'єднуючись в системи взаємопов'язаних частин, набувають або виявляють нові системні властивості, яких вони не мали зокрема, існуючи в ізольованому вигляді.

Як зазначає В.В. Третьяченко поняття цілого є одним із центральних у теорії систем. Легше сказати, що «все є взаємопов'язаним», але значно важче зрозуміти різні зв'язки буття, тобто побачити, як різні зв'язки буття справляють вплив один на одного [267, с. 253].

Принцип емерджентності вказує на можливість виникнення особливих (нових, корисних) властивостей при об'єднанні елементів у цілісну систему, тобто таких емерджентних властивостей, появу яких не можна було заздалегідь передбачити або вгадати, спостерігаючи за поведінкою ізольованих частин.

Відмінність емерджентності від цілісності полягає в тому, що цілісність передбачає виникнення таких нових властивостей системи, задля яких і була створена система, а емерджентність говорить про можливість появи нових і несподіваних для творців системи властивостей, які не планувалися й не очікувалися.

Дослідники зазначають, що ці властивості можуть бути шкідливими й небажаними, якщо оцінити їх з позиції системних цілей. Емерджентні властивості не обов'язково узгоджені із загальною концепцією функціонування системи та із системотвірними зв'язками, навпаки, вони можуть їм суперечити й навіть руйнувати їх [221; 267].

Принцип системної редукції передбачає те, що система за певних умов поводить себе значно простіше, ніж її частини. Власне, у цьому феномені виявляється також принцип емерджентності: при об'єднанні в організовану цілеспрямовану систему окремі складні елементи (підсистеми), утворивши систему, втрачають рівні свободи своєї поведінки. Тобто, складні

елементи, утворивши систему, виявляють антиентропійну впорядкованість у свій поведінці.

Як відмічають фахівці, ймовірно, системна редукція являє собою одну з найважливіших закономірностей живої матерії, яка виразно виявляється на рівні клітинної організації. Поведінка одно-клітинної істоти – мікроба чи амеби – є надзвичайно простою, але внутрішня будова клітини невимовно складна, тут виявляються десятки тисяч структурних компонентів, які виробляють безліч хімічних речовин [267, с. 258].

Завдяки системній редукції виникає можливість описати як поведінку людини у колективі, так і саму поведінку колектива.

Загальновідомо, що найскладнішим об'єктом вивчення є колектив чи велика група, складені з унікальних індивідуальностей. Саме тому це заміщується в теорії своєю моделлю, яка містить певну кількість параметрів. Наприклад, в теорії організаційного управління такою моделлю є організаційна структура колективу, доповнена інституційними нормами та правилами поведінки, системою моральних стимулів. Як що з цих позицій спробувати розробити соціально-психологічну модель правової поведінки особистості, то буде доречним саме звернути свою увагу на те, що правова поведінка як система за певних умов може поводити себе значно простіше, ніж її частини, а саме чинники, які впливають на її формування.

Принцип контрінтуїтивної поведінки передбачає те, що не можна точно описати, як поводитиме себе складна система, якщо при цьому спиратися на попередній досвід, інтуїцію спостерігача та узагальнені параметри, які описують систему та її поведінку загалом. Сама контрінтуїтивність означає, що навіть на прості стимули система реагує зовсім не так, як очікує спостерігач, виходячи із звичайних для пересічної людини відносин та причиново-наслідкових зв'язків між елементами. Поведінка певної людини може викликати іншу реакцію у оточуючих, хоча конкретна ситуація, яка мала місце у попередньому досвіді останніх, дала, наприклад, позитивні результати.

Принцип прогностичності продукує в тому, що жодна складна система не може цілеспрямовано розвиватися й зберігати себе впродовж тривалого часу, якщо вона не має здатності передбачати перебіг подій. Тому за умов зворотнього зв'язку здатні функціонувати лише системи з адаптивним випередженням, які мають властивість змінювати цілі, програми, засоби реалізації цільових функцій та свою структуру ще задовго до настання небажаних змін у зовнішньому середовищі. Для цього система повинна вміти передбачати майбутні події.

Згідно з принципом локально-інтегративної зв'язності поведінку цілеспрямованих систем не можна правильно описати та передбачити, якщо достатньою мірою не зрозуміла поведінка кожного автономного елемента цієї системи, який має властивості саморегуляції та цілепокладання в своїй автономній поведінці. У відповідності з положеннями системного підходу, виникнення системи неможливе без наявності її складових елементів, тих структурних одиниць, взаємодія яких породжує притаманні цілому якісні особливості [9].

Студенти є певними «одиницями» студентського колективу – реалізаторами ролей учасників спільної діяльності з урахуванням їхніх індивідуальних характеристик. Від так, можна вважати, що саме поєднання їхніх індивідуальних характеристик значною мірою здатне визначити якісну своєрідність цілого, маючи на увазі як властивості «сукупного суб'єкта», так і специфіку групових феноменів. Відомо, що зміст власне групових норм і цінностей чималою мірою зумовлений змістом індивідуальних нормативних установок та ціннісних орієнтацій членів групи.

Згідно з принципами системного підходу, людина в певній організації поводить себе, підпорядковуючись організаційним правилам поведінки та виявляючи деякі нові властивості, яких вона не має в своїй індивідуальній діяльності.

Отже, спостерігаючи та вивчаючи поведінку окремої особистості, не можна дійти правильних висновків про поведінку, яка існує у певній системі

взагалі. А люба модель не буде повною, якщо умовно вона не буде включати в себе модель особистості. Цей принцип локально-інтегративної зв'язності є надзвичайно важливим і тому саме вивчення соціально-психологічних особливостей людини буде основою подальшої побудови моделі соціально-правової поведінки особистості.

Виходячи з зазначеного ми спробували з'ясувати питання стосовно психологічних властивостей особистості з соціально-правовими аспектами її життєдіяльності, як певної системи взаємовідносин. Ми спробували визначити суб'єктивне відношення студентів до певних соціально-правових категорій у контексті розвитку правосвідомості особистості та її локуса контролю.

Загальновідомо, що сучасний стан правосвідомості громадян України знаходиться не на належному рівні. Підтвердженням тому є достатньо поширені такі прикрі явища, як корупція, хабарництво, різні види протиправних проявів. Унаслідок цього українське суспільство зазнає значних втрат, але більш за все воно втрачає перспективу щодо побудови демократичної правової держави.

Більшість громадян України, як свідчать соціологічні опитування, негативно відноситься як до права в цілому, так і до правової поведінки оточуючих та тих правоохоронних інститутів, які зобов'язані забезпечувати дотримання законів [82; 297]. Безумовно, всі перелічені чинники відносяться до основних типів оцінних відносин, що становлять структуру правосвідомості особистості. Проте, власне, відношення людини до своєї правової поведінки залишається декілька невизначеним. Але саме це відношення є головним та, за думкою В.М. Кудрявцева, знаходиться в основі усіх правових або протиправних вчинків особистості [121, с. 159].

Особливо цікавим є відношення до власної правослукняної поведінки студентської молоді. Саме на цю частку громадян України покладається велика надія, оскільки вони є майбутніми фахівцями, керівниками, вихователями, викладачами, правоохоронцями, політиками і т. ін., які

зобов'язані мати достатньо високий рівень правосвідомості для виконання своїх професійних обов'язків. Тому вивчення відношення молоді до власної правослукняної поведінки є потребою сьогодення і обумовлює проведення відповідного соціально-психологічного дослідження.

В дослідженнях Л.М. Балабанової, О.М. Бандурки, М.І. Бобньової, С.П. Бочарової, М.І. Єнікєєва, О.В. Землянської, В.Є. Коновалової, О.Р.Ратінова, О.М. Столяренко, Т.М. Титаренко, С.І. Яковенко та багатьох інших вже не одноразово зверталася увага на загальні прояви поведінки особистості в нормі на патології, соціально-правові аспекти, які її обумовлюють. Так, визначається, що єдиної норми для всіх людей не існує, як немає норми, спільної для всіх вікових етапів однієї особистості. Особистісна норма специфічна для різних етапів життєвого шляху, своєрідно залежна від характеристик індивідуальності, від особистісного профілю, типу темпераменту тощо [259, с. 167]. Що ж до правослукняної поведінки особистості, то зазначається, що вона є умовою життєвого успіху та завжди детермінована правовою психологією середовища, яке може стримувати або стимулювати кримінологічні передумови, які існують в особистості [191, с. 64-65].

Але правослукняна поведінка особистості, виступаючи у своєму онтогенетичному джерелі наслідком адаптації індивіда до умов соціального середовища, є необхідною умовою його подальшої соціалізації та продукування індивідуальної, активної позиції до правових відносин, які складаються у суспільстві. Звертає на себе увагу те, що саме свідоме відношення людини до релевантно-правових аспектів життєдіяльності є істотним проявом її правової соціалізації.

Як вже зазначалося людині притаманні такі риси, як відчуття того, що вона нібито не спроможна контролювати події свого життя та впевнена, що все, що з нею відбувається, є наслідком прояву зовнішніх сил, обставин тощо. Навпаки, є люди, які вважають, що події їхньої життєдіяльності в

значному ступені є результатом їх власних зусиль та здібностей. Тобто, річ знову йде про так званий локус контролю.

Визначення ступеня незалежності, самостійності та активності студентів в досягненні поставлених цілей та зіставлення отриманих результатів із відношенням випробуваних до власної правослухняної поведінки відбувалося за допомогою вже раніше використаного опитувальника РСК Е.Ф. Бажина, О.О. Голинкіної, О.М. Еткінда [26].

Групи досліджуваних становили студенти трьох факультетів одного із вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації, а саме студенти-психологи, студенти-юристи та студенти-економісти 2 – 4 курсів і засуджені за скоєння тяжких злочинів (пограбування, зґвалтування, вбивство), які раніше не приймали участі у дослідженні. В кожній групі було по 40 випробуваних у віці від 17 до 25 років чоловічої статі. Результати дослідження наведено в табл. 2.14.

Таблиця 2.14

**Середні значення показників РСК у групах випробуваних (у %)
(N=160)**

Шкали РСК	Середнє значення у групі студентів-психологів	Середнє значення у групі студентів-юристів	Середнє значення у групі студентів-економістів	Середнє значення у групі засуджених за злочини	Критерій χ^2
Загальний показник інтернальності	76,67	46,67	63,33	46,67	45,753*
Інтернальність в галузі досягнень	73,33	66,67	70	30	43,113*
Невдач	56,67	43,33	53,33	40	46,343*
Родинних відносин	53,33	46,67	56,67	43,33	40,315
Виробничих відносин	60	40	66,67	66,67	41,557
Міжособистісних відносин	76,67	43,33	66,67	43,33	49,544**
Здоров'я і хвороби	66,67	56,67	63,33	50	43,127*

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Отримані результати свідчать про те, що у студентів-психологів та студентів-економістів взагалі переважає інтернальний локус контролю. Серед студентів юридичного факультету, навпаки, ми констатуємо переважну більшість випробуваних з екстернальним локусом контролю. Серед останніх майже 50 відсотків мають низький показник як загальної інтернальності, так і інтернальності в галузі невдач, родинних, виробничих та міжособистісних відносин. Це свідчить про те, що такі випробувані не бачать зв'язку між своїми діями та значимими для них подіями життя. Вони вважають себе «заручниками долі». Що ж до невдач, то їм притаманна думка, що в цьому винуваті інші, а не вони. Ні їхні дії, ні їхнє прагнення не є такими, що обумовлюють невдачі. У родинних відносинах вони вважають себе не спроможними впливати на ту або іншу ситуацію. У виробничих (насамперед студентському житті) відносинах такі випробувані покладаються на інших та не додають певних зусиль для встановлення суттєвого контролю. І саме показники в галузі міжособистісних відносин дають підстави стверджувати, що ці студенти мають певні проблеми з оточуючими. Вони не спроможні контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми та мають певні проблеми щодо побудови їх на конструктивній основі. Загальний відсоток випробуваних в кожній групі з переважанням інтернального локусу контролю зображено на рис. 2.5.

Така констатація має певне підтвердження і на підставі результатів отриманих у групі засуджених за злочини. Низький рівень суб'єктивного контролю превалює за всіма напрямками, крім виробничих відносин та здоров'я і хвороби. Найбільш суттєво правопорушники демонструють свою екстернальність у галузі досягнень, невдач та міжособистісних відносин. У цих випробуваних явно спостерігається певний дефіцит суб'єктивного контролю за встановленням неформальних стосунків з оточуючими, невміння будувати їх на конструктивній основі. При цьому, як свідчать інші дослідники, саме надія правопорушника на зовнішні умови та обставини, постійне посилення на долю, навіть Бога або біса, від яких нібито залежить

їхнє життя, уводить від відповідальності і робить цілком внутрішньо незалежними від наслідків їхніх вчинків [59; 123].

Серед студентів-психологів велика частка тих, хто вважає себе спроможним контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію. На нашу думку, це свідчить і про те, що ці випробувані не тільки мають певні особистісні риси, а мають і професійні якості, які позитивно корелюють з майбутньою професійною діяльністю.

Студенти-економісти трохи менше вірять у свою спроможність. Проте більшість з них вважає себе самодостатніми та впевненими у собі. Звертає на себе увагу те, що усі випробувані, які мають інтернальний локус контролю за шкалою виробничих відносин, мають відповідні показники і за шкалою міжособистісних відносин.

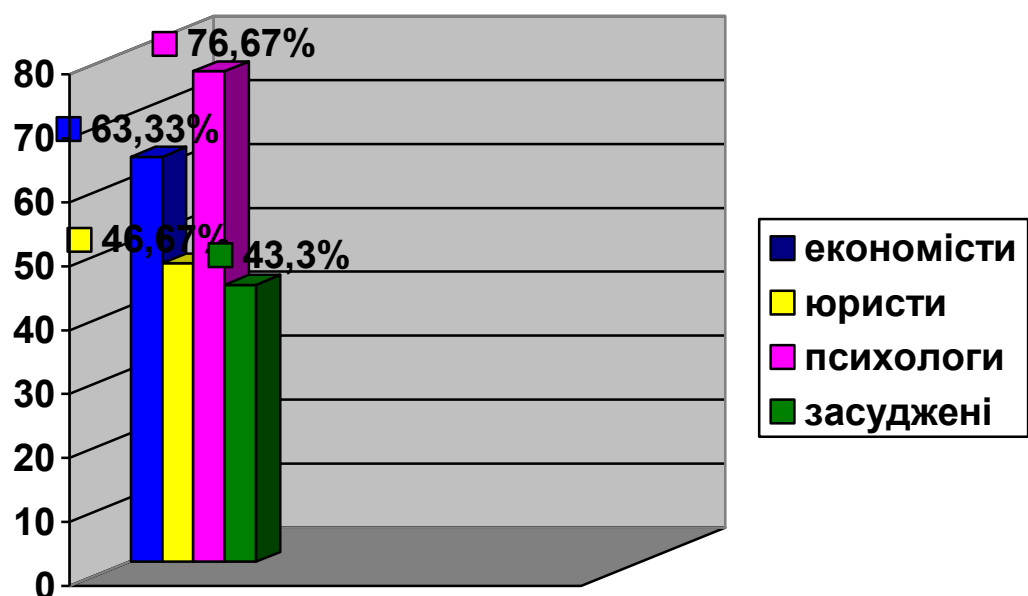

Рис. 2.5. Гістограма співвідношення кількості випробуваних із інтернальним локусом контролю в досліджуваних групах (у %)

Стосовно детермінації правової поведінки особистості ряд дослідників пропонує розглядати її як похідну взаємодії соціальних норм з

чинниками внутрішньої та зовнішньої спрямованості. Внутрішні та зовнішні чинники разом зі способами регуляції поведінки роблять соціальні норми або каналами для проведення соціального впливу, або власне реалізуються цими каналами у способах регуляції. До даних чинників дослідниця М.І. Бобньова відносить моральну та ціннісну детермінацію поведінки, яка проявляється за умов суттєвої співвідносності норм і цінностей [39, с. 77].

Із зазначеної позиції, інтерпретуючи отримані результати та на підставі власного спостереження за випробуваними, ми можемо піддати аналізу саме соціально-психологічний зміст їх правової поведінки.

Власне в бесідах з випробуваними студентами-юристами було констатовано те, що майже 30% з них під «невдачами» розуміють те, що їм «мало везе у житті». Ще 10% вважають, що їм «перешкоджають інші люди у досягненні» тієї чи іншої мети. А майже 5% висловили думку, що «їм доля не усміхається». Такий особистісний песимізм має певну кореляцію з тим, як вони навчаються. При певних обставинах ними допускаються деякі асоціальні дії (паління у не відведених для цього місцях, брутальство, зневага до оточуючих і т. ін.). Щодо виробничих відносин, то ці випробувані ще більш категоричні в сенсі зневажливого ставлення до соціально оточення та переконливі у тому, що вони «залежать від їх матеріальної мотивації та більше ні від чого». Хоча це є декілька тотожним тому, що було констатовано у групі правопорушників. Так, останні під невдачами розуміють: «Знаходжусь за ґратами» – 60%; «Не талинить у житті» – 16,67%; «Маю багато ворогів» – 10%.

Серед студентів-економістів майже 20% тих, хто вважає, що невдачі зумовлені діями оточення і насамперед дорослими, які не визнають в них самоспроможних особистостей».

Студенти-психологи, які мають екстернальність за шкалами досягнень, невдач та міжособистісних відносин, вважають, що життя неконтрольоване, а тому все залежить від оточення, певних обставин, талану та грошей, які можуть надати людині впевненості в собі. Це дуже цікава річ,

оскільки мова йде про психологів, які власне розуміють, що саме людина зобов'язана вірити у себе та у свої власні можливості. Мабуть, не винятково, що ці випробувані у своїй поведінці мають певні асоціальні прояви.

Мабуть, не буде великим припущенням те, що за певних обставин, асоціальність таких випробуваних може трансформуватися і в антисоціальні прояви їхньої поведінки. І якщо дійсно законослухняна особистість діє на підставі засвоєних правових та моральних приписів, які включені до її системи цінностей, то ця категорія випробуваних має певні збіжності з правопорушниками, для яких стримуючим чинником на шляху до скоєння злочину є тільки страх бути викритим та покараним.

Тому є підстави стверджувати, що студенти з інтернальним локусом контролю і, особливо у сфері досягнень, невдач та міжособистісних відносин мають більш значні внутрішні важелі для продукування правової поведінки. Студенти з екстернальним локусом контролю покладаються на зовнішні чинники та вважають, що події життя не залежать від їхніх власних дій, а тому можливе продукування тієї поведінки, яка найбільше вигідна у певних обставинах.

На підставі аналізу результатів емпіричного дослідження ми мусимо зробити такі висновки.

1. Інтернальний та екстернальний локуси контролю мають певний зв'язок зі ставленням студентів до правових аспектів існування особистості, які входять до структури її правосвідомості.

2. Студенти з інтернальним локусом контролю значно більше продукують просоціально орієнтовану поведінку, ніж студенти з екстернальним локусом контролю. «Екстернали» у своїй більшості, не спроможні формувати коло свого спілкування та контролювати на конструктивній основі свої неформальні стосунки з оточуючими.

3. У різних студентських групах спостерігається значна диференціація у відношенні до власної правослухняної поведінки. Студенти-психологи, які у більшості є особистостями з інтернальним локусом

контролю, перевагу віддають чинникам внутрішньої спрямованості, які є похідними від моральних принципів поведінки. Останні, можливо, були ними інтеріоризовані в дитинстві. В цьому сенсі ми відмічаємо певну ригідність їх ціннісних настанов. Студенти-економісти у більшості мають те ж саме відношення до власної правової поведінки, яке базується на внутрішніх чинниках та морально-ціннісних імперативах. Серед студентів-юристів переважають особистості з екстернальним локусом контролю та є значна частка тих, у кого спостерігається невідповідність моральної та ціннісної детермінації поведінки. Вони значно лабільніші та пристосовують свою поведінку до умов соціальної дійсності, виходячи з дій та думки оточуючих. Звідси їх ставлення до власної правослухняної поведінки не має індивідуальної виразності та значно обумовлено зовнішніми факторами впливу.

4. Як і у попередньому дослідженні, випробувані-правопорушники (засуджені за скоєння тяжких злочинів) в переважній більшості володіють екстернальним локусом контролю. Найбільш виразною їхня екстернальність є у галузі досягнень, невдач і міжособистісних відносин. Це нам надає додаткові докази того, що і студенти, у яких ми спостерігаємо те ж саме, мають певні труднощі у просоціальній адаптації. Окреме спостереження за поведінкою цієї частки випробуваних-студентів поглиблює наше уявлення про них, як особистостей, що становлять певну групу ризику у соціально-нормативному вимірі.

2.5. Дослідження взаємозв'язку між соціальною ідентичністю та соціально-нормативною поведінкою особистості

Економічні, політичні, соціально-правові трансформації, які останнім часом відбуваються в українському суспільстві, породжують масу нових явищ, які суттєво впливають на свідомість людини та значною мірою відбиваються на її поведінці.

На своєму життєвому шляху будь-яка людина відчуває постійну зміну структури соціальної ідентичності, залучаючись у нові для себе групи. Входження до тієї чи іншої групи є, перш за все, прийняття людиною відповідних групових норм, правил взаємовідносин між її членами та поділяння тих переконань, які істотно поділяються членами даної групи. Разом з тим, виникнення нових груп відбувається на фоні так званої маргіналізації, тобто такого стану, який визначається як граничний та в рамках процесу переходу від одного типу соціальності до іншого може відзначатися дуже складними деформаціями.

З метою вивчення закономірностей соціальної ідентичності людини в умовах трансформації суспільства, на нашу думку, перш за все треба дослідити динаміку ототожнення людини з певною соціальною групою, відношенням її до діючих соціально-правових норм. Це значною мірою буде сприяти визначенню і прикладного характеру соціально-психологічних досліджень, оскільки дозволить розробити алгоритм психологічної роботи, який би відповідав сучасному соціально-економічному контексту та був спрямований як у цілому, на соціальні групи, так і безпосередньо на кожного із її членів.

В сучасному суспільстві отримали розвиток різні групи з різною орієнтацією. Як зазначають деякі дослідники, це стало породженням тієї ситуації, коли ринкові відносини, покладаючись на традиційні структури, підібрали їх під себе, ізолювали, але не розрушили звичні форми буття та

свідомості, маргіналізували їх і, відповідно, маргіналізувалися самі [16, с. 231].

Суспільна думка є основним соціальним регулятором поведінки людини, у відповідності з якою відбивається як її індивідуальна позиція, так і взагалі позиція значних мас людей. Але можливі й редукції індивідуального та масового характеру. Це стає можливим за неадекватності оцінки реальної життєвої ситуації індивідом та більш-менш значущими структурами, від яких залежить функціонування суспільства. Тому відставання суспільної думки у розумінні трансформацій, які відбуваються у державі, породжує як спротив їм, так і маргіналізацію поведінки окремих людей чи навіть соціальних груп.

У науковій літературі неодноразово піднімалися проблеми, пов'язані зі здійсненням людиною вибору своєї поведінки. Як відбувається вибір тієї чи іншої поведінки та що стає головним у сенсі її відтворення від міжгрупової до міжособистісної та навпаки – майже не головне питання, яке хвилює науковців. Серед вчених, хто займався та продовжує займатися цією проблемою, слід виділити: Е. Еріксона, Г. Теджфела, Дж. Стефенсона, Дж. Тернера, Ж. Марсія, Дж. Сванна, Л. Чанте, В.С. Агеева, Е.П. Белінську, Т.М. Титаренко, В.А. Ядова та багато інших.

Теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела, як на нашу думку, є одним із найбільш вагомих варіантів розгляду зазначеної проблеми [348]. За його думкою, міжособистісна та міжгрупова взаємодія є проявом єдиного біполярного континууму, на якому можна розташувати усі можливі форми соціальної поведінки. Один полюс позначається у якості взаємодії, яка обумовлена міжособистісними відношеннями, а другий – взаємодії між людьми, які детермінуються їхньою груповою приналежністю. Оскільки багатоваріантні прояви людської поведінки розташовані на біполярному континууму, то вони пов'язуються між собою. Механізмом цього виступає “Я-концепція”, яка включає в себе дві великі підсистеми: особисту ідентичність та соціальну ідентичність. Перша – це фізичні, інтелектуальні та моральні прояви особистості, а друга – якраз і визначає приналежність

людини до різних соціальних категорій. Це: національність, стать, професійна спрямованість, релігійна приналежність і таке інше.

Найважливішим у теорії Теджфела та його послідовників є те, що соціальні групи та членство в них пов'язані з наданням їм позитивної або негативної оцінки, що обумовлює відповідне до них ставлення. Тобто, люди поділяють соціальний світ на «свої» та «чужі» групи. Як що людина є членом консолідованої групи, то вона черпає самоповагу із своєї соціальної ідентичності. Уявлення про себе залежать від результату порівняння власної групи із зовнішніми групами [254, с. 292].

Так, сьогодні бути студентом вищого навчального закладу є кориснішим та престижнішим, ніж бути учнем професійного училища. В першому випадку це формує позитивну соціальну ідентичність, а в другому – негативну. Відбувається це через соціальне порівняння індивідом ціннісно значущих якостей та характеристик, які має вуз, та професійним училищем. Як результат, позитивні відмінності породжують високий престиж, а негативні – низький.

Звертає на себе увагу і те, що, як зазначають деякі дослідники, соціальна ідентичність є наслідком самоідентифікації людини з різними соціальними категоріями та поряд з особистісною ідентичністю є важливим регулятором соціальної поведінки [27; 188; 253; 348].

Важливим у розвитку соціальної ідентичності людини є самовизнання нею себе як члена певної соціальної категорії. Вона приписує собі певні норми та стереотипи поведінки своєї соціальної групи і використовує їх в повсякденному житті. Але саме процес соціального порівняння може привести до розвитку конфлікту як у міжособистісній, так і міжгруповій площині. Це приводить до виникнення цілого спектру маргіналізованих індивідів та маргіналізованих соціальних груп, які залишаються осторонь від процесів, що виникають у суспільстві.

Окремі дослідники серед маргіналізованих груп, які значно поширені у тому чи іншому суспільстві, визначають групи за етнічним, національним,

демографічним, віковим, кримінальним складом [10; 11; 204]. Так, у філософській оцінці маргінальності кримінальний прояв, остання визначається як послідовний розрив просторових, економічних, політичних та інших зв'язків індивідів або спільностей з нормами соціального цілого [24, с. 28]. При цьому соціальний зв'язок визначається через сукупність обов'язків індивіда по відношенню до певної соціальної групи, у яку він залучений. Маргінальність є не ознакою самої людини, а це її зв'язок та відношення, послаблення деформації або відсутність яких викликає відповідний стан.

У соціально-психологічному вимірі ряд дослідників визначають психологічні особливості маргінала як симптоматику дезорганізованості, непристосованості, невдачі і таке інше [11, с. 92]. За їх визначенням, наприклад, негативна маргінальна етнічна ідентичність є проявом балансування індивіда чи групи між двома культурами, де не відбувається у повній мірі оволодіння нормами та цінностями ні одної з них, де вони зазнають внутрішнього конфлікту, відчаю та агресії [17, с. 117].

Треба зазначити, що маргінальна симптоматика дуже суттєво впливає на свідомість людини, на її самовідношення та ціннісно-смислову сферу. Це, в свою чергу, обумовлює відповідне ставлення її до певної діяльності, включення в певне коло міжособистісних стосунків і веде до зміни структури ідентичності.

Дослідження, які проводяться у цьому напрямку, є тому підтвердженням. Так, І.Ю. Дьяконов та М.Л. Бутовська, вивчаючи динаміку ідентифікації людини з групою жебраків, зробили висновок про те, що у спектрі емоційних переживань таких людей домінують почуття безпорадності, відчаю, приреченості та самообвинувачення. Ціннісна система збіднена, а соціальний досвід жебракування стигматизує стосунки з оточуючими, що, в решті-решт веде до порушення стабільної ідентифікації людини. Автори зазначають, що існує загальний синдром маргінальності, який включає в себе симптоматичні прояви у когнітивній (негативні

конотації образу Я), емоційній (депресивні переживання) та ціннісних сферах (ізоляція Я від базових цінностей) [79].

У дослідженні В.Ф. Пирожкова, який вивчав проблему кримінальної субкультури підлітків, теж відмічається виродливість особистості, яка обумовлена виключністю підлітка з просоціальної сфери, що зазвичай стимулює перехід вікової опозиції в кримінальну та, в цілому, до “відтворення” злочинності в молодіжному середовищі [191].

Таким чином, визначаючи вирішальний вплив соціального середовища на свідомість людини та її поведінку, на перший план виходить її соціальна ідентифікація. Але остання не може бути вирішена за умов маргалізації її свідомості. Маргінальна свідомість це не просто зліпок з маргінального буття, а, як зазначає А.І. Атоян, – це самостійний феномен, який має тенденцію до свого розвитку за своїми закономірностями. Самофрагментація соціального цілого порушує базисні, системні характеристики цього цілого та замість множення соціальних зв’язків і відношень руйнує їх [24, с. 15].

Враховуючи зазначене, треба зауважити, що труднощі так званого перехідного періоду, який має свій соціально-економічний контекст, перш за все суттєво впливають на правосвідомість особистості. Тому маргіналізація правосвідомості людини з не меншою силою може впливати на її самовідношення, зміну спрямованості діяльності та структуру її ідентичності. Відтак, завданням нашого дослідження було вивчення відношення людини до соціально-правових явищ, які обумовлюють її поведінку та ідентифікують з певною соціальною групою, виявлення якісних відмінностей випробуваних у відношенні до соціально-правових категорій, які входять до певних соціальних груп та мають відповідну соціальну ідентичність.

У дослідженні нами був застосований самостійно розроблений опитувальник, спрямований на виявлення відношення людини до певних соціально-правових категорій. В основу опитувальника були покладені твердження, відтворені у адаптованій К. Муздибаєвим методиці шкали

прийняття різних видів поведінки та анкети на виявлення особливостей правосвідомості особистості [170].

Опитувальник складався з 20 запитань-тверджень, на які респонденти зобов'язані були дати відповіді за 4 запропонованими варіантами, серед яких були як відкриті відповіді, так і закриті, а також невизначені.

Група випробуваних складалася з 240 респондентів чоловічої статі, у віці від 17 до 35 років. Крім того, вона складалася з чотирьох підгруп: студентів вищого навчального закладу (майбутні психологи, економісти та юристи) – 120 осіб; співробітників приватного сектору економіки – 40; безробітних та засуджених за злочини відповідно по 40 випробуваних.

Усі випробувані певною мірою відносили себе саме до своєї підгрупи та мали стабільну ідентичність. Самоототожнення випробуваних з певною групою відбувалось на підставі прийняття ними тих норм, які здебільшого поділялися усіма членами тієї чи іншої підгрупи. Останнє визначалося на підставі проведених з ними бесід. Наприклад, засуджені у бесідах поділяли багато деяких «злочинських законів» та вважали їх дотримання необхідною умовою своєї життєдіяльності («хоча б у зоні»), студенти наводили приклади своєї студентської ідентичності, використовуючи для цього певні категорії та висловлювали своє відношення до них («участь у семестрових заняттях», «здача сесії», «здача заліків чи іспитів»).

Після опитування підгрупи випробуваних були порівняні між собою з метою визначення близькості їх позицій та можливої соціально-правової ідентифікації кожної з них. Запитання опитувальника та результати дослідження наведено у табл. 2.15.

Визначаючи результати дослідження, слід зауважити, що в деякій мірі треба поставити під сумнів показники, які були отримані у підгрупи засуджених за злочини. Це обумовлено тим, що значна частка респондентів прагнула показати себе соціально бажаною і тому давала відповіді відкрито не щирі. Але разом з цим напрямок, у якому це мало відбуватися, є дуже прозорим і тому має сенс певна корекція показників. Тому після опитування

із засудженими, результати яких викликали сумнів, була проведена бесіда, під час якої вони уточнювали свої вибори.

Необхідно підкреслити, що в таблиці 2.15 наведені відповіді-твердження більшості випробуваних у тій чи іншій групі. Таким чином, ми мусили об'єднати більш типову думку респондентів, яка притаманна певній соціальній підгрупі та якісно її відрізняє від інших.

Як видно з таблиці відповіді на запитання-твердження «При зіткненні закону та здорового глузду треба виходити з» (запитання-твердження 3), «Хто більш гідний поблажливості за скоєне правопорушення» (запитання-твердження 7), «Додержуються в нашій державі принципу рівності усіх перед законом» (запитання-твердження 8), «Чи є виправданим отримання хабара?» (запитання-твердження 11), «Припустиме вживання наркотиків?» (запитання-твердження 12), «Виправдане вбивство на замовлення?» (запитання-твердження 13) та «Припустиме керування автомобілем у стані алкогольного сп'яніння?» (запитання-твердження 14) суттєво не відрізняються у підгрупах випробуваних. Разом з цим, щодо запитання-твердження 7 – «Хто більше гідний поблажливості за скоєне правопорушення?» засуджені за злочини демонструють більш чітку групову солідарність. Майже 87% з них відверто вважають саме неповнолітнього.

Ця переконлива думка свідчить про наявність у середовищі засуджених певної позиції щодо більш виваженого підходу стосовно покарання неповнолітніх. Переконливість їх ще більше набуває сенсу, коли є відтворення власного соціального досвіду. Так, майже усі засуджені перші свої злочини скоїли у підлітковому віці і отримали за це відповідне карне покарання.

У 13 запитанні-твердженні «Виправдане вбивство на замовлення?» студенти вузу та співробітники приватного сектору у своїй масі більше заперечують цей злочин, ніж безробітні та засуджені. Це якісно відрізняє підгрупи випробуваних та, як ми вважаємо, може свідчити про певну соціально-правову позицію респондентів. Безробітні та засуджені, які

відповіли «Так» – 33,33% та 36,67% відповідно, вважають цей вид злочину звичайною роботою, як і будь-який інший бізнес. Крім цього, майже 10% засуджених, які відповіли «Ні», у приватній бесіді змінили свою думку на «Так».

Аналіз відповідей на інші запитання-твердження дає підстави зробити більш диференційовані висновки. Так, чітко простежується соціально-правова ідентифікація підгруп випробуваних за напрямком їх відношення до категорій, які зав'язані на економічних чинниках.

Наприклад, для студентів вузу та співробітників приватного сектору закони є похідною влади та чиновників, а для безробітних та засуджених – багатих та заможних (запитання-твердження 1). Якщо для студентів та співробітників сьогодні найбільший вплив мають гроші, то для безробітних та засуджених – влада (запитання-твердження 6). Більшість студентів та співробітників вважають виправданим ухиляння від сплати податків.

Безробітні це віддають на відкуп обставинам, а засуджені у своїй масі цьому заперечують (запитання-ствердження 10). Студенти та співробітники приватного сектору вважають, що виправдана дача хабара для вирішення власних проблем. Безробітні як заперечують, так і погоджуються з цим, а засуджені у більшості проти (запитання-твердження 15). Студенти та співробітники приватного сектору не виправдовують жебракування, а безробітні та засуджені вважають це такою ж справою, як інші види робіт (запитання-твердження 18). Таке ж саме відношення і перших і других до проституції (запитання-твердження 19).

Перелічене може скласти досить виразну картину того, що у підгрупах студентів та співробітників приватного сектора відбувається позитивне проєкціювання на соціально-економічні трансформації, які відбуваються у суспільстві. Вони вважають, що сьогодні треба заробляти гроші, гроші все вирішують, але треба робити так і там, де можливо крім грошей мати і певний соціальний статус. Тобто, важливі не тільки гроші, а й можливість відчувати себе упевнено та незалежно.

Таблиця 2.15

Результати опитування у групах випробуваних (у %)
(N = 240)

№ п/п	Запитання опитувальника	Найбільших показників отримано у групах випробуваних			
		Студенти вузу	Співробітники приват.сектора	Безробітні	Засуджені за злочини
1	Закони приймаються в інтересах:	Влади та чиновників – 66,67	Влади та чиновників – 76,67	Багатих та заможних – 53,33	Багатих та заможних – 46,67
2	Коли буде потрібним, то ви скоріше виконаєте:	Постанову свого керівництва – 50	Інструкцію, яка надійшла безпосередньо від керівника – 56,67	Те, що буде найбільш вигіднішим – 83,33	Те, що буде найбільш вигіднішим – 76,67
3	При зіткненні закону та здорового глузду треба виходити з:	Здорового глузду – 76,67	Здорового глузду – 73,33	Здорового глузду – 73,33	Здорового глузду – 70
4	У якому ступені для вас важливі релігія та віра?	Не важливі – 40	Важливі – 43,33	Не важливі – 43,33	Важливі – 63,33
5	Чи осуджували ви свого рідного, якби він скоїв вбивство?	Так – 43,33	Так – 40	Вагаюсь з відповіддю – 46,67	Вагаюсь з відповіддю – 66,67
6	Ви вважаєте, що сьогодні найбільший вплив мають:	Гроші – 83,33	Гроші – 80	Влада – 53,33	Влада – 56,67
7	Хто більш гідний поблажливості за скоєне правопорушення	Неповнолітні – 46,67	Неповнолітні – 40 Жінки – 36,67	Неповнолітні – 66,67	Неповнолітні – 86,67
8	Додержуються в нашій державі принципу рівності усіх перед Законом?	Ні – 83,33	Ні – 83,33	Ні – 96,67	Ні – 83,33
9	Можливе скоєння вами злочину за високу плату?	Ні – 46,67	Ні – 53,33	Дивлячись яке – 50	Дивлячись яке – 43,33
10	Вважаєте ви виправданим ухиляння від сплати податків?	Так – 46,67	Так – 56,67	В залежності від обставин – 43,33	Ні – 40
11	Чи є виправданим отримання хабара?	Ні – 63,33	Ні – 46,67	Ні – 40	Ні – 66,67

Продовження табл. 2.15

12	Припустиме вживання наркотиків?	Ні – 56,67	Ні – 73,33	Ні – 53,33	Ні – 43,33 Так - 40
13	Виправдане вбивство на замовлення?	Ні – 76,67	Ні – 80	Ні – 43,33	Ні – 43,33
14	Припустиме керування автомобілем у стані алкогольного сп'яніння?	Ні – 56,67	Ні – 63,33	Ні – 46,67	Ні – 40 Так – 40
15	Виправдана дача хабара для вирішення власних проблем?	Так - 60	Так – 66,67	Ні – 43,33 Так - 40	Ні – 53,33
16	Припустима брехня з корисливою метою?	Так - 70	Так – 63,33	Так – 66,67	Ні – 56,67
17	Припустима дрібна крадіжка?	Ні – 46,67 Так – 43,33	Ні – 53,33	Так – 66,67	Ні – 43,33 Так – 43,33
18	Виправдане жебракування?	Ні – 66,67	Ні – 73,33	Так – 56,67	Так – 70
19	Виправдане заняття проституцією?	Ні – 46,67 Так – 43,33	Ні – 43,33 Так – 43,33	Так – 73,33	Так – 76,67
20	Припустима помста за завдану образу або шкоду?	Ні – 46,67	Ні - 50	Так – 56,67	Так – 86,67

Безробітні та засуджені явно знаходяться до них у «опозиції». Для них важливими є влада, з якою все пов'язано. Вони вважають, що працювати можна будь-ким та будь-де, та не турбуватися за соціальний статус. Важливо, наскільки при цьому ти можеш впливати на інших людей. Разом з цим, вони є більш соціально-пасивні, що підтверджується їх неспроможністю знайти своє місце у сучасному, позитивному соціально-економічному вимірі.

Звертає на себе увагу й те, що більшість безробітних та засуджених взагалі припускають помсту за образу та завдану шкоду (запитання-твердження 20). У своїй більшості студенти та співробітники приватного сектора цього не припускають, що робить їх переконливими у сенсі вибору

адекватної поведінки та вирішення складних питань з максимальною вигодою.

Треба вказати на те, що студенти та співробітники приватного сектора мають певне протиріччя у сенсі вибору своєї соціально-правової поведінки. Скоріше за все це базується на жорстокому прагматизмі останніх. Так, вони вважають, що отримання хабара не може бути виправданим (запитання-твердження 11). Безумовно, з цим слід погодитись. Безробітні та засуджені теж так вважають. Але у запитанні «Чи виправдана дача хабара?», – студенти та співробітники менш послідовні на відміну від безробітних та засуджених. На думку перших між отриманням хабара та його дачею лежить «велика прірва». Як зазначали дехто з них, хабар беруть ті, хто не може заробити іншим шляхом, а дають ті, хто звик за все платити. У сенсі сучасних економічних перетворень хабар став прикрою звичкою, але вже сам по собі не викликає у того, хто достатньо заробляє, огиди. Безробітні та засуджені так не вважають. Вони переконані у тому, що саме хабар і є похідною влади. Що саме той, у кого є влада, примушує іншого (без влади) давати йому хабар.

Все вищезазначене може свідчити про те, що між підгрупами студентів вузів і співробітниками приватного сектора, з одного боку, та безробітними й засудженими за злочини – з іншого, існує певна якісна соціально-психологічна різниця, яка обумовлена різним включенням цих підгруп у контекст соціально-економічних трансформацій суспільства. Різниця у ставленні випробуваних до соціально-правових аспектів, які регламентують поведінку людини, напевно обумовлена їх сучасним соціальним статусом. Як свідчать результати дослідження, синдром маргінальності безпосередньо проявляється у безробітних та засуджених і продукує у когнітивній, ціннісно-смісловій та емоційній сферах. Тому, більш-менш упевнено можна стверджувати, що у засуджених і у безробітних у ціннісній сфері існує «певна шкода», а причиною цього є, і ми

погоджуємося з цим, ізоляція їхнього власного «Я» від основних базових цінностей [75; 79].

Проаналізувавши аналіз співвідношення відповідей на різні запитання опитувальника, ми виявили певний зв'язок між вибором респондентів та їхнім задоволенням-незадоволенням сучасними соціально-економічними перетвореннями. Виявилось, що студенти та співробітники приватного сектора істотно більше позитивно сприймають соціально-економічні новоутворення ніж безробітні та засуджені ($\varphi=2,6$, $p\leq 0,01$). Крім цього, перші стосовно соціально-правових категорій мають більш стійке уявлення та є виключно особистостями з інтернальним локусом контролю ($\varphi=1,84$, $p\leq 0,05$).

Таким чином, у підгрупах безробітних та засуджених за злочини ми можемо спостерігати явні ознаки виникнення маргінальної ідентичності. Зокрема, це проявляється у їх відношенні до чинних у суспільстві соціально-економічних та соціально-правових трансформацій. Серед студентів та співробітників приватного сектора виокремлюється хоча і не значна, але група респондентів (10%), які поділяють «маргіналізованість» безробітних та засуджених.

Теоретичний аналіз проблеми соціальної ідентифікації дозволив дійти висновку, що у спектрі відносин як на міжособистісному, так і на міжгруповому рівнях відбувається пристосування людини до соціальної дійсності. Соціальна ідентифікація залежить не тільки від міжгрупових відмінностей, а і певним чином залежить від внутрішньогрупової єдності. Сприйняття соціальної групи як одного цілого підвищує її відмінності і надалі посилює індивідуальну соціальну ідентичність кожного з її членів.

Поряд з зазначеним, вплив соціального середовища може негативно відбиватися на соціальній ідентичності індивіда. Це обумовлено тим, що людина одночасно включається у кілька соціальних груп, що, в свою чергу, веде до виникнення так званої інтерференції. Протиріччя ціннісних норм та стандартів поведінки, які прийняті у цих групах, викликають індивідуальні деформації. Одним з проявів такої деформації є виникнення маргінальної

ідентичності. Але проблема взаємовпливу різних соціальних ідентичностей залишається у більшості не вирішеною і чикає свого подальшого розв'язання.

Проте особистісна відповідність соціально-правовому виміру, у якому вона знаходиться, є однією із умовою її просоціальних дій. Оскільки мова йде про соціально-економічні трансформації, які відбуваються в українському суспільстві, існують підстави для визначення саме особистісних якостей людини, що мають різні сфери її прояву. Тому ми звернули свою увагу на особистісний тест Р. Кеттелла (16 PF – 187), а саме на фактор особистості Q_2 – самостійність – залежність від групи або конформізм – нонконформізм [158].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники неодноразово звертали свою увагу на дані опитувальника Р. Кеттелла, на його відповідність до вимірювання напрямку тих якостей, що в ньому зазначаються. Ми виходили з тієї думки, яка була висловлена Л.Ф. Бурлачуком та В.Н. Духневичем відносно дослідження надійності опитувальника Р. Кеттелла. На їх погляд, окремі фактори, у тому числі й фактор Q_2 , є стійкими характерологічними конструктами, які «є спільним для англomовних та російськомовних культур» [66, с. 84].

Високі оцінки цього фактору (10-8 стенів) свідчать про незалежність та самостійність особистості. Такі люди не шукають контакту за власної ініціативою, віддають перевагу тому, щоб все робити самостійно, особисто приймають рішення, домагаються їхнього виконання та несуть відповідальність, вони спроможні пожертвувати любими зручностями, тільки зберегти свою незалежність.

Низькі оцінки (1-4 стена) мають ті, хто схильний до несамостійності та залежності, прив'язані до групи, у них відсутня ініціативність, мужність у виборі власної лінії поведінки, орієнтуються на групову думку, відчують постійну потребу в інших.

Наше припущення полягало у тому, що особистість яка відчуває задоволення сучасними соціально-економічними перетвореннями та

схвально відноситься до соціально-правових категорій, які детермінують просоціальний вибір, відповідно, має і високу оцінку фактору Q_2 , а особистість незадоволена їми має низьку оцінку. Тобто, студенти та співробітники приватного сектору більш схильні до незалежності та самостійності, чим безробітні і засуджені. Це, в свою чергу, обумовлює в умовах ринкових перетворень і більш конструктивнішу соціально-правову поведінку особистості, яка більшою мірою орієнтована на себе, володіє достатньою свободою вибору, впевнена у тому, що життя можна контролювати, є більш індивідуалістичною і менш схильною до групової залежності.

Опитування за допомогою тесту Кеттелла проводилось у тих же самих групах, що і опитування на виявлення відношення людини до певних соціально-правових категорій. Разом з цим ми продиференціювали студентську групу, віокремив студентів-психологів, студентів-економістів та студентів-юристів для більш ретельнішого аналізу. Результати експерименту зображено у табл. 2.16.

Таблиця 2.16

**Результати тесту Р. Кеттелла у групах випробуваних
(N=240)**

Фактор Q_2	Студенти-психологи	Студенти-економісти	Студенти-юристи	Співробітники приват.сектора	Безробітні	Засуджені за злочини
Середній показник у групі	54*	72**	48*	74**	36*	32*
Стени	8	10	7	10	4	4

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Як видно з таблиці, найбільш високі оцінки отримали студенти-економісти та співробітники приватного сектору. Це означає, що їм притаманна незалежність, схильність йти власним шляхом, приймати самостійні рішення та діяти незалежно і відповідально. Вони можуть не враховувати суспільної думки, проте це не означає, що вона їм не

подобається, а вони просто не вимірюють свої рішення у відповідності з нею. Студенти-психологи теж проявляють незалежність своєї позиції і власно відчують себе самостійними особистостями. Студенти-юристи володіють самозадоволенням та спроможні запропонувати власні рішення. Безробітні і засуджені навпроти отримали низькі оцінки, що означає залежність їх від групи та неспроможність до власної свободи вибору.

Аналіз результатів в окремих студентських групах дає нам ще більший матеріал для певних констатацій. Так, серед студентів-психологів було виявлено 2 випробуваних з низькою оцінкою фактору Q₂, серед студентів-економістів – 1, а серед студентів-юристів – 7. Зіставивши ці результати з відношенням випробуваних до соціально-правових категорій ми констатували, що такі випробувані повністю або частково поділяють думку засуджених відносно «вбивства на замовлення», «можливого скоєння злочину за високу плату», «одержання хабара», «скоєння дрібної крадіжки», «заняття проституцією».

Серед цих 10 випробуваних-студентів 9 є особистостями з екстернальним локусом контролю. Особливо в галузі невдач та міжособистісних відносин. Вони орієнтовані на своє оточення. Але останнє, як вони самі відзначали, знаходиться за межами університету. Більш того, їхня референтна група складається з осіб старшого віку, які мають специфічні захоплення (гра в ігрові автомати, відвідування барів та ресторанів і т. ін.). Такі студенти бажають бути схожими на них. Більш того, навчання в університеті їх не захоплює, вибір спеціальності за них робили батьки, у суспільному житті а ні групи, а ні курсу, а ні факультету вони не приймають.

Все це може свідчити на користь того, що такі студенти мають асоціальні уявлення про сенс життя, їхні когніційні спроможності значно обмежені, а до існуючої соціально-правової дійсності вони відносяться як до умов, за яких треба робити, що роблять значимі інші.

Студенти, у яких були констатовані високі оцінки за фактором Q₂, мають протилежні уявлення, їхні когніційні спроможності значно більше. І хоча вони демонструють незалежну та власну позицію, не чураються участі у житті студентського колективу, пропонують різні шляхи покращення студентського життя. Вони добре навчаються і вибір спеціальності, яку вони отримають після навчання, у ста відсотках таких випробуваних був власним і незалежним від думки інших.

Таким чином можна стверджувати, що самотійна та незалежна позиція особистості у більшості робить її спроможною бути адекватною тій соціально-економічній та соціально-правовій дійсності, у якій вона знаходиться.

Аналіз результатів даного емпіричного дослідження обумовив нас зробити такі узагальнюючі висновки.

По-перше, в умовах сучасної трансформації суспільства відбувається розподіл соціальних груп за рівнем включення в існуючий соціально-економічний контекст. Представники тих соціальних груп, які задоволені сучасними перетвореннями, постійно знаходяться у стані рефлексійної діяльності. Вони аналізують соціальні норми та цінності груп, до яких вони включені, та співвідносять їх з соціальною реальністю. Саме незалежність та самотійність особистості робить спроможною її конструктивно протистояти тим соціальним негараздам, які трапляються в житті.

По-друге, представники соціальних груп, яким притаманне негативне сприйняття соціальної дійсності, наділяють кожного її члена відповідною соціальною ідентичністю, а з позитивним сприйняттям – позитивним. Так, безробітні та засуджені мають негативну соціальну ідентичність, а студенти та співробітники приватного сектора – позитивну.

По-третє, щодо певних соціально-правових аспектів життєдіяльності людини в сучасних умовах, то індивіди з негативною соціальною ідентичністю займають більш агресивну та деструктивну позицію ніж, індивіди з позитивною соціальною ідентичністю.

По-четверте, за відсутності роботи (безробітні) та знаходження у місцях позбавлення волі (засуджені) у людини формується негативний стереотип. Він стигматизує як особисте відношення індивіда до себе, так і відношення до нього з боку оточуючих. За таких умов має сенс твердження про те, що людина схильна вибирати собі партнерів за взаємодією, які підтверджують їх власні погляди на себе [27]. Тобто і безробітні, і засуджені спроможні відтворити для себе «свій світ», у якому вони будуть відчувати власну спроможність та який буде протиставлений «світу» студентів і співробітників приватного сектора (!). Із зазначеної позиції, як ми вважаємо, можна підійти і до розгляду тих протистоянь у політичній сфері, які останнім часом відбуваються в українському суспільстві. А саме, «світ індивідуальностей» протистоїть «світу колективістів», що саме собою вже є досить цікавим явищем в українському соціокультурному просторі.

2.6. Правослухняна і протиправна поведінка особистості та умови соціально-нормативного середовища

З метою вивчення правослухняної поведінки особистості нами був розроблений опитувальник, у якому пропонувалось двадцять тверджень правового змісту, що відтворюють як інтерналізовані соціальні та правові категорії, так і соціальні чинники, що впливають на особистість в умовах її сучасної життєдіяльності. Респондентам було запропоновано ранжирування тверджень правового змісту у відповідності з тим, що на перше місце вони були змушені поставити найбільш релевантне, з їх точки зору, твердження, а на останнє – найменше. У опитуванні взяли участь ті ж самі студенти, які виступали у якості випробуваних в попередніх експериментах, які раніше ніколи не притягувалися до кримінальної відповідальності та 40 засуджених,

які скоїли тяжкі злочини у віці від 17 до 24 років чоловічої статі. Результати опитування наведено у табл. 2.17.

Аналіз результатів опитування свідчить, що як законослухняні, так і засуджені респонденти вважають найважливішими такі категорії правової спрямованості, як «рівність усіх перед законом» – 1 ранг; «у житті необхідно виходити із здорового глузду» – 5 та 3 ранги відповідно; «можливе стимулювання скоєння злочину грошовою винагородою» – 7 та 6 ранги. Найменш важливою та найбільш тотожною у респондентів обох груп виявилось відношення до твердження «ефективність законів не залежить від їхнього змісту» – 18 та 19 ранги ($r = 0,71$, $\rho \leq 0,01$).

У респондентів обох груп ми відмічаємо певну тотожність у відношенні до двох правових тверджень («податки не є обов'язковими для сплати всіма громадянами», «законодавча недосконалість може активізувати анормативну ініціативу людей»). В цілому це може свідчити на користь того, що має місце певне порозуміння між правослухняними та правопорушниками у відношенні до окремих проявів правового характеру.

Разом з цим, якісний аналіз отриманих результатів дає підстави звернути увагу саме на те, які категорії правового змісту мають суттєвий вплив на прийняття суб'єктивного рішення щодо продукування правової поведінки у студентів та засуджених – інтерналізовані соціально-правові норми або зовнішній контроль з боку суспільства.

Так, для студентів більш релевантне значення мають правові твердження, у яких закон виступає у якості певного імперативу. Це твердження «закон завжди повинен бути на першому місці», «неприпустимо порушувати закони за отримання винагороди», «закони зобов'язані регламентувати усі аспекти суспільних відносин». У засуджених, релевантними виявляються правові напрямки, де відмічається істотний вплив соціальних чинників – «у житті необхідно виходити із здорового глузду», «не кожен злочин є аморальним за своїм змістом», «кримінальні авторитети – це реальна сила, яка може надати підтримку та допомогу».

Таблиця 2.17

**Показники ранжування категорій правового змісту студентами та засудженими за тяжкі злочини
(N=160)**

№ п/п	Категорії правового змісту	Ранг (ступінь значення)	
		Студенти	Засуджені за тяжкі злочини
1.	Необхідно, щоб була рівність усіх перед законом	1 (2,3)	1 (2,5)
2.	Чим більше грошей, тим гарантованіший правовий захист	20 (16,7)	13 (13,3)
3.	Закон завжди повинен бути на першому місці	6 (8,1)	14 (13,7)
4.	У житті необхідно виходити із здорового глузду	5 (7,5)	3 (3,7)
5.	Злочин є аморальним вчинком	13 (11,9)	16 (14,1)
6.	Не кожен злочин є аморальним за своїм змістом	9 (9,5)	2 (3,5)
7.	Неприпустимо порушувати закони за отримання винагороди	3 (7,3)	9 (9,3)
8.	Можливо стимулювати скоєння злочину грошовою винагородою	7 (8,7)	6 (7,5)
9.	Людина зобов'язана сплачувати податки	10 (9,7)	18 (15,1)
10.	Податки не є обов'язковими для сплати всіма громадянами	11 (10,1)	11 (11,3)
11.	Правоохоронні органи є захистниками існуючого законодавства	19 (15,5)	15 (13,9)
12.	Правоохоронці діють на підставі особистих інтересів та власної вигоди	12 (11,3)	8 (8,5)
13.	Треба товаришувати з кримінальними авторитетами	17 (13,9)	4 (6,3)
14.	Кримінальні авторитети - це реальна сила, яка може надати підтримку та допомогу	16 (12,7)	5 (6,7)
15.	Закон повинен бути жорстким по відношенню до злочинів	4 (7,3)	20 (16,1)
16.	Ефективність законів не залежить від їхнього змісту	18 (15,3)	19 (15,5)
17.	Неповнолітні потребують поблажливості за скоєні злочини	8 (9,1)	7 (7,9)
18.	Неповнолітні, батьки яких є заможними, можуть уникати відповідальності за скоєні злочини	15 (12,5)	10 (11,1)
19.	Закони зобов'язані регламентувати усі аспекти суспільних відносин	2 (5,5)	17 (14,7)
20.	Законодавча недосконалість може активізувати анормативну ініціативу людей	14 (12,3)	12 (12,5)

Тобто, ми маємо деяке підтвердження тому, що правослукхняні керуються прийнятими нормами соціума, а засуджені виходять з умов, у яких вони перебувають. Для перших важливим є саме значення закону як імперативу, а для других – можливість його впливу як чинника.

Разом з цим, дещо неузгодженим є те, що у шести правових твердженнях («чим більше грошей, тим гарантованіший правовий захист», «у житті необхідно виходити із здорового глузду», «можливо стимулювати скоєння злочину грошовою винагородою», «правоохоронці діють на підставі особистих інтересів та власної вигоди», «ефективність законів не залежить від їхнього змісту», «законодавча недосконалість може активізувати анормативну ініціативу людей»), які відбивають залежність людини від зовнішніх чинників, і правослукхняні, і засуджені мають певні тотожності.

Мабуть, саме це робить більш вразливою позицію перших перед вибором певної поведінки і може розглядатися (за термінологією А. Бандури) у якості «негативного потенціалу вектора її спрямованості».

У цьому сенсі, як ми вважаємо, є цікавим відношення опитуваних до 2 категорії: «Чим більше грошей, тим більше правовий захист». Це положення у правослукхняних та засуджених займає 20 та 13 ранги відповідно, при високому рівні кореляції ($r = 0,70$; $p \leq 0,01$).

Якщо звернути увагу на те, що серед правослукхняних майже 20% цьому положенню віддавали значну перевагу (2 – 5 ранг), а у засуджених менш ніж 40%, – стає зрозумілим, що серед студентів є значна частка тих, хто вважає гроші «мерилом усього». Відношення зазначених респондентів до 4 та 8 категорії є додатковим тому підтвердженням.

Загалом аналіз результатів дослідження дає підстави констатувати, що студенти можуть керуватися у повсякденному житті як певними інтерналізованими правовими категоріями (закон, правові відношення), так і інколи виходити з певного соціального контексту. Незначна частка засуджених також значною мірою використовує морально-правові приписи. Але це не перешкоджає їм бути порушниками закону. Тому, можливо, що

саме сила соціального впливу або посилює, або послаблює імперативність дії правової норми та невілює відношення особистості до зовнішнього контролю.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дає підстави для того, щоб зробити деякі узагальнення.

По-перше, правослухняна поведінка особистості в значній мірі залежить від якості інтерналізації соціально-правових норм, які продукуються суспільством.

По-друге, значною мірою правослухняна поведінка залежить від ефективності контролю, який встановлює суспільство за дотриманням соціально-правових норм кожним із його членів.

По-третє, і інтерналізація правових норм особистістю, і умови її життєдіяльності не можуть бути визначальними у сенсі правового виміру поведінки з соціально-психологічної точки зору. Тільки якісні показники внутрішнього та зовнішнього впливу є підставами для соціально-психологічного визначення її правового змісту.

По-четверте, значна частка правослухняних громадян поділяють положення, які притаманні правопорушникам стосовно дії у суспільстві ефективної системи правового контролю. Саме ті правослухняні громадяни, які вважають її дії неефективними, найбільш керуються у житті чинниками внутрішнього контролю. Правопорушники, які погоджуються з цим, перевагу віддають чинникам зовнішнього контролю.

З метою подальшого вивчення правослухняної поведінки особистості студента було звернуто увагу на таку категорію, як осмислення життя. Ми передбачали вивчення соціально-психологічних аспектів життєдіяльності людей у екзистенціальному вимірі порівняно з тими, хто належить до різних соціальних груп. За нашою думкою, саме включення особистості у ту чи іншу соціальну групу або приналежність до певної соціальної спільноти в значній мірі може визначати її поведінку у правовому вимірі. На прикладі студентів ми констатували, що значною мірою їх правослухняна поведінка є

проявом позитивного потенціалу, що продукує соціальна група, до якої вони належать. Як зазначають такі дослідники, як Д.О. Леонтьєв, К. Муздибаєв та інші, саме осмислене ставлення людини до життя, до тих подій, які були, є і будуть, роблять її відповідною тому соціальному середовищу, у якому вона знаходиться [122; 138; 168]. У свою чергу, на це ставлення впливають певні соціальні процеси, які наповнюють його просоціальним або асоціальним змістом. За певних умов поведінка такої особистості має стійку тенденцію до розвитку в антисоціальному напрямку і може посилюватися унаслідок «екзистенціальної фрустрації» [283, с. 253].

Для визначення смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді в порівнянні з іншими соціальними групами ми застосували раніше використаний тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва. Як ми вже відмічали, цей тест вимірює «екзистенціальний вакуум» у термінах В.Франкла і співвідносить складові смислу життя особистості в їхньому співвідношенні з минулим, теперешнім і майбутнім [138, с. 3]. Виходячи з того, що поняття «екзистенціального вакууму» означає відсутність осмисленого відношення людини до життя, то для нас важливими є обставини, які детермінують процес, що визначає відношення особистості до подій, які були, є і будуть, а також того, чи вважає себе особистість спроможною контролювати обставини власного життя. Ця методика ще тим цікава, що вона має кореляцію з опитувальником рівня суб'єктиного контролю (РСК) [138, с. 14]. Тому результати за даним тестом можуть або підтвердити або спростувати попередні наші констатації.

В експерименті взяли участь випробувані, які раніше вже досліджувалися на предмет ставлення до соціально-правових явищ, які обумовлюють поведінку особистості та ідентифікують її з певною соціальною групою. Результати експерименту зображено у табл. 2.18.

На підставі отриманих результатів можна зробити висновок про те, що у групах випробуваних студентів та співробітників приватного сектора спостерігається певна тотожність показників за всіма субшкалами. У

протилежність їм, у групах випробуваних безробітних та засуджених також спостерігається певне зближення показників. Все це може свідчити на користь того, що саме студентам та співробітникам приватного сектора притаманні такі якості, як цілеспрямованість, емоційна насиченість та повнота життя, задоволеність минулим, віра в себе як сильну особистість та можливість контролю за власним життям. Пов'язуючи ці результати з відношенням випробуваних до певних правових категорій можна стверджувати, що саме така позиція відповідає потребі сьогодення у соціально-правовому вимірі, який існує у суспільстві та має тенденцію до свого подальшого розвитку.

Результати безробітних та засуджених мають зворотну тенденцію, що і виявляється в їхній соціальній поведінці. Як свідчить соціальна дійсність, людина, яка не має певного сенсу життя та невпевнена у собі і «пливе за течією», має усі шанси поповнити ряди антисоціальних верств населення. Саме з безробіття виростають деструктивні сили, що протиставляють себе суспільству, яке нібито їх відторгло.

Таблиця 2.18

**Показники осмислення життя в групах випробуваних
(N=240)**

Шкали СЖО	Середнє значення у групах випробуваних			
	Студенти вузу	Співробітники приватного сектора	Безробітні	Засуджені за злочини
Цілі	34,92*	35,33*	31,33	30,33**
Процес	32,01	32,67*	26,13*	28,23
Результат	28,8*	29,11	20,27	21,9**
ЛК – Я	23,27**	24,33*	20,01	19,21*
ЛК – життя	33,69**	34,67	24,87*	25,91*
Загальний показник ОЖ	114,2*	117,3*	97,33*	95,57**

* $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$

Для більш ретельного аналізу отриманих результатів та вивчення особливостей соціально-нормативного включення у сучасний правовий контекст молоді, ми звернули свою увагу саме на СЖО у окремих студентських групах та окремих студентів. При цьому, серед студентських груп ми виділили студентів-психологів, студентів-економістів та студентів-юристів. Результати наведено у табл. 2.19.

Взагалі серед студентів було відмічено переважання середнього показника за всіма субшкалами з урахуванням стандартних відхилень. Серед студентських груп вони були вищими у студентів-психологів, що збігається з результатами попередніх досліджень [138, с. 9]. Найменші – у студентів-юристів. У цілому можна засвідчити, що студенти в загальній своїй масі усвідомлюють смисл життя, розуміють та приймають його. Разом з цим у деяких студентів (10% психологів, 10% економістів, 20% юристів) результати були зосереджені в нижній границі стандартних відхилень.

Результати, які були отримані за кожною з субшкал, ще більш диференційовані і свідчать про те, що серед студентів є певна кількість випробуваних, які мають труднощі у соціальній адаптації.

Так, за субшкалою «Цілі» 30% студентів мають показники нижче від стандартного відхилення. За субшкалою «Процес» – 20%, а за субшкалою «Результат» – 20%.

Як відомо, низькі показники за субшкалою «Цілі» свідчать про відсутність у людини цілей на майбутнє. Проте така констатація стосовно студентів є дуже виразливою, оскільки, відсутність чіткого розуміння та усвідомлення цілей навчання у вищому навчальному закладі робить і безглуздим саме їхнє знаходження в ньому. Підтвердженням цьому можуть бути і низькі показники за субшкалою «Процес». Для 20% випробуваних-студентів навчання не цікаве та не наповнене особистісним смислом.

Із бесід з такими випробуваними стало відомо, що вибір вузу або спеціальності, за якою вони навчаються, був зроблений не особисто. Вибір був нав'язаний батьками або вони пішли услідом за своїми друзями. Все це

дає підстави стверджувати, що такі студенти відчують внутрішню невдоволеність та знаходяться в стані певної фрустрації.

Треба зазначити, що аналогічний стан ми раніше констатували у значної частини випробуваних засуджених. Тому існує певна річ, яка поєднує таких випробуваних та може вказувати на деструктивний вплив відсутності осмислення життя особистості на її соціальну поведінку.

Найбільш якісні результати, які мають особливе значення у правовому вимірі, ми отримали за субшкалами «ЛК-Я» и «ЛК-життя». Саме за цима субшкалами можна прослідкувати, наскільки особистість є сильною, володіє достатньою свободою вибору, щоб будувати своє життя у відповідності зі своїми цілями та уявленнями про її смисл, а також вірить в те, що життя підвладне свідомому контролю, може вільно приймати рішення та втілювати їх в реальність [138, с. 14].

Разом з цим, ми констатували суттєві розходження за субшкалами у студентів окремих груп та студентів в кожній з них. Так, за субшкалою «ЛК-Я» серед більшості студентів превалює віра в те, що вони володіють достатньою свободою вибору. Серед студентів-психологів високі показники були відмічені у більш ніж 70% респондентів, у студентів-економістів – 60%, у юристів – 40%. За субшкалою «ЛК-життя» показники розподілились у такому співвідношенні: в цілому високі показники в студентських групах мали 40%, в групі психологів – 60%, економістів – 40%, юристів – 20%.

При більш глибокому аналізі причин фаталістичного відношення окремих студентів до життя, відсутності у них віри в можливість його контролю ми відмітили певний зв'язок з спрямованістю їхньої поведінки у просоціальному контексті. Як вказував В. Франкл, «Не середовище робить людину, а все залежить від того, що людина робить з середовищем, від її установки по відношенню до нього» [283, с. 23]. В кінцевому підсумку людина зобов'язана сама приймати рішення, оскільки вона постійно знаходиться в стані вибору. Проте саме рішення зобов'язане відповідати не

тільки волі людини до смислу, а й підкріплюватися її відповідальністю і насамперед по відношенню до свого сумління.

Наявність відповідальності, яка поряд з духовністю та свободою характеризує людське існування, віра в себе та свої сили сприяє всебічному розкриттю особистості, пізнання «смислу свого існування». Саме ці аспекти характеризують просоціально орієнтовану особистість, про що неодноразово стверджувалося цілим рядом дослідників [170; 198; 307].

Серед студентів 20% випробуваних показали досить низькі результати як за субшкалою «ЛК-Я», так і за субшкалою «ЛК-життя». Це свідчить, що такі випробувані не вірять у свої власні сили та в можливість свідомого контролю за власним життям.

Але такі випробувані мають і певні тотожності у світоглядних установках по відношенню до правових категорій з правопорушниками. Так, студентам з низькими показниками «ЛК-Я» та «ЛК-життя» притаманне таке прийняття правових категорій, яке не виявляє їх у якості імперативів поведінки, а тільки чинників, які мають реальну силу зовнішнього впливу. Наприклад, саме такі студенти впевнені у тому, що «Чим більше грошей, тим сильніше правовий захист», «Саме гроші допоможуть уникнути відповідальності».

Це укладається в твердження американського дослідника Дж.Керрола, який вважає, що гроші є найсильнішим мотивом сучасності, який штовхає людину на скоєння злочину [23, с. 135]. Цей мотив з однаковою силою діє як на правопорушників, так і на законослухняних громадян і більше, ніж в два рази сильніше від покарання. Тому гіпотетично можна припустити, що для цих випробуваних студентів саме розмір грошової винагороди буде визначальним у співвідношенні з покаранням при прийнятті рішення – порушувати закон чи ні.

**Показники осмислення життя в групах випробуваних
(N=120)**

Субшкали СЖО	Студенти-психологи	Студенти-економісти	Студенти-юристи
Цілі	36,67*	35,86	32,24**
Процес	33,9	32,81*	29,33*
Результат	29,6*	29,12	27,67*
ЛК – Я	24,27**	23,86*	21,67**
ЛК – життя	35,23**	34,73**	31,1*
Загальний показник ОЖ	117,2*	115,1**	110,3*

* $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$

Ще одним результатом дослідження стало те, що випробувані студенти з низькими показниками за субшкалами «ЛК-Я» та «ЛК-життя» не мають власних позицій по відношенню до більшості питань, пов'язаних з їхнім студентським життям. Так, на запитання «Яку суспільно-корисну роботу ви проводите на факультеті?» більшість з них відповіли, що взагалі не знають, що це таке. Їхнім головним завданням є навчання (!). Успішність у цих випробуваних досить низька, а на момент проведення дослідження, більшість з них мали академічну заборгованість.

Виявляє себе і зв'язок між субшкалами «Цілі» та «ЛК-життя». Випробувані, які мали низькі бали за цими субшкалами, живуть виключно сьогоденням. Це досить дивно, оскільки мова йде про 17-25 літніх студентів, у яких, безсумнівно, існує суттєва життєва перспектива. Невіра в себе, у власні сили, відсутність життєвих перспектив – все це разом може свідчити про те, що у випробуваних студентів спостерігаються симптоми «особистісної порожнечі» або «екзистенціального вакууму». Переживання внутрішньої приреченості є одним з детермінуючих чинників антисоціальної спрямованості особистості, внутрішнім аспектом її деструктованості [170; 242]. Такий стан властивий більшості злочинців, що може вважатися додатковим підтвердженням нашої констатації [129; 193; 199].

Таким чином, ми можемо схематично представити кількісний розріз в групі випробуваних студентів за показниками ранжування категорій правового змісту та показників субшкал СЖО (див. рис. 2.6.).

Як видно, 16 студентів виявилися такими, з якими треба було провести відповідну психокорекційну роботу, спрямовану на зміну їхнього відношення як до себе, так і до існуючої соціально-правової дійсності.

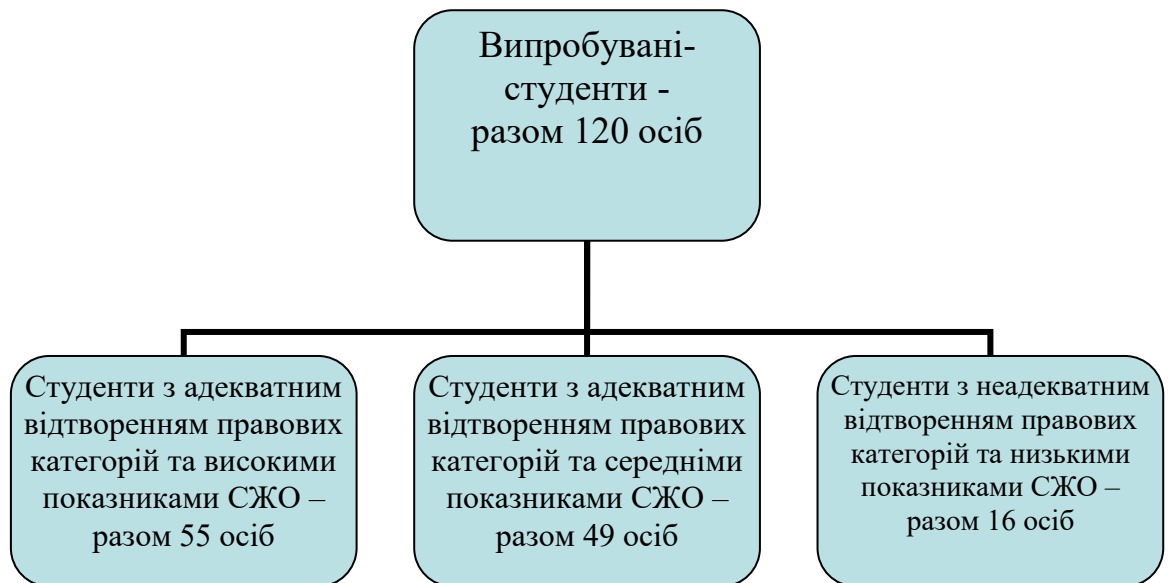

Рис. 2.6. Схема співвідношення випробуваних-студентів на підставі відтворення правових категорій та результатів тесту СЖО.

На підставі узагальнення емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників, які впливають на формування правослухняної поведінки студентської молоді, ми можемо зробити такі висновки.

1. Відношення студентської молоді до правових аспектів життєдіяльності в сучасних умовах має певний зв'язок з інтернальним та екстернальним локусами контролю, які значно впливають на рівень їхньої правосвідомості.

2. Інтернальний локус контролю більше сприяє продукуванню просоціально орієнтованої поведінки студентів, на відміну від

екстернального. Студенти з екстернальним локусом контролю за більшістю ознак збігаються з правопорушниками, а головним у цьому є неспроможність таких індивідів активно формувати коло свого спілкування та контролювати на конструктивній основі свої неформальні стосунки з оточуючими.

3. Серед студентів відмічається значна диференціація у відношенні до власної правослухняної поведінки. Студенти-психологи, які у більшості є особистостями з інтернальним локусом контролю, перевагу віддають чинникам внутрішньої спрямованості, які є похідними моральних принципів поведінки. Значна частка студентів-економістів продукує таке ж відношення до власної правової поведінки, яке базується на внутрішніх чинниках та морально-ціннісних імперативах. На протилежність їм серед студентів-юристів переважають особистості з екстернальним локусом контролю, а серед останніх присутня значна частка тих випробуваних, у кого відмічається невідповідність моральної та ціннісної детермінації поведінки. Свою поведінку вони пристосовують до умов соціальної дійсності, виходячи з дій та думки оточуючих. Звідси їх ставлення до власної правослухняної поведінки не має індивідуальної виразності та значно обумовлене зовнішніми чинниками впливу.

Студенти, у яких ми спостерігаємо екстернальний локус контролю у галузі досягнень, невдач та міжособистісних відносин і, які мають труднощі у просоціальній адаптації, становлять певну групу випробуваних із асоціальною та навіть антисоціальною спрямованістю.

4. В умовах сучасної трансформації суспільства відбувається розподіл соціальних груп за рівнем включення в існуючий соціально-економічний контекст. Представники тих соціальних груп, які задоволені сучасними перетвореннями, постійно знаходяться у стані рефлексійної діяльності. Вони аналізують соціальні норми та цінності груп, до яких включені, та співвідносять їх із соціальною реальністю.

5. Представники соціальних груп, яким притаманне негативне сприйняття соціальної дійсності, наділяють кожного її члена відповідною соціальною ідентичністю, а з позитивним сприйняттям – позитивним.

Студенти у своїй більшості мають позитивне сприйняття соціальної дійсності та відповідних трансформацій, які відбуваються, і тому це сприяє більш швидкій адаптації та включенню їх у ті відносини, які існують у суспільстві.

6. Студенти з негативною соціальною ідентичністю (ототожені з бізробітними та засудженими у відношенні до певних соціально-правових аспектів життєдіяльності людини в сучасних умовах) мають значно агресивнішу та деструктивнішу позицію до суспільних новопобудов, у тому числі і до змін у соціально-правовому вимірі.

7. Студенти з низьким загальним показником СЖО та особливо низькими показниками за субшкалами «ЛК-Я» та «ЛК-життя» сприймають соціально-правові категорії як чинники, виключно зовнішнього впливу, диференціюють їх за ступенем реальної сили та не вважають їх внутрішніми імперативами своєї поведінки.

Наявність зв'язку між субшкалами «Цілі» та «ЛК-життя» при низьких балах притаманне студентам, які живуть виключно сьогоднішнім. Це не може не непокоїти, оскільки мова йде про студентську молодь, яка має значну життєву перспективу та спроможна конструювати своє майбутнє. Саме невіра таких студентів в себе та власні сили дає нам підстави стверджувати услід за В. Франклом, що у них спостерігаються симптоми «екзистенціального вакууму». Така симптоматика є дуже небезпечною річчю, оскільки переживання внутрішньої приреченості виступає одним із детермінуючих чинників як асоціальної, так і антисоціальної спрямованості особистості.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ПСИХОКОРЕКЦІЯ АНТИСОЦІАЛЬНИХ ПРОЯВІВ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Соціально-психологічна модель поведінки особистості у соціально-нормативному вимірі

Моделювання – це метод дослідження психічних процесів об’єктів та станів за допомогою реальних або ідеальних моделей – умовних зразків, схем або конструкцій, які є аналогічними досліджуваному об’єкту. Досягнення у галузі різних ланок математики, кібернетики, сінергетики дозволяють здійснити побудову модельних описів психічної діяльності людини. Наявність відношення часткової подібності дозволяє використовувати моделі в якості замісника системи, що вивчається. Простота побудови такої моделі робить цю заміну достатньо наочною [197, с. 216]. Цей метод дозволяє нам розробити модельні побудови правової поведінки особистості у відповідності до того соціально-психологічного контексту, в якому знаходиться особистість.

Положення про те, що хід подій однозначно визначений зчепленням причин та наслідків, яскраво був відтворений у висловлюваннях П.С.Лапласа, в його книзі «Викладення систем світу» (1825 р.). Його обґрунтування неминучості логічних наслідків виступає своєрідним матеріалістичним варіантом фаталізму. Лаплас здійснював спроби використовувати обчислення ймовірності в галузі соціології та психології людського суспільства, зважаючи на їхнє практичне застосування судами. Він докладно розробив та пропагував застосування теорії ймовірності до поведінкових аспектів правової або протиправної спрямованості особистості. Так, розробляючи питання організації судів з метою встановлення справедливого вироку, Лаплас намагався взяти до уваги якнайбільше

обставин та прагнув математично врахувати різні соціально-психологічні чинники, які істотно впливають на кінцеві положення того чи іншого вироку.

Соціально-психологічна детермінованість у галузі соціальних та соціально-правових відносин досить перекинливо була описана Л. Кетле в роботі «Соціальна фізика» (1863 р.). Автор розкрив високу статистичну відтворюваність злочинної діяльності в стабільних соціальних умовах, що дозволяє спрогнозувати не тільки види та число злочинів, але і приблизне місце їх скоєння. Більш того, Кетле дослідив саме поняття норми поведінки, норми відносин, трактуючи саму норму як певний середній варіант – синонім правильності, звичайності, посередності.

Ще один видатний вчений Г.В. Лейбніц вивів характерні риси відсутності чітких меж норми у поведінці, відносинах та проявах людини. Його послідовник А. Гротьян у своїй роботі «Соціальна патологія» (1924 р.) особливу увагу звернув на неможливість правильного судження про мотивацію поведінки у відриві від конкретних соціально-середовищних умов, у яких знаходиться індивід. Він відзначав, що вивчення соціальної патології дозволяє багатогранно розкрити закономірності нормальної поведінки в конкретних соціально-історичних умовах.

Застосування методів моделювання у психології пов'язано з іменем видатного німецького фізика, психолога та філософа Г.Т. Фехнера, який займався вивченням психофізичних залежностей та процесів пам'яті [76].

Обґрунтувати поведінку людини у формі певного психологічного простору з визначенням конкретних закономірностей спробував засновник першої експериментальної психологічної лабораторії В. Вундт [76, с. 64].

У середині ХХ століття з розвитком кібернетики починаються спроби моделювання різних аспектів життєдіяльності людей та тварин. Найактивнішу активну участь у цьому процесі взяли такі видатні вчені, як П.К. Анохін, М.О. Бернштейн, К. Левін та інші [197]. Так, Левін розробив теорію «поля» та відповідну концепцію динімічної поведінки, яка знаходиться в напруженні, коли руйнується рівновага між індивідом та

навколишнім середовищем. За вихідне вчений приймає «життєвий простір» індивіда як цілісне поле, всередині якого виникають та змінюються його життєві сили, які визначаються у притаманних людині прагненнях, намірах, мотивах, що мають певну спрямованість, величину та точку застосування. Одні сектори «поля» притягують індивіда, а інші – відштовхують. Така особливість визначеного об'єкта була названа валентністю в дихотомічному сенсі, що характеризує мотиваційну структуру поведінки, котру спонукають сили «поля». Таке розуміння К. Левіном мотивації людської поведінки стало основою цілої низки експериментальних моделей та методів, що привели до встановлення важливих психологічних факторів і понять (ефекту незавершеної дії, рівня домагань і т. ін.) [104].

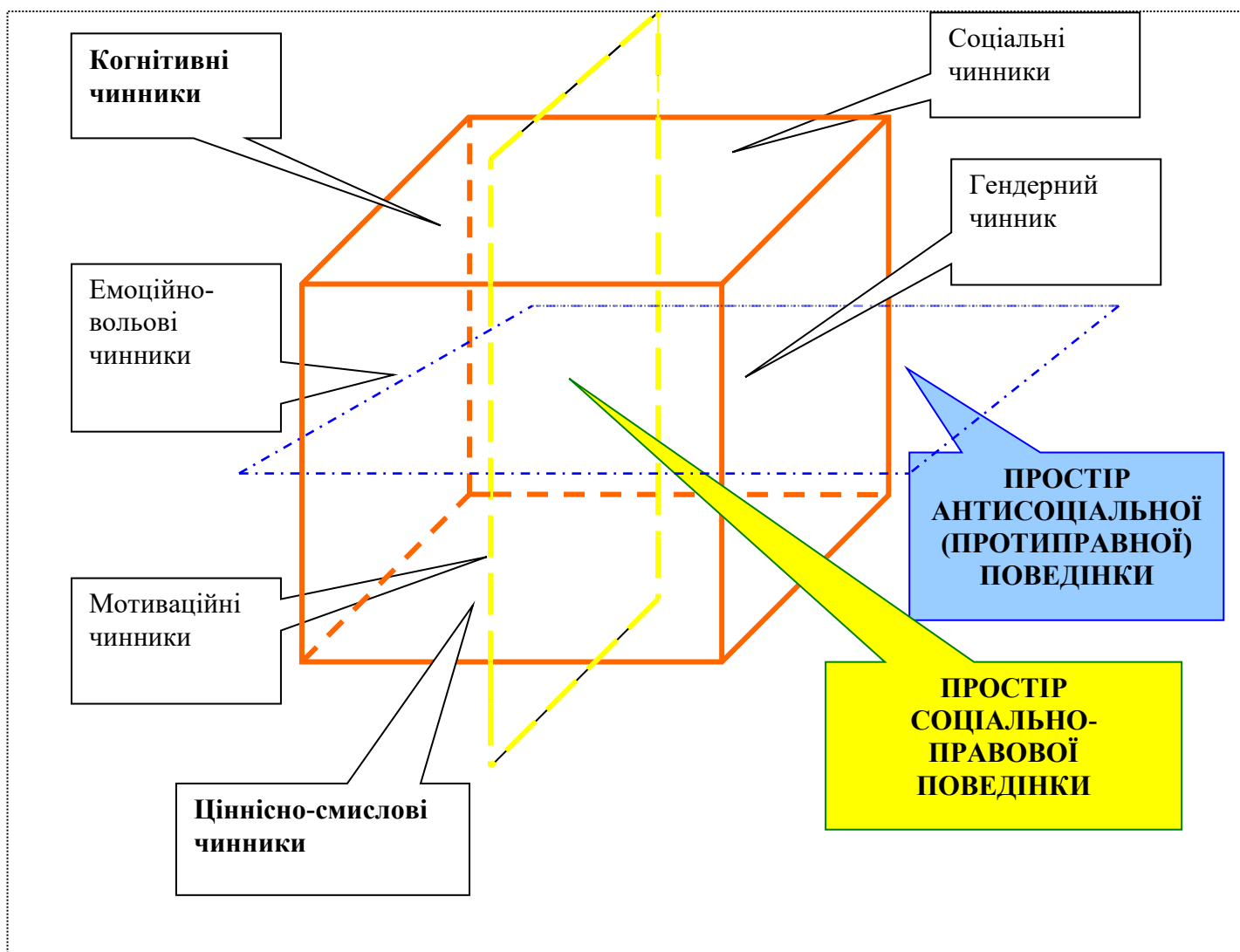

Рис. 3.1. Модель простору соціально-правової поведінки особистості

Виходячи з зазначених теоретичних посилянь, ми спробували розробити власну модель простору соціально-правової поведінки особистості (див. рис. 3.1.).

Аналізуючи цю модель, ми розглядаємо такі її виражені елементи, як:

- увесь соціальний простір, в якому діють соціально-нормативні приписи, умовно позначаний прозорим кубом. Він вбирає в себе все те, що зумовлює людину існувати у соціумі;

- площа простору антисоціальної (протиправної) поведінки особистості має горизонтальне розташування та вбирає в себе все різноманіття зовнішніх та внутрішніх детермінант, що призводять до протиставлення людини соціально-правовим нормам, існуючим у соціумі;

- площа простору соціально-правової поведінки особистості має вертикальне розташування та насичена інтерналізованими соціально-правовими імперативами, що задають спрямованість поведінці людини у просоціальному контексті.

Зазначені простори перетинаються у прозорому кубі, який, в свою чергу, має шість сторін, які виступають соціально-психологічними чинниками (когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційний, ціннісно-смысловий, соціальний і гендерний чинники), які істотно впливають на особистість та або посилюють, або послаблюють продукування її соціально-правової чи антисоціальної поведінки.

Ми виходимо з того, що і антисоціальна, і соціально-правова поведінки існують у дихотомічній залежності. Особистість у процесі власної нормативно-правової активності постійно проводить вимір реального функціонування правової системи соціума. Це відбувається у процесі сприйняття феноменів, які можуть бути і не передбачені офіційними нормами. До них можна віднести: відсутність покарань за деякі правопорушення (так звані мертві статті Кримінального Кодексу); брак організаційних важелів, які покликані забезпечувати правочинність (незадовільне фінансово-матеріальне забезпечення правоохоронних органів);

існування «тіньових» сфер життя у суспільстві, які істотно впливають на нього (особливо показовими в цьому сенсі були 90-ті роки XX століття, коли в Україні йшов процес первинного накопичення капіталу, який між тим, має свою тенденцію і сьогодні) тощо. Здебільшого адаптація до цих процесів не потребує глибокого розуміння ситуації. Достатньо засвоїти деякі алгоритми поведінки стосовно певних правил існування.

Проте, якщо особистість не обмежується засвоєнням певних алгоритмів поведінки, а продукує глибоке розуміння правових відносин, які склалися у суспільстві, зростає «питома вага» соціально-правової поведінки і пропорційно знижується «питома вага» антисоціальної. Звідси є необхідність у глибокій каузальній атрибуції суспільної взаємодії, оскільки ця здатність дає змогу певним чином спрогнозувати, як спрацювують соціально-правові приписи в тій чи іншій ситуації і діяти з урахуванням даного прогнозу.

Але площина як антисоціальної, так і соціально-правової поведінки відчуває на собі вплив вищезазначених чинників.

Так, когнітивні чинники, як зазначають фахівці когнітивістського напрямку в психології, продукують в поведінці людини у якості результату як зовнішніх подій, наприклад, винагорода та підкріплення, так і внутрішніх, наприклад, того, що вона думає про ті чи інші речі та, як сприймає світ в якому знаходиться [198, с. 344].

Емоційно-вольові чинники є вираженням положення про те, що ніякі зовнішні обставини не можуть бути безпосередньо причинами антисоціальних дій, якщо вони не стали спонуканням волі самої людини, яка має здібність до вольової поведінки [196, с.105].

Мотиваційні чинники, які розглядаються як актуальна спрямованість людини на певну ціль і які вбирають в себе ситуаційні і особистісні аспекти спрямованості поведінки особистості [162, с. 28].

Ціннісно-сміслові чинники – це чинники, які відтворюють смислову картину життя людини та наповнюють його особистим сенсом [285; 187].

Соціальні чинники – це продукування усього того, що пов’язано з соціальним середовищем, в якому знаходиться людина, її соціальним статусом, можливістю реалізуватися певним чином, індивідуальними досягненнями і т. ін.

Гендерний чинник виявляється у співвідношенні чоловічих і жіночих проявів та домінантності маскулінних або фемінінних якостей, які істотно впливають на ставлення особистості до існуючої дійсності [109, с. 219-224].

Усі зазначені соціально-психологічні чинники мають суттєвий вплив на реальну поведінку особистості і спроможні змінити її або в напрямку просоціального виміру, або в напрямку антисоціального. Проте цей вплив продукує так, що викривляє, деформує та мінімізує площину простору певної поведінки особистості, водночас посилює, вирівнює та максималізує площину простору іншої.

Враховуючи те, що результати нашого дослідження та підходи значної частки як зарубіжних, так і вітчизняних вчених до детермінації соціально-правової поведінки особистості збігаються саме у площині когнітивних та ціннісно-сміслових викривлень, які мають місце в поведінці студентської молоді, то ми вважаємо, що саме їм слід приділити першочергову увагу.

Таким чином, соціальний простір, у якому особистість продукує свою соціально-правову поведінку, має соціально-психологічне вираження. Як антисоціальна, так і соціально-правова поведінки відчують на собі вплив вищезазначених аспектів. Це, в свою чергу, обумовлює і відповідні напрямки психокорекційної роботи з людиною, яка бажає змінити свою поведінку в просоціальному вимірі.

3.2. Соціально-психологічні заходи щодо запобігання антисоціальним проявам у поведінці студентської молоді в сучасних умовах

Одним із заходів запобігання антисоціальним проявам у поведінці особистості може бути психокорекція її поведінкових аспектів. Потреба у психокорекційній роботі, спрямована на змінювання смислових стереотипів студентської молоді, обумовлена не стільки тими специфічними якостями, які притаманні просоціальній особистості, а тим соціальним контекстом, у якому вона продукує соціально-правові патерни поведінки. Ані уявлення про сенс життя, ані нормативно-ціннісна установка не є єдиними детермінантами просоціальної поведінки.

Слід погодитися з авторами, які зазначають мультимедійність соціально-правової поведінки особистості як продукту складної взаємодії особистості та середовища при вирішальному впливі останнього (Г. Айзенк, Е. Аронсон, М.І. Бобньова, І. Кон, В.М. Кудрявцев, О.Р. Ратінов, Г.Х.Єфремова та ін.) [3; 7; 23; 63; 110; 121; 202]. Отже, психокорекційна робота, спрямована на зміну смисложиттєвих стереотипів особистості, зобов'язана включати в себе не тільки бесіди психологів чи досвідчених фахівців в галузі виховної роботи, але змушена бути спрямована на ототожнення особистості з соціальним середовищем, у якому екстраполюються певні соціально-правові зразки соціально-очікуваної поведінки.

Психологічна корекція виявляється у проведенні консультування та припускає цілеспрямований психологічний вплив на клієнта чи пацієнта з метою приведення його психологічного стану до норми у випадку діагностики у нього яких-небудь характерологічних девіацій або особистісних аномалій, а також для оволодіння певної діяльністю [194; 301].

Метою використання психологічної корекції (психокорекції) є оптимізація, виправлення та приведення до норми певних психічних функцій

людини, які відхиляються від оптимального рівня його індивідуально-психологічних особливостей та здібностей.

Фахівці в галузі психологічного консультування вказують на те, що, незалежно від того, проводиться одноразова консультація, або проводиться пролонгована робота у вигляді психотерапевтичних сесій, консультування має такі стадії [194, с. 42-45].

По-перше, це погодження клієнта на надання допомоги з боку психолога та забезпечення відповідної безпеки і підтримки під час проведення консультування.

По-друге, аналіз проблемної ситуації. На цій стадії треба зорієнтуватися на проблемі, яка виникла у клієнта, уважно слухаючи його, використовуючи відкриті запитання, перефразовуючи та перезапитуючи для отримання додаткової інформації. У той же час відбувається рефлексія почуттів як консультанта, так і клієнта, що допомагає глибше зануритися в проблему та підійти до постановки психотерапевтичної мети.

По-третє, постановка психотерапевтичної мети. З'ясовуються умови та ситуації виникнення проблеми, аналіз почуттів і відношень клієнта та психологічна складність, яка перешкоджає клієнту знайти вихід з ситуації, що склалася.

По-четверте, пошук способів вирішення проблеми. На цій стадії необхідна згода клієнта на дослідження власних психологічних труднощів, пошук та прийняття на себе відповідальності за вибір рішення.

Треба зазначити, що під час проведення консультації у клієнта відбуваються певні зміни, які можуть більш-менш вплинути на його особистість та життя в цілому. Проте завдяки цьому йому надається можливість отримати новий досвід, а чим глибше він це усвідомлює, тим вище ефективність консультації.

Важливо вказати і на ті наслідки, які можуть виникнути у клієнта після консультаційної роботи. Це і посилення уваги до власних потреб, переживань та думок. Розвиток здібностей до самопізнання та усвідомлення

нового досвіду. Зміна ставлення до себе та навколишнього світу. Здібність самотійно вирішувати власні проблеми, робити вибір, приймати рішення та відповідати за них.

У процесі консультування у клієнта може виникати ціла низка так званих психологічних захистів, які значно ускладнюють ефективність психологічної роботи з ним.

Під психологічним захистом, у розумінні психоаналізу, вважається система стабілізації особистості, яка виявляється в усуненні або зведенні до мінімуму негативних емоцій, почуття тривоги, які виникають за умов розгляду внутрішніх елементів структури особистості «Воно», «Я» та «Над Я» [300]. І для того, щоб психічний світ людини залишався стабільним, вона і включає різні види психологічного захисту.

Найбільш важливими з них вважаються такі.

Фрустрація – вимушена відмова, внутрішній стан або психологічний конфлікт, коли особистість зіштовхується з якою-небудь перешкодою на шляху до досягнення своїх усвідомлених або неусвідомлених цілей.

Витискування – усунення з сфери свідомості певного психічного смислу (думок, прагнень, тяги), який не сумісний з установками особистості.

Заміщення – переклад неусвідомлено обумовлених та неприйнятних для особистості з моральних причин думок та прагнень у соціально прийнятливій формі.

Придушення – віштовхування в підсвідоме небажаної інформації.

Раціоналізація – наче розумне пояснення власних підсвідомих прагнень, виправдання своєї поведінки.

Проекція – схильність приписувати іншим людям власних (як правило ганебних) думок, прагнень, потягів.

Перцептивний захист – зниження чутливості аналізаторів під впливом небажання сприймати неприємну інформацію.

В процесі особистісного зростання, під впливом багатьох труднощів та кризових ситуацій може виникнути так званий *опір*. З. Фрейд його

визначає як певну опозицію, включення усіх можливих сил людини, які протидіють психоаналізу. Він вважав, що кожен прогресивний крок особистості у процесі лікування (психотерапії) супроводжується опором, який є компромісом між силами, які прагнуть до одужання, та силами, які протидіють цьому. Опір може бути як усвідомленим, так (що трапляється частіше) неусвідомленим [299].

Прояви опору можуть бути різними. Це емоції, відношення, ідеї, прагнення, фантазії або дії, тобто практично кожна психічна функція може продукувати себе як опір. У цьому сенсі вид опору показує, як людина зазвичай захищається від проблем у своєму житті.

Виходячи з того, що опір це переживання людиною внутрішньої перешкоди, яка виникає по відношенню до можливих змін у поведінці або при усвідомленні значущих переживань, він може себе проявляти як неусвідомлене непрагнення щось робити і таким чином допомагати ховатися від тяжких життєвих проблем.

В певних ситуаціях реакції опору є адекватними. Перебільшення небезпеки може приводити людину до захистних дій дуже часто, що в решті-решт негативно вплине на процес її вільного розвитку. Але попри все, як вважають А. Адлер, Р. Дрейкурс та ін., за допомогою опору людина підтримує ідентичність до самої себе в швидко змінюваному світі. Це є певний конструкт «Я та зовнішній світ» [6; 338].

Психокорекційні заходи можна класифікувати за такими напрямками.

По-перше, за характером спрямованості вони поділяються на *симптоматичну* та *каузальну*.

Симптоматична корекція припускає короточасний вплив з метою зняття гострих симптомів відхилень у розвитку, які перешкоджають перейти до корекції каузального типу.

Каузальна (причинна) корекція спрямована на джерела та причини відхилень. Ця корекція потребує багато часу, значних зусиль, проте вона більш ефективна та продуктивна.

По-друге, за змістом розрізняють корекції: пізнавальної сфери; особистості; афективно-вольової сфери; поведінкових аспектів; міжособистісних стосунків.

По-третє, за формою роботи з клієнтом. Розрізняють індивідуальну та групову корекцію.

По-четверте, за програмою: програмовану та імпровізовану.

По-п'яте, за характером управління корегуючим впливом: директивну та недирективну.

По-шосте, за тривалістю часу: надкоротку; коротку; тривалу; надтривалу.

По-сьоме, за масштабами вирішуваних завдань: загальну; приватну; спеціальну.

З метою вирішення саме тих завдань, які були поставлені нами під час проведення дослідження, ми змушені більш докладно зупинитися на тих видах корекційних заходів, які є, за визначенням фахівців, найбільш ефективними [154; 155].

Так, з метою психокорекції соціально-правової поведінки особистості ми використовували каузальну корекцію, оскільки саме вона поглинає весь спектр причин та умов, за яких відбуваються відхилення у поведінці студентів. Далі наш вибір прийшовся на особистісну та поведінкову корекцію, які спрямовані саме на ті аспекти, які продукують спрямованість поведінки особистості. Ми використовували як індивідуальні, так і групові форми психокорекції. В основному це була програмована психокорекційна робота, недирективного характеру. Вона була тривалою (6 місяців), а за масштабами – спеціальною. Її спеціальність полягала в тому, щоб за допомогою певних прийомів та методик вирішити конкретне завдання – запобігти антисоціальним проявам у поведінці студентської молоді. Таким чином, вона була зобов'язана виправити наслідки тих негативних аспектів, наявність яких була обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Необхідно зауважити, що психокорекцію було спрямовано у двох напрямках: когнітивістському та логотерапевтичному.

Ми спробували розробити комплекс соціально-психологічних заходів, який був би спрямованих на підвищення інтерналізації особистістю правових категорій тотожних соціально-економічним перетворенням, що відбуваються у суспільстві. З цією метою ми і запровадили певні психотерапевтичні стратегії, поєднавши когнітивну психотерапію з терапією ціннісно-смислової сфери особистості.

В когнітивній психокорекції основна увага приділяється пізнавальним структурам психіки, де ставка робиться на особистісні конструкти. У його основі знаходяться теорії, які описують особистість з точки зору організації пізнавальних структур. Саме з ними працює психолог у корекційному плані. Крім цього, когнітивна психокорекція орієнтована на сьогоднішнє та має директивний характер. Вона орієнтована на проблему клієнта та використовується як в індивідуальній, так і груповій формі, а також для корекції родинних стосунків.

Серед її особливостей віділяються:

1. Основна увага приділяється не минулому, або майбутньому, а сьогоднішньому. Думкам про себе та про навколишній світ.
2. В основі корекції знаходиться навчання новим способам мислення.
3. Широке застосування знаходить використання системи домашніх завдань, які спрямовані на перенесення отриманих навичок у середовище реальної взаємодії.
4. Основним завданням даної психокорекції є зміна сприйняття себе та оточуюча дійсності. Зазначається, що знання про себе та світ впливають на поведінку, а остання і її наслідки, у свою чергу, впливають на уявлення про себе та світ.

Серед когнітивних напрямків психокорекційної роботи виділяють два: когнітивістсько-аналітичне та когнітивістсько-поведінкове. Перше базується на теоретичних та методологічних засадах, які були запропоновані

у роботах Ж. Піаже, Д. Келлі, Л.С.Виготського, О.Р. Лурія та ін. [74; 194; 205].

Основним завданням цього напрямку є побудова моделі психологічної проблеми, яка була б зрозумілою клієнту та з якою він був би спроможний самотійно справитись. Поняття, якими оперують психотерапевти цього напрямку, мають найбільш широкий спектр. Основним серед них виявляються: «пастка»; «ділеми»; «перешкода».

«Пастка» - це складні, повторювані поведінкові шаблони. Наприклад, почуття невпевненості може викликати прагнення продукування впевненої поведінки. Людина спостерігає за проявами впевненості у інших та намагається копіювати подібну поведінку, що веде ще до більшого дистанціювання від оточуючих та породжує страх самотності.

Зі страхом самотності пов'язана відмова від упевненої моделі поведінки. Це, у свою чергу, продукує посилення почуття невпевненості та неуспіху у житті.

Специфічним елементом психологічної організації такої людини є хибне коло – спроба подалати почуття невпевненості приводить до його посилення.

Стратегія поведінки, яка побудована на альтернативному мисленні та припускає дві протилежні форми поведінки, називається «ділемою». Наприклад, у людини може бути прагнення до близьких стосунків з іншою людиною. Проте виникаюча форма близькості така, що людина втрачає самотійність і в неї виникає відчуття залежності. Самостійність означає повну протилежність близькості та викликає почуття самотності. Від цього, у людини і виникає ділема – або бути самотійним, незалежним і таким чином залишитися самотнім, або бути поруч з коханою людиною, але – залежною. Дійсно, обидва ці варіанти людину не влаштовують, і вона продукує по черзі то перший, то другий варіант поведінки. При цьому вона відчуває певні страждання та невдоволеність собою.

«Перешкода» – це варіант поведінки, за якої людина не усвідомлює та не враховує складності тієї мети, яку вона поставила перед собою. Наприклад, людина прагне позбавитися шкідливої звички, але не розуміє, що треба для цього зробити [178].

Когнітивістсько-поведінковий напрямок представлений такими вченими як А. Еліс (раціонально-емотивна терапія) та А. Бек (когнітивна терапія) [205; 254]. Дослідники вважають, що неадаптовані почуття та неадаптивна поведінка дуже часто є наслідком дисфункціонування патернів мислення, які треба змінити на більш адаптивне мислення, що досягається через інструкції, дискутування та виконання завдань. Основним поняттям цих напрямків є схема, за допомогою якої нібито людина сприймає та інтерпретує навколишній світ. Схема – це проміжний перемінник, який визначає вплив оточуючих на індивіда. Це не те, що відбувається з людиною, а значення, яким крізь призму схеми наділяє людина навколишні об'єкти та явища, його установки та очікування стосовно них і, які впливають на його поведінку.

Еліс пропонує досягати когнітивного реструктурування шляхом вияву негативних емоційних станів на підставі опитувань, обміну думками та в процесі дискусій, а потім заперечувати їх за допомогою виокремлення побажань від потреб та подолання надмірних узагальнень засобами конфронтації та «домашніх завдань» [205, с. 428]. Ця терапія ставить своєю метою змінити труднощі у контролі емоційних імпульсів, які є наслідком іраціональних уявлень, на більш компетентні, раціональні когніції.

У Бека когнітивна терапія має суттєві відмінності від попередньої, які полягають у більшій її індивідуалістичності та акцентах, які припадають на розкриття дисфункціональних думок самим клієнтом. Вона базується на менш конфронтаційному сократівському діалозі, включає перевірку гіпотез, децентралізацію, дистанціювання, реатрибуцію та поведінкові завдання у якості «особових експериментів» [205, с. 429]. Ця терапія має успіх при

подоланні гніву особистості, але має поширене застосування і у випадках підвищеної особистої тривоги та депресії.

Крім зазначеного, необхідно вказати, що когнітивістсько-поведінковий напрямок додає важливого фактору, а саме когніції, які є головним чинником, який визначає результат впливу оточення. Сенси визначення подій, що відбуваються з людиною, і виявляється у силі та якості впливу їх на неї.

Автори цього підходу визначають, що є два чинники, а саме зовнішні події та когніції про них. Діями цих двох чинників і пояснюється підкріплення неадаптивної поведінки.

З точки зору когнітивістського психотерапевта реконструкція проблемної поведінки потребує роботи з викривленим сприйняттям людини щодо її оточення, внаслідок фіксації непродуктивних установок, набуття ними характеру автоматизованих неусвідомлених реакцій. Тому вони пропонують з метою зміни поведінки людини впливати саме на її неадекватні когніції.

Існує ще кілька когнітивних терапій, за допомогою яких відбувається певна зміна когнітивних уявлень особистості про себе та свого ставлення до оточуючих. Так, тренінг когнітивного рішення міжособистісних проблем включає в себе такі методики тренування навичок, як інструктування, моделювання, дискусія та зворотний зв'язок, які використовуються для навчання когнітивним компонентам вирішення соціальних проблем в напрямку формування генералізованих навичок. Він починається з навчання попереднім навичкам, таким як наслідування, групова дискусія та «міркування уголос». Тренінг фокусується на таких аспектах, як розпізнання проблеми, вигадкування альтернативних варіантів рішення, аналіз цілей та засобів, прийняття перспективи, причинний аналіз, розгляд наслідків.

Тренінг емпатичних навичок передбачає перехід з предконвенціонального рівня, який притаманний для багатьох осіб з антисоціальною поведінкою, на інший, більш високий. Останній потребує

участі зацікавлених осіб у дискусіях на моральні теми, де наводяться аргументи на конвенціональному рівні міркування. Для оптимального проведення таких дискусій потрібні умови, за яких можна розглядати різні моральні теми, зосереджені на обмірковуванні таких питань, як добро, зло та справедливість, прийняття певної ролі, обмірковування суміжної стадії розвитку та спільного прийняття рішень. Тренінг досягає свого успіху завдяки побудові демократичних умов його проведення, за якої існує моральна атмосфера, яка стимулює наявність соціальної справедливості [205, с. 432].

У працях М. Йохельсона, Ф. Саменов, Дж. Гібса і Л. Портера встановлено низку когнітивних викривлень, яких регулярно припускається схильна до гніву і хронічно агресивна молодь [205; 254; 297]. Основними серед них є помилки Я-центрованого мислення, що віддзеркалюють егоцентричне упередження. Дж. Гібс, Л. Портер і А. Гольдштейн визначили таке мислення як «приведення стану у відповідність із власними поглядами, очікуваннями, потребами, правами, швидкоплинними почуттями і бажаннями до такої міри, що законні погляди інших людей рідко беруться до уваги або на них не зважають взагалі». Застосування опитувальника «Як я думаю» Дж. Гібса, М. Бариги і Л. Портера, за яким вимірюють когнітивні викривлення, показує, що девіантна молодь часто сприймає світ через явно Я-центровані егоцентричні лінзи і відповідає ствердно на такі пункти:

- Якщо бачу те, що мені подобається, я його беру.
- Коли я когось обманюю, то це моя особиста справа і нікого більше вона не стосується.
- Якщо мені справді чогось хочеться, я не думаю про те, законні мої дії чи ні.
- Коли я розсерджений, то моєму кривдникові пощади не буде.

Як свідчать ці пункти шкали, егоцентричне упередження є життєвою позицією — «мені першому», «тільки мені». Таке упередження — природна характеристика думки і поведінки в дитинстві. Дитина може заявляти: «Я

маю одержати це, тому що я хочу це мати» або: «Чого я не захотів би, все справедливо». Дослідник А. Лікона характеризує цю «меніцентрацію» так:

«Як тільки вперше відбувається прорив другої стадії, енергія дітей має схильність спрямовуватися на утвердження своїх потреб і бажань та примушувати дорослих пристосовуватися до них. Діти мають найчутливіший «детектор несправедливості», коли йдеться про несправедливість щодо них. Але у них виникає велика пляма сліпоти, коли несправедливі вони самі, або стосовно того, що батьки та інші роблять для них.

За нормальних умов егоцентричне упередження зникає з того часу, як діти починають бачити свої Я-інтереси у світлі добробуту інших людей. Звичайно, у всіх нас продовжують залишатися деякі упередження. Навіть як дорослі зі зрілим мисленням «ми переживаємо свої власні точки зору більш-менш безпосередньо, тоді як точки зору іншої особи — опосередковано... Ми як правило, не здатні повністю «відключити» власні точки зору, коли намагаємося зробити умовивід про точки зору іншої особи» [144, с. 129-130].

Нездатність відключити свою точку зору повністю є применшенням, коли йдеться про асоціальну молодь, чиї егоцентричні упередження здебільшого залишаються на яскраво виражених рівнях, характерних для дитинства. Так, наприклад, правопорушники згадують, що під час планування злочинів їхні думки були спрямовані на те, щоб непомітно зникнути з місця злочину. Стихійні посилення на жертви криміналу повністю відсутні.

Припущення найгіршого є іншим за частотою когнітивним викривленням, притаманним асоціальній молоді. Це викривлення очевидне і виявляється по-різному: в переконанні, що свою власну поведінку чи поведінку інших не можна змінити (низький рівень ЛК-Я та ЛК-життя), у вірі в найгірше щодо людей та їхніх мотивацій і взагалі в упевненості, що життя буде складатися щонайгірше. Однак основною рисою, що викликає гнів та агресію, як продемонстрували Д. Додж та його дослідницька команда, є приписування людям ворожих намірів. Амбівалентні вчинки інших

тлумачаться як свідомо ворожі дії. Погляд юнака в буфеті або на тюремному подвір'ї сприймається як намір принизити пильним оглядом, виклик і загроза, а не просто погляд, як це часто буває. Зіткнення в шкільному коридорі між класами переживається як навмисна атака, приниження і рідко як проста випадковість. Молоді люди, схильні до припущання найгіршого, погоджуються з такими пунктами опитувальника «Як я думаю»:

- Ти можеш також красти. Якщо ти не візьмеш, то хтось інший візьме.
- Я можу брехати і це зрозуміло, бо якщо буду говорити правду, мені все одно не повірять.
- Люди завжди першими починають битися зі мною.
- Ти повинен першим завдавати болю людям, не чекаючи доки вони щось заподіють тобі.

Як Я-зосередженість, так і припущення найгіршого сприяють тому, що викривлення стають більш зручними і прийнятними, а особливо тоді, коли супроводжуються екстерналізуючим поглядом на світ, в якому ніщо або «майже ніщо не є моєю провиною!» Отже, третім хронічним когнітивним викривленням розгніваної молоді є обвинувачення в агресивних намірах інших людей.

Дж. Гібс, М. Барига і Л. Портер характеризують це спотворене сприйняття як «хибне приписування вини за власні шкідливі вчинки зовнішнім джерелам або хвилинним збоченням (був п'яний, в поганому настрої тощо), чи хибне приписування вини за свою власну віктимізацію невинним людям. Грабіжники квартир нейтралізують своє сумління через звинувачення своїх жертв (вони не дбали про охорону своїх квартир і тому заслуговують на те, що з ними сталося) ...» [205].

Обвинувачення інших підтверджується схвальними відповідями на такі пункти шкали:

- Якщо люди зі мною не співпрацюють, то не моя вина, коли комусь боляче.

- Люди змушують мене брехати, коли задають мені занадто багато запитань.

- Коли я втрачаю душевну рівновагу, то це тому, що люди намагаються мене розсердити.

- Якщо людина не зібрана настільки, щоб позбутися гаманця, то вона заслуговує на те, щоб його вкрали.

Існує ще одна помилка мислення — мінімізація: начіплювання хибних ярликів, помилка, яка зображує асоціальну поведінку як таку, яка не спричиняє ніякої реальної шкоди або є прийнятною чи навіть гідною захоплення. Як зауважують дослідники, таке мислення «обслуговує» і підбурює егоцентризм, послаблюючи гальмування агресивності й нейтралізуючи муки совісті. Молода людина підписується під цими словами, коли погоджується з тим, що:

- Кожен обманює. В цьому немає великої біди.

- У тій ситуації, коли можна "вийти сухим із води", лише дурні не крадуть.

- Люди, яких сильно побили, навряд чи дуже страждають.

- Ти мусиш поквитатися з людьми, які не поважають тебе.

Крім цих чотирьох основних помилок у сприйманні й пізнанні асоціальна молодь нерідко вдається до раціоналізації через фальшивий консенсус, завдяки якому вірить, що інші поведуться так само, як і вона. Ця молодь також чинить сильний опір змінам, не піддається навіть переконливим доказам.

Когнітивні викривлення легко не змінюються. Як правило, з досвідом вони засвоюються, загострюються і, на думку фахівців, спрацьовують протягом багатьох років. Проте, тренінг, який був проведений нами з метою когнітивного переструктурування проблемних студентів, як свідчить досвід зарубіжних дослідників, саме має найбільший ефект в групах підвищеного ризику. До такої групи ми і віднесли випробуваних, у яких діагностували

певні тотожності з правопорушниками у відношенні до правових категорій, високий рівень екстернальності та низькі показники за субшкалами СЖО.

В тренінгу брали участь п'ятнадцять студентів із шістнадцяти (3 майбутніх психологи, 4 майбутніх економісти та 8 майбутніх юристів). Один випробуваний відмовився взяти участь у психокорекційній роботі, оскільки вважав це не потрібним.

Для проведення тренінгу були взяті дві проблемні ситуації. Перша була побудована на тому, щоб випробуваний зробив вибір між своїм другом та командою, в якій він грає. Друга – між тим, щоб не втручатися в справи свого друга, який зібрався утекти з місць позбавлення волі та донесенням начальнику місць позбавлення волі про спробу скоєння злочину.

Перша проблемна ситуація (див. табл. 3.1).

Фаза 1. Ознайомлення з проблемною ситуацією.

Запитання до групи: хто може сказати, в чому полягає проблема Андрія?

Групова думка: Андрій має обирати між своїм близьким другом та командою, в якій він грає.

- Чи траплялися подібні ситуації до цієї проблеми?
- Таке може трапитися.
- Хто з вас опинявся у схожій ситуації? Розкажіть про це всім.
- Таке ні з ким не траплялося.

Фаза 2. Культивування зрілої моралі.

• Ті, хто вибрав для першого - четвертого запитань рішення "День народження Володимира", належать до більшості групи. Чому ви вирішили, що Андрію треба йти на день народження Володимира? Які підстави для такого рішення?

Олексій – Тому що Володимир близький друг Андрія, він допоміг йому, коли тому було самотньо.

Олександр – Так, Андрій мусив піти на день народження Володимира, тому що вони близькі друзі.

Таблиця 3.1

Проблемна ситуація Андрія

Випробувані студенти, з якими проводився тренінг	НОМЕР ЗАПИТАННЯ						
	1	2	3	4	5	6	7
Антон (студент-юрист)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Віктор (студент-економіст)	Д.Н	К	К	Д.Н	К	Д	К
Віктор (студент-юрист)	Д.Н	Д.Н	К	Д.Н	Н.В	Д	К
Володимир (студент-юрист)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	Н.В
Дмитро (студент-юрист)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	Н.В
Дмитро (студент-психолог)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Дмитро (студент-економіст)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Олександр (студент-юрист)	Д.Н	К	Д.Н	Д.Н	К	Д	К
Олександр (студент-юрист)	Д.Н	Д.Н	К	Д.Н	К	Д	К
Олексій (студент-економіст)	Д.Н	К	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Олексій (студент-психолог)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Роман (студент-юрист)	Д.Н	Д.Н	К	Д.Н	К	Д	Н.В
Сергій (студент-економіст)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Тарас (студент-психолог)	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
Групове рішення	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К
	МОЖЛИВІ РЕЗУЛЬТАТИ ГРУПОВОГО РІШЕННЯ						
Групове рішення	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д.Н	Д	К

Скорочення: Д.Н – піти на день народження; К – піти з командою; Д – близький друг; Н.В – не вирішив.

- Ті, хто вибрав для шостого запитання відповідь "Близький друг", належать до більшості групи. Чому ви вирішили, що важливіше мати одного близького друга?

Тарас – Тому що близькому другу можна довірити свої таємниці.

– Тому що близький друг тебе ніколи не підведе і завжди прийде тобі на допомогу.

Фаза 3: виправлення затримки морального розвитку

- Хто вибрав аргумент "Піти з командою" замість "Дня народження Володимира". Які ваші підстави для такого рішення? Чи все-таки ваше рішення не змінилося? Чому? Як ви будете відповідати на аргументацію, що наводиться більшістю групи?

Сергій – Але ж в команді у Андрія теж були близькі люди, з якими він проводив багато часу.

А як ти поясниш те, що в першому та четвертому запитанні ти відповів, що треба йти на день народження, а в інших - піти з командою?

Роман – В тих запитаннях акцентується увага на те, що Володимир близький друг Дмитра, а в інших ні.

Але ти згоден з тим, що якщо Володимир та Андрій близькі друзі, то Андрій мав би йти на день народження Володимира?

Роман – Так, згоден, я, мабуть, перегляну своє рішення.

А інші, хто обрав "Піти з командою", все ще наполягають на своєму, чи аргументи більшості їх переконали?

Так, переконали.

Фаза 4: Закріплення зрілої моралі

- Чи група готова погодитися з тим, що Андрій має піти на вечірку Володимира? Чи є істотні заперечення?

Так, погоджується. Але все ж таки, якби Андрій та Володимир не були б близькими друзями, а були б просто знайомими, то Андрію не обов'язково було б йти на день народження Володимира.

Я справді задоволений тим, що група спроможна була приймати так багато правильних, переконливих рішень і навести суттєві, слушні аргументи.

Друга проблемна ситуація (див. табл. 3.2).

Фаза 1. Ознайомлення з проблемною ситуацією.

Запитання до групи: хто може сказати, в чому полягає проблема Антона?

Групова думка: Антон має обирати, між тим, щоб не втручатися в справи Віктора, та дозволити йому спробувати втекти, або ж все доповісти начальнику колонії та запобігти втечі.

– Чи трапляються проблеми подібні до цієї?

– Таке може трапитися.

– Хто з вас опинявся у схожій ситуації? Розкажіть про це всім.

– Таке ні з ким не траплялося.

Фаза 2. Культивування зрілої моралі.

Ви всі на перше запитання відповіли, що Антону не треба доповідати співробітникам колонії про план Віктора. Чому так?

Тому що з боку Антона було б не гарно так вчиняти зі своїм другом.

Але потім деякі з вас почали сумніватися в доцільності замовчувати про план Віктора?

Так, тому що Віктор змог би вбити начальника колонії, це принесло людські жертви та ще більше ускладнило ситуацію Віктора.

Так чому ж ніхто з вас не заявив би про рішення Віктора?

Але ж він міг би і не вбивати начальника колонії, стукнути його, наприклад, по спині. Якби Віктор втік, і начальник колонії залишився б живий, то для Віктора це було б добре.

На третє запитання усі знову були однакової думки. Чому? Вам не було шкода командира колонії?

Річ не в тім, що всі ненавиділи командира колонії, та бажали б, щоб Віктор вбив його.

Таблиця 3.2

Проблемна ситуація Антона

Випробувані – студенти, з якими проводилась психокорекція	НОМЕР ЗАПИТАННЯ							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Андрій (студент-юрист)	Н.З	Н.З	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.З
Віктор (студент-економіст)	Н.З	Н.З	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.З	Н.З	Н.З
Віктор (студент-юрист)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б
Володимир (студент-юрист)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	Н.В	Н.В	Н.З	Н.Б
Дмитро (студент-юрист)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	Н.В	Н.В	Н.З	Н.Б
Дмитро (студент-психолог)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	Н.В	Н.В	Н.З	Н.Б
Дмитро (студент-економіст)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б
Олександр (студент-юрист)	Н.З	Н.З	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.З
Олександр (студент-юрист)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.З
Олексій (студент-економіст)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б
Олексій (студент-психолог)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б
Роман (студент-юрист)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.З
Сергій (студент-економіст)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.З
Тарас (студент-психолог)	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б
Групове рішення	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б
	МОЖЛИВІ РЕЗУЛЬТАТИ ГРУПОВОГО РІШЕННЯ							
Групове рішення	Н.З	Н.В	Н.З	С.Л	І.Ч	Н.В	Н.З	Н.Б

Скорочення – Н.З – не заявляти на друга; Н.В – не можу вирішити; С.Л – це стосується Антона, І.Ч – іноді чесно; Н.Б – не завдавати болю іншим.

Ви всі відповіли, що те, що робить Віктор, це також стосується і Антона. Як саме Антон мав втрутитися в цю справу? Чи не треба було б йому все розповісти?

Найкраще для Антона було б спробувати відмовити Віктора від спроби втечі, розповісти йому про свої невдалі спроби та розповісти про те, що він може вбити начальника колонії і зробити собі ще гірше.

Фаза 3: Виправлення затримки морального розвитку.

Багато з вас відповіли, що іноді чесно доносити на кого-небудь. В яких саме випадках?

У випадку, коли що-небудь загрожує життю іншої людини.

Тоді виходить, що Антон вчинив би правильно, розповівши все про задум Віктора.

Мабуть, так. Але ж ніхто не знає, вбив би Володимир начальника колонії чи ні. Якби Антон «здав» Віктора, то його б усі вважали зрадником, всі перестали б з ним розмовляти, і він міг би втратити Віктора як друга.

Якби при втечі Віктор убив кого-небудь, ви погодились би з тим, що Антону треба було б донести на Віктора?

Так, погодились би.

Фаза 4: Закріплення зрілої моралі

Чи готова група погодитися з тим, що Антон мав доповісти начальнику колонії про план Віктора?

Можливо, він зробив би правильно, доповівши про задум Віктора, але ж краще всього було б спробувати відмовити Віктора від спроби втечі.

Якби хтось з вас опинився на містці Антона, ви донесли б на Віктора?

Можливо, це було б погано, але, все-таки, ні.

Я зрозумів, що для вас було б кращим все ж не завдавати болю іншим людям, ніж не заявляти на свого друга. Добре, що ви прийшли до такого позитивного результату. Сподіваюсь, якщо ви коли-небудь потрапите в якусь проблемну ситуацію, то буде діяти, виходячи з просоціальних моральних міркувань.

Таким чином, тренінг, який був проведений нами з метою когнітивного переструктурування моральних аспектів свідомості студентів, досяг своєї мети, але він не може бути визначальним у тому сенсі, щоб гарантувати закріплення правових категорій на конвенційному рівні. Ми упевнені, що для цього необхідним є впровадження комплексного підходу.

Тому іншим напрямком психокорекції з студентами, які мали певні вади у своєму ставленні до оточуючої дійсності та до правових категорій, що робило їх тотожними з правопорушниками, була логотерапія (від давньогрецької *logos* – смисл) В. Франкла [286, с. 241]. Даний вид психокорекційної системи являє собою складну систему філософських, психологічних і медичних поглядів на природу і сутність людини, механізми розвитку особистості в нормі та патології, шляхи корекції аномалій у розвитку особистості.

Основним завданням логотерапії є фокусування на задачах та смислах, які людина повинна реалізувати у своєму майбутньому, і водночас прагнення дефокусувати механізми «хибного кола і зворотного зв'язку», що сприяють розвитку як неврозів, так і духовних деформацій особистості. При цьому основним рішенням буде прагнення людини до пошуку і реалізації сенсу життя, що В. Франкл вважав природженою мотиваційною тенденцією, яка властива всім людям і становить основу поведінки і розвитку особистості. «Прагнення до смислу» Франкл протиставляє «прагненню до задоволення», на якому сконцентований психоаналіз З. Фрейда, а також «прагненню до влади», що є центровим елементом індивідуальної психології А. Адлера.

Специфічною сферою застосування логотерапії є психокорекція станів, які породжені втратою сенсу життя. Метою – є подолання різних станів, які фруструють та детермінуються як різними соціальними явищами, так і внутрішніми особистісними особливостями. Це може бути досягнуто саме через «боротьбу за мету, гідну людини». Оскільки сучасні перетворення, які відбуваються у суспільстві та широкий спектр ставлень людей до них, обумовлюють виникнення різних форм поведінки, а сучасна

молодь вибирає не завжди просоціальні її прояви, то усвідомлення необхідності саме вибору соціально бажаної та адекватної поведінки буде тією метою, яка і є «гідною людини» .

Як відому, різні девіації у поведінці особистості можуть бути піддані психокорекції в двох основних напрямках – індивідуальній та груповій. У логотерапії перевага надається першій формі, за якої використовуються методи, які нібито «підштовхують» людину до самотійного відкриття особистісного смислу життя. При цьому нав'язування смислів неприпустиме. Людська особистість розглядається з позиції того, що головною метою її є досягнення смислу й актуалізація цінностей, які виступають мотивуючою силою. Це досить важливо, оскільки різні асоціальні та антисоціальні прояви, особистісна деградація (алкоголізм, наркоманія) розглядаються з урахуванням того, що в їхній основі знаходиться екзистенціальний вакуум. Більш того, породжуваний відходом людини від активного життя, екзистенціальний вакуум веде до того, що вона стає жертвою конформізму [286, с. 252].

Пошук людиною сенсу життя має досить широкий спектр дії. Не кожний може самотійно визначитися у виборі і, тим більше, побачити власне покликання в житті. Зважаючи на те, що серед студентської молоді є ті, хто вважає помилковим вибір своєї майбутньої спеціальності, або взагалі не вважає себе спроможним пристосуватися до вимог сьогодення, логотерапія може розширити «поле зору» особистості, надати можливості побачити увесь спектр смислів та цінностей і усвідомити їх.

Питання про те, як людина знаходить смисл життя, досить складне. В. Франкл відзначає, що смисл життя відрізняється від людини до людини, із дня у день і, навіть, від з години у годину [286, с. 254]. Тому в особистості є своє специфічне завдання, яка має і специфічні можливості виконання.

Унікальність смислу життя полягає в тому, що воно розглядається через характеристику можливих позитивних змістів, які становлять смислові універсалії або цінності. В. Франкл виділяє три групи таких смислових

універсальній. Це цінності творчості або креативні цінності, цінності переживання і цінності установки або відношення. Цінності творчості реалізуються шляхом продуктивної праці. У студентів працєю є навчання та виконання усього того, що з нею пов'язано. Цінності переживання наповнюють змістом людське життя за допомогою сприйняття «Добра, Істини та Краси». Ці цінності повністю поділяються та переживаються переважною більшістю випробуваних. Для випробуваних, які мали низькі показники СЖО, цінності взагалі розглядаються тільки у якості засобів, а не цілей людського існування. Цінності стосунків, які є нічим іншим, як осмисленою позицією особистості стосовно тих обставин, які вона нібито не в силах змінити, визначаються головними і тому саме вони першечергово повинні актуалізуватися у свідомості людини, яка знаходиться у стані екзистенціального вакууму. За допомогою цих цінностей відбувається пошук смислу свого існування в ситуаціях, що викликають невдоволення або визначаються як безвихідні [285; 286; 340].

Серед студентської молоді випробувані, які відчують свою «маргіналізованість» та відірваність від просоціально орієнтованої молоді, які не вірять в свої власні сили та в можливість свідомого контролю за власним життям, теж знаходяться в певній «безвихідній ситуації». Вони вважають, що не в силах її змінити і тому «пливуть за течєю». При цьому посилення на обставини, відсутність вибору, невіра у свої можливості, зняття з себе відповідальності – все це робить їх вразливими перед тими випробуваннями, які їх очікують у майбутньому.

Вибір шляху знаходження смислу сполучений із відповідальністю особистості за його здійснення. Саме у відповідальності логотерапія бачить сутність людського існування. Відповідальність, нажаль часто, не виступає значущою смисловою категорією людини. Вона може підмінятися іншими утвореннями, що зазвичай мають субкультурні засади.

Як відзначає І.С. Кон, «Розуміння життєвого світу іншого, будь-то важкий підліток або пацієнт, виникає тільки в живому спілкуванні і

залишається актом індивідуальної творчості» [110, с. 35]. Саме індивідуальна робота з кожним, хто потребує допомоги у визначенні та знаходженні свого смислу життя, і є найбільш продуктивною за умови, що людина сама прагне вирішити цю складну для себе проблему.

Логотерапія у своєму арсеналі має декілька методів та технік психокорекційної роботи. Серед них виділяються: метод парадоксальної інтенції, що застосовується при лікуванні різних фобій, які охоплюють людину у певній ситуації і супроводжуються підвищенням серцебиттям, рясним потовиділенням тощо, а також при obsesіях – навязливих станах, що виявляються в переживаннях і діях, які не вимагають для свого виникнення певних ситуацій; метод дерекфлексії, що спрямований на нейтралізацію гіперсхильності до самоспостереження; терапевтична техніка «витягування на світло загального знаменника», яка побудована на принципах визначення кращого вибору тієї чи іншої поведінки, тих або інших благ [286, с. 90-134].

Вибір методу, який є найбільш продуктивним та таким, що підходить, залежить як від конкретної особистості, так і від унікальності конкретної ситуації, у якій вона знаходиться.

В умовах вищого навчального закладу та виходячи з предмету психокорекції, нами була використана саме техніка «витягування на світло загального знаменника». Вона виявляється найбільш прийнятною та продуктивною, оскільки передбачає наявність відкритого діалогу між студентом і практичним психологом (логотерапевтом), за якого першою низкою послідовних запитань намагаються викрити в протиріччях. Цими протиріччями усувається уявне знання як розуміння проблеми, а занепокоєння, в яке при цьому вторгається розум, спонукає думку до пошуків справжньої істини.

На базі психологічного клубу «Vita» при кафедрі психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля якраз і були організовані логотерапевтичні сеанси, за допомогою яких було здійснено спробу змінити уявлення студентів про смисл свого життя та

переорієнтувати їх на пошук власного шляху існування в контексті просоціального виміру.

Логотерапевтична бесіда була побудована за наступним алгоритмом.

Бесіда була вільного типу, в ній як прямим, так і посереднім чином було отримано необхідні дані. Високий психотерапевтичний зміст такої бесіди забезпечував і високу спонтанність прояву значимих ознак. Необхідно зауважити, що такий тип бесіди пред'являє високі вимоги до професійної зрілості та рівня психологічної підготовленості фахівця, його досвіду та вміння творчо її використовувати.

У вступній частині бесіди необхідно було зацікавити співрозмовника, залучити його до співпраці. Необхідно було пробудити його прагнення брати участь в ній, зробити зрозумілою її значення для нього. Це досягалось шляхом апелювання до минулого досвіду співрозмовника, проявом доброзичливості до його поглядів, оцінок та думок.

Особливим значенням на початковій стадії бесіди відрізняється невербальна поведінка психолога, оскільки вона відіграє дуже важливу роль для встановлення та підтримки контакту, розуміння та підтримки співрозмовника. Головним при цьому є: вираз обличчя; візуальний контакт; інтонація та тембр голосу; пози та жести; міжособистісний простір [154].

На другому етапі співрозмовнику задається кілька відкритих запитань, які сприяють більш вільному висловлюванню, викладенню ним своїх думок та переживань. Ця тактика дозволяє психологу накопичити певну фактичну інформацію.

На третьому етапі відбувається досконале вивчення змісту обговорюваних проблем. Це головний та складний етап, оскільки від уміння психолога задавати запитання, слухати відповіді та спостерігати за поведінкою співрозмовника залежить ефективність бесіди.

На завершальній стадії робляться спроби послабити напругу, яка виникла під час бесіди та висловлюється вдячність за співпрацю. З метою її

продовження необхідно зацікавити співрозмовника в поновленні відповідного контакту.

Треба звернути увагу на самі запитання та відповіді, які виникають під час співбесіди. Як зазначають фахівці, існує достатньо жорстка смислова та формальна координація між запитаннями та відповідями [157; 199]. Так, виділяють три основні групи запитань. Це закриті запитання, на які очікується відповідь «так» або «ні»; відкриті відповіді, які потребують певного пояснення; з'ясовуючі запитання, коли звертаються до співрозмовника за уточненнями.

У логотерапевтичній бесіді перевага надається відкритим запитанням. Це так звані запитання «хто», «що», «як», «скільки», «чому». Наприклад, «Яка ваша думка стосовно дачі хабара?»; «Чому ви вважаєте, що давати можна, а брати хабар – це злочин?».

Запитання даного типу дозволяють з монологічної форми співбесіди перейти на діалогічну з упором на монолог співрозмовника. Це надає можливості пробудити активність співрозмовника без відповідної підготовки, за своїм розумінням будувати зміст відповідей. Відкриті запитання можуть бути переломними за своєю функцією та надати можливість для переходу з однієї смислової теми до іншої.

Показовим є конкретний приклад такої бесіди.

Студент 2-го курсу юридичного факультету А на момент проведення з ним бесіди мав суттєві проблеми у навчанні (семестрова заборгованість), рівень суб'єктивного контролю за екстернальним типом, з низьким рівнем СЖО та у ставленні до певних правових категорій значно ототожнювався з правопорушниками. У бесіді йому пропонувалося порівняти можливість навчання у вузі та отримання вищої освіти для досягнення певної мети з вибором антисоціальних засобів задоволення потреб за принципом «тут і зараз», які можуть привести його на лаву підсудних.

Психолог (П) – ви говорите, що не бачите для себе певного сенсу навчання за вибраною спеціальністю, тому що вас не влаштовує подальша доля. Чому?

А. – Є труднощі з подальшим працевлаштуванням. Хотілось би отримати гарну роботу, за яку платили б багато грошей. Але у мене не має таких пропозицій та я не зможу відкрити нотаріальну чи адвокатську контору, як у інших. Батьки теж не зможуть цього зробити. Їм і зараз важко платити за моє навчання. Тому я гадаю, що у мене не кращі перспективи. А що робити, я не знаю.

П. – Але ви навчаєтесь тільки на 2-му курсі і у вас все попереду. Зараз головний сенс добре навчатися, оволодіти тими знаннями та навичками, які потребує професія юриста. Чому ви вважаєте це не головним?

А. – Мені хотілось вже сьогодні отримувати задоволення від життя та моєї майбутньої професії.

П. – Ви не відчуваєте задоволення від того, що ви є студентом юридичного факультету, навчаєтесь у досить авторитетному університеті. Вас не задовольняє студентське життя і все те, що з ним пов'язано?

А. – Все це непагано, але життя потребує грошей і від їх відсутності робиться дуже неприємно.

П. – Ви вважаєте, що гроші є головним у житті людини? І не існує нічого іншого, що б задовольняло існування?

А. – Є, мабуть, і інше, але без грошей дуже погано. Вони сьогодні роблять життя красивим та приносять задоволення в усьому.

П. – Наприклад.

А. – Гм... Щоб піти з дівчиною у кафе – треба гроші, щоб поїхати відпочити – треба гроші. Вони всюди необхідні.

П. Але ваше становище є не гіршим від становища тих, хто не навчається або не має роботи. Ви маєте усі можливості для того, щоб пройти певний етап свого життя, отримати вищу освіту і потім, якщо будете добрим фахівцем, отримати матеріальне задоволення в майбутньому.

А. – Так, але це може бути, а може і не бути в майбутньому. Мені хочеться жити сьогодні.

П. – Це добре прагнення. Але, якщо у вас зараз не має такої можливості, може, слід підготувати відповідну основу для цього?

А. – Я розмірковую над цим. Але не знаходжу виходу. Мабуть, у мене така доля.

П. – Чому ви посилаєтесь на свою долю? Може, треба змінити своє ставлення до неї. Може ви є хазяїном її, а не рабом?

А. – Я не знаю. Але все так склалося, що мало чого я можу змінити.

П. – Так. А ви намагались щось конкретно робити?

А. – Так. Я хотів влаштуватися в одну фірму, де можна було б заробити добрі гроші. Це значно покращило б моє становище, хоча мені треба було вибирати між навчанням і роботою. Суміщати було важко. Треба було багато їздити. Та і батьки були проти. Отож нічого у мене не виходить.

П. – Вас це дуже розчарувало та пригнітило?

А. – Так.

П. – А ви не намагались, враховуючи ваш теперешній стан, свідомо віддати перевагу саме навчанню як копіткій та важливій справі, оскільки саме вона дасть змогу в майбутньому отримати все те, на що ви сподіваєтесь сьогодні?

А. – Та жити ж треба сьогодні!

П. – За принципом «тут і зараз». Так живуть ті, у кого немає впевненості у майбутньому, хто вважає, що все залежить від інших або від обставин. Це, як правило, люди, у яких є певні проблеми з соціальним оточенням чи соціальною дійсністю, у яких вони знаходяться.

А. – Хто це такі?

П. – Люди, які порушують існуючі закони, або які вважають себе приреченими та не вірять в існування добра та справедливості.

А. – Ні я не такий. Але не дуже вірю в те, що є справедливість.

П. – Тому ви вважаєте, що треба брати все зараз?

А. – Так. Треба сьогодні щось робити.

П. – І що саме?

А. – Поки не знаю.

П. – Це дуже прикро, оскільки у вас існує певна ціль, а засобів досягнення її ви не знаєте. Це може Вас привести до вибору неадекватних, антисоціальних засобів. Коли людина не знає, що робити та не має достатнього соціального досвіду, вона, як правило, вибирає те, що роблять інші або що вимагають від неї інші. В даному випадку у вас є мета – забезпечити свій добробут сьогодні, але для цього у вас не має певних засад. На майбутнє ви не сподіваєтесь. Тому існує загроза вибору саме антисоціальних засобів. І якщо в цьому буде для вас певний сенс, вибір припаде саме на них. Вся річ у тому, що так робили багато хто з тих, хто в свій час опинилися на лаві підсудних.

А. – Ви мене лякаєте?

П. – Ні. Я хочу вам дати можливість порівняти те, що ви можете отримати в майбутньому з тим, що вас приваблює зараз та може спонукати на непродумані дії. Мабуть, в цьому є певний сенс?

А. – Гм. Мабуть, ви маєте рацію. Треба обмірковувати те, що ви сказали.

П. – Я радий, що ви погодились хоча б звернути увагу на вибір тих засобів, якими можна досягти поставленої мети.

Під час проведення психокорекційної роботи студентам, у яких були визначені певні збігання у ставленні до правових категорій та у смисложиттєвих орієнтаціях, був запропонований більш широкий спектр життєвих смислів та засобів досягнення цілей у соціально-правовому контексті.

Щоб прослідкувати за змінами, які відбулися з випробуваними після проведення з ними відповідної психокорекційної роботи, протягом року ми провели ще одне опитування за тестом СЖО. Загальні результати психокорекції наведені у табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

**Результати теста СЖО після проведення психокорекційної роботи
(N=15)**

№ п/п	Випробувані – студенти, з якими проводилась психокорекція	Результати загального показника СЖО до психокорекції	Результати загального показника СЖО після психокорекції
1.	Андрій (студент-юрист)	95	103
2.	Антон (студент-юрист)	87	98
3.	Віктор (студент-економіст)	93	101
4.	Віктор (студент-юрист)	89	89
5.	Володимир (студент-юрист)	87	91
6.	Дмитро (студент-юрист)	89	95
7.	Дмитро (студент-психолог)	91	100
8.	Дмитро (студент-економіст)	95	94
9.	Олександр (студент-юрист)	85	79
10.	Олександр (студент-юрист)	87	99
11.	Олексій (студент-економіст)	91	102
12.	Олексій (студент-психолог)	95	93
13.	Роман (студент-юрист)	81	81
14.	Сергій (студент-економіст)	91	101
15.	Тарас (студент-психолог)	93	105

На підставі аналізу отриманих результатів та спостереження за випробуваними під час проведення експерименту можна зробити висновок про те, що в цілому психокорекція мала позитивні наслідки. Ми маємо

позитивних результатів – 12, негативних – 1 та нульових – 2. За підрахунком критерію знаків G рівень статистичної значущості дорівнює $p \leq 0,01$.

Таким чином, ми можемо констатувати, що психокорекційна робота, яка була побудована на принципах логотерапії, має певний сенс та значно сприяє покращенню ставлення студентів як до власного Я, так і до соціальної дійсності, в якій вони знаходяться.

Застосування раціонально-емотивної терапії А. Еліса дало змогу змінити труднощі у контролі емоційних імпульсів, які є наслідком іраціональних уявлень, на більш компетентні, раціональні когніції. А застосування логотерапії В. Франкла сприяло зміні уявлень студентів про смисл свого життя та переорієнтації їх на пошук власного шляху існування в контексті просоціального виміру. Загальні результати психокорекційної роботи наведені у табл. 3.4.

Таблиця 3.4.

Показники ефективності психокорекційної роботи (у %)

Показники напрямків психокорекції	До психокорекції	Після психокорекції	G - критерій
Загальний показник РСК (екстернальність)	10,8% (13)	2,5% (3)	$p \leq 0,05$
Загальний показник СЖО (нижче норми)	12,5% (15)	2,5% (3)	$p \leq 0,05$
Негативна соціальна ідентичність (ототожненість із засудженими)	12,5% (15)	2,5% (3)	$p \leq 0,05$

На основі аналізу результатів психокорекційної роботи можна зробити висновок про те, що розроблена програма сприяє усвідомленню студентами характерних поведінкових стереотипів своєї поведінки, на основі чого вона спрямовується в просоціальному напрямку та забезпечується її соціально-нормативне втілення.

На підставі узагальнення вищезазначеного щодо побудови соціально-психологічної моделі правової поведінки та психокорекції антисоціальних проявів у поведінці студентської молоді можна зробити такі висновки.

1. Правослухняна поведінка особистості в суспільстві має соціально-правову детермінацію, яка у своєму головному змісті наповнена психологічними елементами, що якісно впливають на її спрямованість.

Як чинники антисоціальної поведінки, так і чинники соціально-правової поведінки особистості мають одні і тіж самі елементи детермінації тільки з зворотними знаками. До них ми віднесли: когнітивні, емоційно-вольові, мотиваційні, ціннісно-сміслові, соціальні та гендерні складові. Саме їхній вплив позначається на тому, наскільки будуть деформаваними чинники тієї чи іншої поведінки і, відповідно, вона буде мати анормативну або нормативну спрямованість.

2. Комплекс соціально-психологічних заходів, який ми запропонували та який спрямований на підвищення інтерналізації особистістю правових категорій, тотожних соціально-економічним перетворенням, що відбуваються у суспільстві, складається з впровадження когнітивних та ціннісно-сміслових стратегій. Останні вбирають в себе когнітивну психотерапію поведінки та логотерапевтичну техніку «витягування на світло загального знаменника».

3. Когнітивні стратегії психотерапевтичної роботи побудовані на зміні поведінкових стереотипів людини через зміну її мислення, переконань та установок. Проведення відповідних тренінгів позитивно впливає на зміни у ставленні студентської молоді до власних переконань, що є соціально потрібним та бажаним, а також спрямованості їхньої поведінки в просоціальному контексті як в сьогоденні, так і в майбутньому.

4. При проведенні психокорекції з використанням техніки логотерапії «витягування на світло загального знаменника» В. Франкла вдалося позитивно змінити ставлення студентів як до себе та свого життя, так і до аспектів свого існування в соціальному просторі.

З 15 студентів, з якими проводилась відповідна робота, тільки у одного відзначалось погіршення показників СЖО, а ще у чотирьох вони залишились на тому ж рівні. У 12 випробуваних були констатовані позитивні зміни, які знайшли своє продовження і у відповідному ставленні випробуваних до таких аспектів свого існування як навчання (підвищились оцінки за окремими предметами) та участь у суспільному житті університету.

РОЗДІЛ 4

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ ПРАВОПОРУШНИКА І ПСИХОКОРЕКЦІЯ ЙОГО ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ

4.1. Психологічний зміст умов соціальної ізоляції правопорушників

З проголошенням незалежності України в ній стала активно проводитися реформа кримінально-виконавчої системи, яка спрямована на створення якісно нової законодавчої і нормативної бази, розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази місць позбавлення волі, створення належних умов утримання ув'язнених і засуджених, розробку і впровадження нових форм і методів виховно-корекційної роботи із засудженими. Водночас на сьогодні залишається невирішеною основна проблема трансформації кримінально-виконавчої системи, яку Г. Радов охарактеризував як необхідність зміни внутрішнього змісту виконання покарання, створення умов для морального відродження тієї частини населення, яка не одержала доступу до позитивному соціуму, не одержала доступу до духовності [273, с. 10].

Вплив на особистість ізоляції від суспільства має низку істотних особливостей. По-перше, зі зміною умов життя і діяльності людини наступають певні зміни її психічного вигляду, що може проявитися або в активізації агресивності, категоричному неприйнятті вимог режиму відбування покарання, байдужому, пасивному сприйнятті умов, у яких вона опинилася, або в адекватному реагуванні на обстановку, що змінилася, і прагненні працюю, дисципліною надолужити свою провину і заслужити визнання. По-друге, факт соціальної ізоляції для особистості набуває стигматизуючого характеру. Засуджений набуває офіційного статусу злочинця, що ним суб'єктивно сприймається як «акт таврування»,

автоматичного переводу його в іншу «касту» людей, відмінних від більшості, що викликає переживання ним своєї соціальної неповноцінності й активізує механізми компенсації і психологічного захисту. По-третє, примусова зміна способу життя, включення засудженого в нові соціальні процеси, самі види соціально корисної діяльності набувають для нього особливої особистісної значущості. По-четверте, засуджений включається в нове специфічне середовище, де знаходяться люди з різними інтересами і потребами, і, що є особливо суттєвим, у цьому середовищі переважають субкультурні норми, цінності, традиції, які мають безпосередній вплив на нього і його поведінку. Зрощування із середовищем призводить до подальшої криміналізації особистості засудженого і збільшує відрив його від просоціальної спільності.

Соціально-психологічні аспекти соціальної ізоляції досить докладно були розглянуті в дослідженнях Ю.М. Антоняна (1983, 1996), В.Ф.Пірожкова (1979, 1998), Є.Г. Самовічева (1985), Г.Ф. Хохрякова і Г.С.Саркісова (1988) й ін. Її основними особливостями автори називали: термін ізоляції і перспективу дострокового звільнення, обмеження свободи пересування, наявність охорони і нагляду, суворого внутрішнього розпорядку дня, стосунки з представниками адміністрації і між засудженими, суб'єктивне переживання кримінального покарання і примусових заходів впливу. Поряд із перерахованим можна ще виділити неможливість своєчасного задоволення статевих потреб, обмеження в харчуванні, спілкуванні і відпочинку, а також примусовий характер праці і проведення дозвілля [194, с. 38-56]. Термін ізоляції є карою або покаранням за вчинений злочин і визначає час перебування в місцях позбавлення волі. Це суб'єктивне поняття, внутрішній зміст якого залежить від думки судових органів, які і визначають його часові межі. Для засуджених це є одним із самих релевантних (значимих) понять. Тому строк ізоляції повинен відповідати тягареві вчиненого злочину, оскільки кара – це несення заслуженого страждання. І якщо це страждання з якихось причин є надмірним і не збігається із внутрішнім самозасудженням і каяттям засудженого, воно переходить у самовиправдання вчиненого

злочину або перекладання відповідальності за ці страждання на тих, хто їх спричиняє. Необхідно відзначити, що М.І. Єнікєєв відзначає наявність у стійкого злочинця сталого імунітету проти самозасудження, установки на самозняття відповідальності, а в низці випадків спрацьовування механізму витиснення, тобто відходу від аналізу обставин, які психічно травмують, із переключенням на прийнятний для нього зв'язок подій [84, с. 600]. Однак як у нашому дослідженні, так і в низці інших [213; 273; 300], переважна більшість засуджених оцінює призначене їм покарання як надмірно суворе і несправедливе. Причиною цього є криза морального самоаналізу злочинця і недостатньо ефективна діяльність кримінально-виконавчої системи щодо вирішення свого основного завдання – виправлення злочинця через його покаяння, тобто знаходження особистістю оновленої моральної якості. При цьому строк ізоляції, як ми вважаємо, повинен бути більш чітко окресленим часовими межами і точніше відповідати тягареві вчиненого злочину, ніж у чинному кодексі. Про психологічні наслідки розмитості строку або його кінцевої межі говорить і той факт, що сьогодні при вивченні засуджених, присуджених до виняткової міри покарання, що пережили смертний вирок і відбувають довічне ув'язнення, спостерігаються серйозні психічні аномалії [160, с. 77]. У зв'язку з цим перспектива дострокового звільнення також є немаловажною обставиною для засуджених. Більш того, це те поняття, що має безпосередню спрямованість у майбутнє. Чим меншою є дана перспектива, тим менше вираженою є дана спрямованість. Особливо явно це виражено у криміналізованій особистості, в якій є присутнім стійкий смисловий бар'єр у відбитку антисоціальної сутності злочину.

Обмеження свободи пересування, наявність охорони і нагляду й інші чинники соціальної ізоляції пов'язані з так називаним режимом утримання в установах виконання покарань (УВП), який визначає сувору регламентацію всього, що стосується засуджених, і привчає їх до дотримання елементарних правил поведінки і гуртожитку. Крім того, режим утримання несе в собі і чисто психологічний ефект. Він нівелює особистість, позбавляє її

індивідуальності, відучує від прийняття самостійних рішень. Регламентований процес відбування покарання зо дня на день призводить до тому, що засуджений втрачає себе як особистість. А це призводить до появи неврозів безглуздості буття, які В. Франкл називає ноогенною або екзистенціальною фрустрацією і, які можуть призвести до депресії або навіть суїциду [285, с. 6]. Дані процеси охоплюють не всіх засуджених, але проте для багатьох із них ця проблема є досить актуальною.

Особливе значення в УВП мають так звані звичаї і традиції, які в багатьох випадках превалюють над адміністративними вимогами. Це так називана кримінальна субкультура, під якою прийнято розуміти сукупність духовних і матеріальних цінностей, що регламентують і упорядковують життя і злочинну діяльність кримінальних співтовариств, що сприяє їхній живучості, згуртованості, кримінальній активності і мобільності, спадкоємності поколінь правопорушників [189, с. 73]. Це своєрідна атрибутика кримінального середовища, яка жорстко регулює міжособистісні і міжгрупові стосунки в ній, а також у місцях позбавлення волі [188; 194]. Носіями кримінальної субкультури є персоналізовані особистості, серед котрих особливо виділяються рецидивісти, кримінальні авторитети і так називані «зłodії в законі». Останнім часом позначилася тенденція щодо розширення сфери її впливу, що знайшло свій відбиток у продукуванні її засобами масової інформації (телебачення, радіо, періодична преса), а також низькопробною літературою, кіно і відеопродукцією. Але головним місцем зосередження даної «культури» усе ж є «зона». Розбещуючий вплив криміналізованого середовища в ній постійно розвивається, оскільки є усі для цього підстави. Це і велика скупченість засуджених, і домінування протиправної ідеології, і примушення середовища до асоціальної поведінки, і панування «зłodійського закону». Кримінальна субкультура перешкоджає виправленню засуджених, багато в чому ускладнюючи процеси їхньої ресоціалізації. Ю.М. Антонян, М.І. Єнікєєв, Г.Ф. Хохряков і ін. відзначають, що в'язниці (маються на увазі всі місця позбавлення волі), уже давно стали

«академіями» злочинності [14; 80; 299]. Аналогічну думку, тільки вже стосовно закордонних пенітенціарних установ, висловлюють К. Вуден [58] і Р. Дрейкурс [334]. Зокрема, останній відзначає, що в'язниці і виправні установи є навчальними закладами, своєрідними «університетами», в яких формуються або зберігаються злочинні угруповання і де створюються умови для удосконалювання кримінального досвіду [334, с. 148-149]. Тобто дане явище не має меж, і, як видно, ми з нашими закордонними колегами маємо схожі проблеми. Місця соціальної ізоляції є мов би зосередженням негативного потенціалу людських стосунків. Проведений у 1971 році зарубіжним соціальним психологом Ф. Зімбардо у Стенфордській в'язниці США дослід на предмет впливу перебування у пенітенціарному закладі на психіку ув'язнених і охоронців продемонстрував, що в юнаків-студентів, що добровільно погодилися зіграти відповідні ролі, вже через шість днів з'явилися серйозні психічні аномалії (тривалі сльози, припадки ярості, порушення нормальних розумових процесів, агресивність і жорстокість), які раніше були цілком не властиві учасникам експерименту і через це його довелось припинити [58, с. 157].

Ситуація ускладнюється ще і тим, що в умовах соціальної ізоляції і під впливом кримінальної субкультури кристалізуються всі особистісні якості злочинця, і чим довшим є строк ізоляції, тим глибше йде процес залучення засудженого до тюремної, кримінальної субкультури. Втрата ж засудженим сенсу життя робить його «гарним матеріалом» для повної його криміналізації, зводить нанівець можливості його ресоціалізації. У цьому Г. Ф. Хохряков і інші автори вбачають основний парадокс в'язниці [14; 80; 299].

Виходячи із завдань нашого дослідження і пенітенціарної парадигми, що полягає в тому, щоб шляхом спонукання засудженого до самоаналізу і самозасудження із наступним катарсисом дати можливість самозмінитися зсередини, ми вважаємо, що ціннісне переорієнтування особистості правопорушника необхідно розглядати в контексті пошуку сенсу життя,

запропонованого В. Франклом, за допомогою реалізації особистістю цінностей творчості, переживання або відношення [285, с. 257].

Це припускає те, що специфіка умов табірної життя, яка досить яскраво була описана Франклом на прикладі його перебування у фашистському концентраційному таборі Освенцимі, є актуальною через суб'єктивність викладу тих внутрішніх переживань, що були пов'язані із ув'язненням. Жодною мірою не намагаючись порівняти умови перебування у фашистському концентраційному таборі і сучасних пенітенціарних установах як за формою, так і за змістом, ми аналізуємо тільки ті психологічні аспекти ізоляції, що беруть участь у детермінації поведінки особистості засудженого, і їхній вплив на його ціннісно-смыслову сферу.

Франкл відзначає три фази в розвитку психічних реакцій ув'язнених на табірне життя. Це фаза, що має місце безпосередньо після ув'язнення, фаза адаптації і фаза, що настає за звільненням [285, с. 163]. Ми ж звернули увагу на дві перші, вважаючи їх основними у формуванні психологічного вигляду ув'язнених сьогодні. Різницю ми вбачаємо в тому, що сила реакцій ув'язнених на насильницьку ізоляцію в сучасних умовах є значно «м'якшою», ніж у той час, про який говорить Франкл. І основна причина цього перебуває в тому, що в'язні концентраційних таборів відчували «своєрідну деформацію почуття часу», яка полягала в необмеженості строку ув'язнення. Це переживалось найбільш гостро і призводило до того, що особистість в'язня не бачила свого майбутнього і не могла ставити перед собою будь-яку мету в житті. За сучасних умов час для засудженого, у силу конкретного строку ув'язнення, стає самостійною цінністю. Воно для засудженого мов би розділяється на до і після засудження. Точками відліку стають початок і кінець строку. Навіть при складанні різних документів поряд із прізвищем, ім'ям і по батькові, роком народження, статтею і строком, засуджений в обов'язковому порядку повинний вказувати ці дати, що міцно закріплює їх у його свідомості. Час визначає і відношення засудженого до свого майбутнього, яке пов'язане із

перспективою звільнення з місць позбавлення волі. Але самим основним є те, що він стає регулятором, який перебудовує систему цінностей засудженого. Чим більшим є строк, тим істотнішою є ця перебудова. При цьому в засуджених, присуджених до довічних строків ув'язнення, як відзначають В. Г. Морогін і Г. В. Залевський, ціннісно-потребнісна сфера змінюється найбільш кардинально й у силу примарної надії одержати свободу може досягти рівня серйозної психічної патології [160, с. 80].

Треба відзначити і той аспект даної проблеми, що реакція на ізоляцію, на сьогодні, буде різною у різних верств населення. Так, підприємець буде переживати гостріше самий факт своєї ізоляції, ніж людина без певного роду заняття. І пояснюється це насамперед тим соціальним станом, що детермінує потребу особистості в особистій свободі. Проте, суб'єктивне сприйняття ізоляції у своїй основі залишається незмінним, оскільки особистість позбавляється тієї індивідуальності, завдяки якій вона може вважати себе людиною. Про це ще писав у своїх спогадах В. Шаламов і багато інших в'язнів сталінських таборів [307].

Перша фаза характеризується шоківим станом ув'язненого, і це явище досить поширене серед осіб, які потрапляють до місць попереднього ув'язнення, так називані слідчі ізолятори (СІЗО). Але цей шок може і передувати формальному прибуттю ув'язненого до ізолятору, оскільки до цього він міг перебувати в ізоляторі тимчасового утримання (ІТУ), де вже відчув на собі вплив тюремного середовища. У цей момент у свідомості ув'язненого може виникати так називана ілюзія «помилування», коли йому до останнього моменту ще здається, що все ще зміниться і він буде звільнений. Він ще вірить у те, що не все так погано і безнадійно. Але це не стосується тих ув'язнених, які були заарештовані на місці вчинення злочину і від початку вже не могли розраховувати на своє якнайшвидше звільнення. Цінність свободи набуває свого найвищого значення, і це при тому, що, знаходячись на свободі, ув'язнений не вважав її релевантною цінністю. Це детермінує процеси «відходу» із реального життя, витиснення з нього всього

того, що не спроможне сприяти володінню свободою. Але настає момент, коли вже минуле не рятує, майбутнього як такого немає і залишається теперішнє, прийнявши яке, особистість переходить до другої фази.

Фаза адаптації являє собою реакцію ув'язненого на обставини, які він не в силах змінити, і тому він змушений пристосовуватися до тієї обстановки, у якій він перебуває. Треба відзначити ту особливість, що в умовах СІЗО дана фаза настає через більш тривалий проміжок часу, ніж у засудженого, який потрапив до колонії. По суті і перша, і друга фази є більш характерними саме для місць попереднього ув'язнення. До колонії прибуває людина, у якої, за висловом Франкла, вже вироблено «відносну апатію», що є мов би захисним механізмом психіки. Це так називаний феномен внутрішнього пристосування до специфічного середовища, тобто все, що відбувається в ньому, досягає свідомості особистості в приглушеному виді. Франкл точно передає цей стан, відмічаючи: «Все обмежується задоволенням найбільш насущних потреб, які виникають цієї хвилини. Здається, що всі помисли зосереджуються на одному: пережити сьогоднішній день» [286, с. 137]. Це можна підтвердити і тим прикладом, що в ув'язнених досить поширеним є вислів: «День пройшов, ну і добре». Даний стан є примітним ще і тим, що для деяких ув'язнених, які раніше знаходилися на волі, він не є новим – специфічним. Аналогічні, психологічні елементи ізоляції присутні й у звичайному просоціальному середовищі. Але вони не є превалюючими, а мов би розчинені в ньому. Проте, частина ув'язнених жила і зіштовхувалася на свободі саме із цими вузькосередовищними елементами, що сприяє їх безболісному і швидкому адаптуванню до нових умов. Як приклад можна навести солдат строкової служби, які швидко адаптуються до умов ізоляції, й особливо тих із них, які проходили службу у військових частинах, де почасти були випадки так називаної «дідівщини».

Основним змістом даної фази є беземоційність, нечутливість сприйняття, спрямованість на самозбереження і виживання. Все, що відбувається навколо, втрачає свою значимість, якщо прямо не несе загрози

особистій безпеці, тобто зміст адаптації в умовах соціальної ізоляції полягає в оточенні себе «захисною шкаралупою», при якому відзначається актуалізація інстинкту самозбереження.

Система цінностей ув'язненого починає піддаватися різного роду трансформаціям, оскільки саме так називана самотність у юрбі, стадний спосіб життя, скупченість проживання стають детермінуючими чинниками інстинктивного існування. Як справедливо відзначають Ю. М. Антонян, М. І. Єнікєєв, В. Є. Емінов, в ув'язненні поняття простого життєвого сорому, про який за звичайних умов ми іноді забуваємо, але котрий проте несе чимале виховне й етичне навантаження, майже зникає [14, с. 141]. Аспекти попередньої соціалізації особистості так чи інакше відходять на другий план. Під впливом середовища відбувається нівелювання особистісних цінностей, при якому не тільки сором, совість та інші загальнолюдські цінності втрачають своє значення, але особистість втрачає почуття своєї індивідуальності, внутрішньої свободи. Вона починає себе сприймати як частину людської маси, іноді регресуючи до рівня існування тварини. Це виявляється насамперед у тому, що частина засуджених, усвідомлюючи своє положення, продукує відсутність власних думок і волі. Як вірно зауважив Франкл, «так само як вівці тиснуться до середини череди, так і вони намагаються потрапити в середину людської маси» [285, с. 201]. Прагнення зануритися в юрбу, щоб не виділятися і тим самим нібито зберегти себе, для багатьох ув'язнених є непорушним правилом. Характерними є такі приклади: коли засуджених запрошують на бесіду представники адміністрації місць позбавлення волі, то між ними в більшості випадків негласно йде боротьба за те, щоб не потрапити на бесіду першим. При зверненні до великої маси ув'язнених, як правило переважна більшість із них завжди мовчить, намагаючись уникнути навіть візуального контакту. Але серед них завжди знаходяться ті, хто відповідають за них або виражають загальну думку. Тобто, це ті ув'язнені, котрим нібито «делеговано» ці повноваження. На самому ж ділі це можуть бути як ті, які ще не є незалежними від середовища,

так і ті, що являють собою основний його зміст. Йдеться про ту частину ув'язнених, яких більше всього і бояться інші. Це так названі авторитети злочинного світу, затяті прихильники тюремних звичаїв і традицій, усі ті, які культивують кримінальну субкультуру.

Адаптація в місцях позбавлення волі, власне кажучи, й означає пристосування до того, що собою представляє середовище ув'язнених, і, як вірно було замічено, «значна частина взятих під варту або тих, хто направляються в колонію, особливо в перший раз, боїться не представників адміністрації і, зазвичай, не самих слідчих ізоляторів або колоній із їхніми камерами, штахетами і т. ін. Більше всього вони бояться тих, із ким доведеться разом відбувати покарання, тюремних звичаїв і традицій, які успішно конкурують з офіційними правилами і розпорядженнями» [14, с. 142].

Наші спостереження за засудженими, а також досвід попередніх дослідників і насамперед тих, хто особисто пережив умови ізоляції, свідчить про те, що не всі ув'язнені рівною мірою піддаються впливу навколишнього середовища. Франкл відзначав, що в людини можна відняти все, за винятком одного: останньої частки людської свободи – свободи обирати свою установку за будь-яких даних умов, обирати свій власний шлях [285, с. 215]. Йдеться про те, що особистість детермінована насамперед внутрішніми рішеннями, а не тільки впливом умов середовища. Р. Дрейкурс відзначає: «злочин – це прояв внутрішньої свободи особи. Злочинець свою поведінку будує винятково на задоволенні почуття власної значимості, тим самим переступаючи межі дозволеного в людському суспільстві» [334, с. 147]. Але прояв внутрішньої свободи не має середовищної обумовленості. Вона не може бути віднятою в особистості й за умов ізоляції. Серед засуджених є ті, хто не втратив внутрішньої свободи і в яких вона є тим, що наповнює життя змістом і цілеспрямованням. Це та частина ув'язнених, яка насамперед орієнтується на майбутнє, прийняла своє положення як невід'ємну частину життя й у моральному відношенні відчула певний прогрес, оскільки

усвідомила і піддала самозасудженню свої злочинні дії. Більш того, у значної частини з них виявилася підсвідома спрямованість до бога. На противагу їм, на жаль, значна частина засуджених навпаки орієнтується в минуле, не бачачи цілей майбутнього, що в остаточному підсумку веде їх до деградації. Вони починали сприймати своє життя спрощено і цілком звикалися з тим положенням, у якому опинилися, тобто, адаптувавшись до умов середовища, вони цілком приймали й усі те, що воно собою уособлювало. Основними цілями їхнього життя або вже існування ставали сигарета, чай, їжа, сон і безпека.

Таким чином, відмічаючи психологічні аспекти соціальної ізоляції і їхній вплив на особистість засудженого ми вважаємо, що, по-перше, особистість ув'язненого, зазнаючи на собі тиск середовища місць позбавлення волі як у процесі своєї адаптації до нього, так і в післяадаптаційний період, піддається руйнуючому впливу, що в остаточному підсумку веде до її деградації. По-друге, наявність «внутрішньої опори», «внутрішнього стрижня» у вигляді націленості в майбутнє додає життю засудженого глибокого особистісного смислу, що є основною перешкодою на шляху деструктивного впливу середовища. По-третє, вплив кримінальної субкультури на особистість засудженого відбувається більш поглиблено тоді, коли особистість втрачає свою індивідуальність і цінності. По-четверте, актуалізація інстинкту самозбереження в засуджених призводить до вихолощування з їхнього життя попередніх аспектів соціалізації і заміни їх стадними інстинктами. По-п'яте, чим частіше особистість зіштовхувалася з елементами, що складають основний зміст ізоляції, поза межами місць позбавлення волі, тим швидше і менш болісно вона пристосовує свою поведінку до певного набору моделей, які превалюють в ізоляції, і, тим самим, все далі віддаляє себе від просоціальної її моделі.

Визначаючи, що система цінностей правопорушника є відмінною від системи цінностей законослухняного громадянина, ми вважаємо, що в умовах соціальної ізоляції ця відмінність має тенденцію до свого

поглиблення, оскільки її умови є своєрідним каталізатором даного процесу. Відзначена особливість є характерною як для дорослих засуджених, так і для неповнолітніх, різниця ж полягає в тому, що у перших відбувається подальша трансформація системи цінностей в асоціальному контексті, а у других – через те, що вона ще цілком не сформована, система цінностей починає набувати стійкої асоціальної спрямованості. Негативний вплив середовища призводить до посилення негативних аспектів ціннісно-сміслової сфери особистості. Як відзначає А. П. Тузов, зміст законослухняної поведінки як значимої цінності неповнолітніми злочинцями не усвідомлюється, і вона стає ще менш значимою цінністю в порівнянні з тими, які культивовані соціальною ізоляцією [272, с. 34].

Характерним прикладом асоціалізації особистості неповнолітнього в умовах соціальної ізоляції є і те, що Г. К. Середа розглядав у нашому суспільстві як «парадокс соціального спадкування» [237], а в роботі Н. П. Крейдун знайшло своє експериментальне підтвердження [120]. Усі дорослі правопорушники, які брали участь у нашому дослідженні (які неодноразово відбували покарання в місцях позбавлення волі), свою злочинну діяльність починали в підлітковому або юнацькому віці. От як пояснює рецидивіст Н. початок свого злочинного життя: «... В міру змушнення зустрічалися нові друзі, і мені здавалося, що це була дійсна дружба. Передзвін гітарних струн і виконання блатних пісень у ті далекі роки, коли багато зеків одержали свободу, були особливо модними, і ми, пацани, заздрили блатарям, і нам здавалося, що в цьому і є сенс життя. В міру зближення з ними у нас з'являлися нові цінності: гроші і байдужність до інших цінностей. Але щоб не працювати і мати гроші, необхідно було красти. І ми йшли на це. На початку було почуття страху, але з кожною новою крадіжкою з'являвся азарт, який після кожного відсиджування за вчинені злочини збільшувався агресивністю і ненавистю до влади, а також до оточуючих тебе людей...». Час, про яке згадує засуджений, припадає на 50-ті роки ХХ століття, коли не менш гостро відбувалася переоцінка історичних

подій і девальвація соціальних цінностей у дорослих, тобто суспільні трансформації детермінували і соціально-психологічні аспекти життєдіяльності особистості, що виявлялися у відкритому ігноруванні соціальних норм, зневажливому відношенні до інших людей, апатії, вираженої конформності поведінки. Ці ж аспекти поведінки неповнолітніх правопорушників ми відзначаємо і сьогодні, а в умовах соціальної ізоляції відбувається подальше їхнє скорочування від «соціо» до «біо», що і відзначав Г. К. Середа [237, с. 90]. На наш погляд, цей процес має ще одну істотну проміжну стадію, яку ми б визначили як «асоціо». Таким чином, редукція здійснюється від «соціо» через «асоціо» до «біо», про що свідчить підлітково-юнацька кримінальна субкультура, що розвивається. В. Ф. Пірожков відзначав її негативний вплив на особистість неповнолітнього і, при цьому, констатував, що якщо вона приписує йому певний тип поведінки, то він неминуче вчинить відповідно до цього припису, який би контроль над ним не був [194, с. 76]. А з огляду на, що підлітки і юнаки вже самі, без дорослих, створюють зразки своїх «законів», то це можна вважати своєрідним відбитком проміжної стадії – «асоціо».

Оскільки наявність цінностей є відбитком конкретних форм життєдіяльності особистості, то за умов соціальної ізоляції вони змістовно наповнені специфічним смислом. Основна особливість його полягає в тому, що особистість змушена орієнтуватися на такі цінності, які сприяють її виживанню і зберіганню в даному середовищі. Ю.М. Антоняном (1983), Г.Ф.Хохряковым (1982-1988), Г.С. Саркісовим (1988) та іншими вченими були проведені дослідження ціннісних орієнтацій засуджених, які мали соціологічне, кримінологічне і психологічне значення [14; 213; 300; 301]. Дослідники відзначали у засуджених такі значимі цінності: «матеріальні блага», «ми» (тобто співтовариство засуджених, із якими індивід себе ідентифікує), «вони» (тобто всі ті, хто живе в умовах свободи), «минуле і майбутнє життя», «режим утримання» (тобто умови життєдіяльності, які змінюються в залежності від режиму утримання), «справедливість»,

«свобода», «я» (тобто власна особистість). У перерахованих цінностях виділяється одна особливість: усі вони актуалізовані у свідомості засуджених у силу того, що мають для них специфічне значення. Дійсно, як показало і наше дослідження, «свобода» для більшості правослукняних громадян не є особливо значимою цінністю, вона стає такою, коли трансформується в умову для досягнення всіх інших цінностей. Цінність «справедливість» починає гостро усвідомлюватися тоді, коли людині особливо необхідним є захист із боку моралі, а в умовах соціальної ізоляції це особливо актуальна проблема.

Попадаючи до місць позбавлення волі, людина обмежується у виконанні функцій, які раніше покладалися на неї суспільством. Положення її змінюється не тільки соціально, але і психологічно, і насамперед ця зміна пов'язана з відношенням до неї масової повсякденної свідомості. Людина одержує ярлик «злочинця» і починає усвідомлювати відповідне відношення до себе. З одного боку, вона розуміє, що за злочином наступає покарання і поразка в правах, але з іншого – перенесення соціальної оцінки на всю особистість викликає її протест. Зрозуміло, суспільство готове допомогти людині, що оступилася, але стереотипи масової свідомості досить сильні, і ярлик «злочинця» довгий час ще бутити переслідувати цю людину.

Однак останнім часом цей ярлик придбав дещо інше значення і вже стало не так соромно бути злочинцем. Дана трансформація є відбитком тих процесів, що сьогодні відбуваються в нашому суспільстві. Так, нажиті нечесним шляхом капітали (розкрадання державної власності, великі хабарі і т. п.) привели до утворення прошарку дуже багатих людей, що згодом стали великими бізнесменами і політиками. У даному випадку ми відмічаємо відділення мотиву від злочинних цілей, коли після їхнього досягнення впливають вчинки, через які і творилися злочини. Така мотивація уможливорює зміну відношення до деяких видів протиправної діяльності, а разом із цим нівелюється і поняття «злочинець».

Проте для більшої частини засуджених зазначена проблема залишається, і вони змушені вести «боротьбу» за зберігання цінності свого «я». Протиставлення себе спільноті, до якої вони належали раніше, приводить їх до об'єднання в поняття «ми», і це є досить ефективним засобом соціально-психологічного протистояння з «вони». Засуджені не можуть компенсувати свою ущербність у будь-якій іншій спільноті, оскільки змушені бути разом, і, відповідно, це ще більше сприяє їх консолідації [300, с. 76-77]. Як відзначав Б.Ф. Поршнєв, розподіл на «ми» і «вони» є універсальним принципом психологічного оформлення будь-яких спільностей, без якого є неможливим складання колективів, спілок, груп людей, тобто самого людського суспільства [194]. На цьому принципі базуються і відношення до злочинців, оформлене в стереотипи повсякденної свідомості, і виникнення груп злочинців із своєю протиправною субкультурою [299; 300]. Це пояснює значення для засуджених цінності «вони», тому що вона, з одного боку, протипоставлена цінності «ми», а з іншого – безпосередньо впливає на загальну орієнтацію засуджених. Особливо дане протиставлення є властивим засудженим, що неодноразово знаходилися в місцях соціальної ізоляції: у них відзначається досить міцне закріплення релевантного відношення до спільноті, із якою вони себе ідентифікують.

Цінність «я» формується і зберігається тому, що індивід прираховує себе до спільноти, яка, на його думку, є уособленням значимих для нього цінностей. Залучаючись до співтовариства людей, що знаходяться в місцях соціальної ізоляції, людина одночасно приймає і цінності, які ними уособлюються. Це, у свою чергу, приводить до відокремлення їхнього угруповання і захисту тих цінностей, які є значимими тільки для них. При цьому вони не придумують якихось інших цінностей, невідомих людству. Вони сповідають ті ж цінності, але вважають, що суспільство, знехтувавши ними, пустило в непам'ять і ці цінності. У засуджених формується інший погляд на них, а також і розуміння ними їхнього значення. Різниця у

відношенні до цінностей пов'язується насамперед із тим, що грані між різними спільнотами людей у звичайному житті не помітні такою мірою, якою вони існують насправді між засудженими і вільними громадянами. Як відзначає Г. Ф. Хохряков, саме ціннісне відношення засудженого до своєї спільноти і є ознакою, яка має об'єктивний характер і показує ідентифікацію індивіда зі спільнотою [299, с. 78].

У свідомості засуджених досить чітко є присутнім розуміння того, що є «вони» і є «ми», тобто ті, що самовизначилися стосовно них. Міркування засудженого мають приблизно такий характер: «вони» – це не «ми», і «ми» – це не «вони». «Ми» – це «я» і ті, хто зі мною тут, і такі, як «я». «Вони» – це ті, що не були в місцях позбавлення волі і тому тебе не розуміють. «Спільниками» треба вважати тільки тих, хто знайомий з умовами життя в ізоляції або здатний щиро співпереживати. До них відносяться мати, найближчі родичі і друзі, які у силу обставин переживають за нас і надають нам усіляку підтримку і допомогу.

Ми згодні з дослідниками в тому, що цінності «я», «ми» і «вони» є базовими у засуджених, і причиною цього є наявність ярлика злочинця [14; 230; 300]. Тільки вимушена консолідація в «ми» із метою зберігання свого «я» може бути протипоставлена цьому ярлику, який виходить від «вони». Всі інші цінності пов'язані з базовими, і протиставлення «ми» і «вони» безпосередньо впливає на всю систему цінностей особистості засудженого.

При проведенні дослідження системи цінностей правопорушників ми вже виділяли в якості релевантних цінностей такі, як «свобода», «здоров'я», «сім'я», «минуле», «любов», «дружба» та низку інших. Але у засуджених, які досить тривалий час перебувають у місцях позбавлення волі, поряд із цими цінностями вважаються значимими і «матеріальні блага», «активність», «справедливість». Аналогічні цінності у засуджених виділяли Хохряков і Саркісов [300, с. 73].

Свобода – одна з найважливіших цінностей для засуджених. Навколо неї зосереджені всі помисли і мрії. Більш того, від цієї цінності залежить

«якість» інших цінностей, їхнє емоційне забарвлення і сила потягу. За її допомогою можуть бути реалізовані інші цінності, і чим свобода є осяжнішою і ближчою, тим сильнішою є потреба в інших ціннісних об'єктах і явищах.

Цінність «свобода» є релевантною в двох своїх основних значеннях. По-перше, вона має безпосередній зв'язок із закінченням строку ізоляції, і, по-друге, вона припускає одержання можливості «гідного життя в зоні». Друге є іноді важливішим першого, тому що для деякого із засуджених строк ізоляції може означати залишок їхнього життєвого шляху. Це відноситься переважно до ув'язнених, які мають тривалі строки ув'язнення і знаходяться в досить зрілому віці. В ізоляції зі «свободою» насамперед пов'язані: ослаблення або жорсткість режиму утримання, які виражаються в можливості додатково одержувати передачі, побачення, телефонні розмови з родичами або друзями; умови відбування покарання: гарні або погані житлові і виробничі характеристики виправно-трудового закладу, звільнення від опіки адміністрації і вільне пересування без конвою за межами колонії. Цінність «свобода» мов би акумулює все краще, що можна одержати в умовах соціальної ізоляції, а водночас і її саму в майбутньому, тобто «свобода» виступає одночасно і цінністю-метою, і цінністю-засобом для засуджених.

Аналогічну ситуацію ми відзначали й у правопорушників, які тільки притягалися до кримінальної відповідальності за зроблені злочини. Різниця полягає лише в тому, що останнім більш властивим є сприйняття цінності «свобода» в якості засобу досягнення інших, набагато більш значимих цінностей, що за своїм змістом складали цілі злочинної діяльності. По суті можна говорити про поглинання засобами цілей, оскільки «свобода», будучи релевантною цінністю, може характеризувати відношення правопорушника і до інших як значимих, так і незначимих цінностей. Е. Фромм, відмічаючи гостроту проблеми цілей і засобів у сучасному постіндустріальному суспільстві, підкреслював: «Одна з найбільш характерних психологічних

особливостей сьогоднішнього життя полягає в тому, що ті дії, які виступають у якості засобів досягнення якихось цілей, усі більш і більш узурпують положення мети, тоді як самі цілі ідуть все глибше в тінь і втрачають реальність. Люди працюють заради грошей, щоб на ці гроші насолоджуватися життям. Робота – засіб, а насолода – мета. Але що відбувається насправді? Люди працюють, щоб заробити багато грошей; потім вони використовують ці гроші, щоб мати ще більше грошей, а початкова мета – насолода – втрачається з виду... Ми заплутуємося в мережах засобів і губимо цілі» [284, с. 151]. Приблизно так само відбувається і зі свободою. Виступаючи у засудженого особливо значимою цінністю-метою, навколо якої обертаються всі інші цінності, вона поглинається ними в силу щойнохвилинних потреб особистості, становлячись засобом їхнього задоволення, і її місце займають сурогатні замітники свободи, такі як уседозволеність, анархія, свавілля. Свобода перестає бути «відчутною» цінністю, втрачаючи своє початкове смислове значення.

«Здоров'я» є цінним само по собі, тому що без нього неможливе нормальне існування в тому середовищі, яким є «зона». Вона не терпить індивідів, у яких воно послаблене або не досить міцне. Особливо показовим є значиме відношення до цієї цінності ув'язнених на прикладі роботи медичних частин колоній і лікарень. Ці заклади постійно є центром тяжіння засуджених, і особливо – неповнолітніх правопорушників, на що звертали свою увагу окремі дослідники [190; 272]. Зберегти здоров'я – значить мати можливість зберегти і своє «я», а це вже мета і теперішнього, і майбутнього, це перспектива подальшого руху. Значення цієї цінності для деяких засуджених є вищим цінності «свобода», адже при відсутності здоров'я безглуздим стає прагнення до володіння свободою. При цьому більшість ув'язнених вважає «свободу в ізоляції» важливішою, ніж здоров'я як таке, оскільки це пов'язується з тим соціальним статусом, яким володіє той або інший ув'язнений. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що чим вищим

є статус, тим більше свободи, але, як правило, і менше здоров'я в того засудженого, який ним володіє.

Цінність «сім'я» для багатьох засуджених – це насамперед суб'єктивне переживання минулого, але оскільки в минулому був і злочин, який їх призвів до ізоляції, то відношення до минулого є конфліктним: чим сильніші сімейні зв'язки, тим більш позитивними стають і його оцінки. Більш того, при негативному відношенні до свого теперішнього, ті ж сімейні зв'язки стають стигматизуючим моментом і знімають з нього фон, що фруструє. Особлива цінність сім'ї полягає в її спрямованості в майбутнє: із сім'єю пов'язується перспектива звільнення, знаходження свободи і початок «нового життя». Однак сім'я для значної частини засуджених виступає все тим же засобом для досягнення ще більш значимої цінності – «свободи», тобто і тут ті ж «відхід мети у тінь і втрата реальності». Звідси нетривкість соціально-корисних зв'язків засуджених, що у багатьох із них втрачаються при знаходженні ними реальної свободи.

«Любов» притягає засуджених своєю універсальністю, але в ній ув'язнені бачать і щось інше, відмінне і не доступне іншим. У цьому «щось» ми знаходимо субкультурний зміст, що вкладається в цю цінність. І він подібний тій «масці», яку відзначав С. Л. Рубінштейн, говорячи про справжню любов. «У справжній любові інша людина існує для люблячого не як «маска», носій певних функцій, який може бути використаний відповідним чином як засіб, а як людина в повноті свого буття» [223, с. 212]. Тільки в аббревіатурі татуїровок засуджених В. Ф. Пірожков відзначає більше 40 ужитків поняття «любов». Наприклад: ЛПР – любов і грати (рос.мовою – решетка), ЛОРД – любов один раз дається й ін. [189, с. 120-123]. Любов пов'язується засудженими саме з якоюсь функцією або якоюсь роллю, яку вона грає в житті людини і яку зобов'язаний виконувати той, кого нібито люблять. Крім цього, вони намагаються розглянути і бачать у любові насамперед її «пороки», що нібито уособлені тими, хто залишився на свободі і складає категорію "вони". Засуджені вважають, що той, хто не пізнав зрад,

хто не був «обманутий любов'ю», не знає її істинної цінності. Приблизно таку ж характеристику ми знаходимо й у військових, які, зазнавши на собі «тягар зрад і обману», вкрай негативно визначають любов як цінність, однак вважають, що тлумачать і розуміють її правильно, тобто в них любов пов'язується з вчинками, заслугами людини, а не людської справжньої сутності [116]. Це загальна особливість «замкнутих» соціальних груп, про які Е. Фромм писав: «Людина звужує своє буття до рамок своєї специфічної ролі, вона ідентифікує себе зі своєю соціальною організацією, забуваючи про те, що вона є особистістю, і опиняється в стані так названого «негативного екстазу», коли усі, і вона сама, перетворюється на річ» [292, с. 204-205]. Стосовно ж речей поведінка особистості полягає в тому, що вона прагне будувати або руйнувати. За умов соціальної ізоляції, як правило, місця для творення немає (або майже немає), і тоді особистість приречена на бездіяльність. А як справедливо зауважує Фромм, «бездіяльність викликає у людини гнів, сказ, жорстокість або потяг до руйнації, оскільки для цього не потрібно ніяких зусиль – ані терпіння, ані дисципліни, ані критичного мислення, для цього не треба вчитися і це є той низький духовний рівень, який детермінує негативне відношення до цінностей найвищого духовного порядку» [292, с. 211].

Водночас ми виділяємо хоча незначну, але досить стійку групу засуджених, які, за висловом В. Франкла, бачать «порятунок людини в любові і через любов» [285, с. 189]. Наповнена в них позитивним змістом любов допомагає цій частині засуджених зберегти свою індивідуальність і виявити себе з кращого боку. Особливо це виявляється в ув'язнених, які приречені або на тривале перебування у ВК, або засуджені до виняткової міри покарання. Про це свідчать і їхнє листування з родичами, і ті записи, які вони ведуть, знаходячись в ув'язненні. Так, наприклад, засуджений М., 41 року, присуджений до 15 років позбавлення волі звертається до своєї дружини з такими словами: «Моя сама улюблена, ніжна, єдина, ласкава і ніжна любов моя!!! Улюблена жіночка моя – Танюшечка! Годинка добра,

моя сама яскрава зірочка! Рідненька ти моя, якби ти знала, скільки в мене зараз радості від того, що одержав від тебе листа! Я так тебе люблю, що іноді плакати хочеться від того, що не можу тебе обійняти. У мене в душі і на серці одна лише ти, не хочу нічого і нікого бачити. Жіночко, ти мені дуже сильно потрібна. Улюблена, я тут помираю не через погане здоров'я й убогу їжу, а через те, що тебе немає поруч із мною. Не кидай мене одного, інакше я можу накласти на себе руки. Але ще більше бережи себе. Я прошу тебе будь обережною хоча б на моєму прикладі. Запам'ятай – є ти, любов моя, і виходить, буду і я. Танюшенька, люблю, люблю тебе. Люблю...».

Відтворений текст відповідає тому, про що свого часу писав Франкл: «У стані крайньої покинутості, коли людина не може висловити себе в позитивній дії, коли її єдиним досягненням може бути лише те, що вона мужньо витримує своє страждання, – у такому положенні людина може в люблячому спогляданні образу тієї людини, яку вона любить, досягти своєї духовної повноти» [285, с. 189].

Однак у більшості засуджених все ж відзначається негативне забарвлення даної ціннісної категорії, і це при тому, що для них вона є релевантною. Це ж ми спостерігали й у тих, хто знаходився в попередньому ув'язненні та нетривалий час у виправній колонії.

Таким чином, більшість засуджених розглядають цінності з боку їхнього емоційно-негативного значення і змістовно наповнюють негативним змістом. Це є детермінацією негативного відношення, що визначає загальну спрямованість особистості засудженого на цілі і засоби, за яких перші підміняються другими і втрачають свою найвищу духовну сутність.

Особливу значимість у засуджених мають «матеріальні блага». Їхній особливий зміст полягає в тому, що, по-перше, злочини, які було вчинено, так чи інакше у своїй кінцевій меті були спрямовані на володіння ними, і вони виступали тією детермінуючою силою, яка мотивувала протиправну поведінку. По-друге, матеріальні блага є цінними самі по собі, оскільки це спосіб підтримки свого авторитету в середовищі і засіб, за допомогою

якого упредметнюється відносна незалежність стосовно умов відбування покарання. По-третє, це опосередкований зв'язок із «світом свободи», і, по-четверте, вони виступають умовою, яка забезпечує відносно нормальне, незалежне життя в майбутньому, у тому числі і при одержанні реальної свободи.

Водночас слід ще раз звернути увагу на те, що при ранжуванні цінностей із використанням методики М. Рокіча цінність «матеріально забезпечене життя» і в неповнолітніх правопорушників, і в дорослих злочинців не потрапила до розряду особливо значимих цінностей. Це пов'язано з тим, що, як видно, мав місце «ефект соціальної бажаності». Але чим більше в складі злочину вимальовувався мотив корисливої спрямованості, тобто чіткіше виявлялася «опредмечена потреба», тим менш значимою для випробуваного була дана цінність. Ми вважаємо, що для засудженого значення даної цінності є однаково релевантним й за умов соціальної ізоляції, і при володінні реальною свободою. Це виявляється при аналізі справжніх мотивів вчинених злочинів. Як відзначає О.Ф. Зелінський, вони можуть бути виявлені в результаті аналізу поведінки осіб протягом більш-менш тривалого часу з урахуванням того, що життєва практика людей підпорядкована певній логіці, типовій для даної людини, що відбиває риси її особистості, моральні якості, ціннісні орієнтації, психологічні установки [88, с. 78].

У засуджених великим є значення справедливості як цінності. У силу свого залежного положення, яке визначає середовище, вони стають особливо чутливі щодо неї. Більш того, зважаючи на те, що в нашому дослідженні 60% випробуваних вважали своє покарання занадто суворим, а умови перебування в ізоляції надмірно жорсткими, справедливість співвідносилася у них насамперед із власним «тяжким» положенням. Для переважної більшості з них, як вони вважають, перебування в ув'язненні є нерівнозначною платою за скоєні ними злочини. Явища середовища

додатково загострюють внутрішню потребу в справедливості і відповідно роблять її особливо релевантною у засуджених.

Особлива увага надається засудженими цінності «активність», і зв'язано це з тим положенням, що займає засуджений в угрупованні ув'язнених. Активна діяльність сприяє задоволенню основних потреб, але головне полягає в тому, що засуджений ідентифікує себе з угрупованням, яке протиставлене суспільству, активно підтримує його інтереси і тим самим забезпечує усталеність свого положення в ньому. На противагу активності пасивність позбавляє засудженого цієї усталеності. Крім того, дані поняття за умов ізоляції мають чисто субкультурне трактування і пов'язані із сексуальними перверсіями, що мають місце, тобто мова йде про активний і пасивний гомосексуалізм. Це накладає свій відбиток на загальне розуміння засудженими значення цих ціннісних категорій і відповідне до них відношення. Місце в середовищній ієрархії ув'язнених прямо залежить від їхньої активності, а також і розуміння її не як соціально значимої якості, а як опосередкованої кримінальною субкультурою необхідності.

Найбільше істотним у відношенні до перспективи свого звільнення є релевантність майбутнього як цінності. Значення його визначається ще і тим, наскільки засуджений зорієнтований на просоціально значимий контекст свого подальшого життя на противагу безперспективності протиправного способу життя. «Доти, поки особистість не усвідомить свої життєві перспективи, вона не може усвідомити смисл свого життя, нездатна адекватно реалізувати свої потенційні життєві сили», – відзначає К. А. Абульханова-Славська [2, с. 58]. Низка авторів указує на те, що велика частина засуджених бачить свої перспективи і майбутнє має значиму для них цінність [14; 200; 300]. У цілому погоджуючись із цим, ми вважаємо, що далеко не всім ув'язненим майбутнє може бачитися в позитивному контексті. Основна причина цього полягає в тому, що майбутнє протиставляється теперішньому і минулому життю в тій його частині, що пов'язана з теперішнім. Однак у майбутнє особистість ступить із існуючого

(теперішнього), до якого прийшла із минулого. Проте теперішнє, позбавлене свободи, цілком відкидається, але далеко не всіма засудженими: неприйняття теперішнього здебільшого властиве ув'язненим, які вперше потрапили до місця позбавлення волі, чого не скажеш про тих, хто неодноразово відбував покарання.

Минуле підрозділяється засудженими на декілька періодів за їхньою значимістю. Так, виділяються періоди, які мають безумовну цінність: дитинство, сім'я, армія і т. п., і те, що виганяється з пам'яті через дратівну їхню дію, наприклад, все, що пов'язано із вчиненням злочином. Безумовні цінності, що несуть у собі емоційно позитивний заряд, ідеалізуються і ретельно «охороняються». Це може виражатися як у частих спогадах тих самих епізодів життя, так і в їхньому відтворенні. Саме з ними засуджений намагається пов'язати і своє майбутнє. Але проблема полягає в тому, що своє минуле особистість бачить, відштовхуючись від досягнутого теперішнього. Як вірно зауважила Т. М. Титаренко, «ми можемо представляти його як із вершини, так і з глибокого яру» [264, с. 49]. І в цьому, ми вважаємо, полягає основний зміст усвідомлення особистістю своєї перспективи: чи відірветься вона від середовищної, субкультурної залежності або так і не зможе вилізти з «яру».

Перед засудженим є вибір: або орієнтуватися на цінності суспільства і розуміти – приймати їх як найвищі духовні категорії, при цьому ставати чужим у середовищному угрупованні, в якому живеш, або жити серед «світу речей», де все стає засобом зберігання свого власного «я», зміцнюючи «ми», і все більше віддалятися від «вони», із якими пов'язана майбутня свобода.

Таким чином, ми можемо виділити такі особливості системи цінностей особистості, яка знаходиться в умовах соціальної ізоляції:

1. Вона має специфічний смисловий зміст, який полягає в тому, що всі цінності знаходяться в прямій залежності від базових і стають значимими тоді, коли вони сприяють зберігання «ми», і відповідно, власного «я».

2. Релевантні цінності, в основному, виступають у якості засобів, що забезпечують виживаність засудженого в умовах соціальної ізоляції. Це призводить до того, що цілі поглинаються засобами і разом із цим зникає їхній позитивний зміст.

3. У правопорушника значимі цінності виступають нічим іншим як засобами, спрямованими на те, щоб забезпечити своє існування. За умов соціальної ізоляції дана тенденція одержує додаткове підкріплення, яке детерміновано внутрішньосередовищними явищами. Це веде до подальшої асоціалізації особистості, закріпленню в її ціннісно-смысловій сфері негативного відношення до цінностей «найвищого духовного порядку».

4. Неповнолітні засуджені швидше, ніж дорослі ув'язнені «насичують» свою ціннісно-смыслову сферу емоційно-негативним забарвленням, оскільки їхнє редукування від «соціо» через «асоціо» до «біо» є наслідком не тільки їхньої високої сензитивності, але і разом із нею стійкою схильністю до засвоєння цінностей субкультурної спрямованості, тому що останні є найбільш доступними і привабливими. Це формує систему цінностей неповнолітніх не на соціальній, а на субкультурній основі, при якій спектр цінностей вузький і обмежений задоволенням організмених потреб, за принципом «тут-і-зараз».

4.2. Психокорекція ціннісно-смислової сфери особистості правопорушника

Психологічна корекція поведінки особистості припускає психологічний вплив на ті або інші психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку і функціонування особистості. Корекція повинна бути спрямована на особистість у її всецілому прояві, на ті її характеристики, які є що системоутворюючими і відповідають за формування поведінки і способів реагування.

Стосовно особистості засудженого, у якого, з одного боку, поведінка має яскраво виражений асоціальний характер, а з іншого – є присутнім стійкий прояв анормативності поведінкових реакцій, основним принципом психокорекційної роботи буде прагнення до зміни, реконструкції системи її відношень, формування адекватних способів реагування на зовнішні подразники. Кінцевою метою даної роботи з особами, що вчинили протиправні дії, є відновлення їхньої системи соціального функціонування на просоціальній основі [200]. При цьому діючий характер має психотерапія, яка здатна змінити ціннісний хаос або інверсійну ціннісну орієнтацію на позитивні цінності, у яких переважають надособистісні цілі над почуттям безконтрольності і безглуздості життя.

На сьогодні вже розроблено і продовжують розроблятися цілу низку методів психокорекційної роботи з особами, які реалізували девіантну поведінку і відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Основою цих методів є різні теоретичні погляди на проблему особистості. Серед них можна виділити: психотерапевтичну систему З. Фрейда, в якій головне завдання полягає в тому, щоб, подолавши опір, перевести витиснуте в несвідоме переживання знову у свідомість і, таким чином, збільшити силу «єго»; індивідуально-психологічну терапію А. Адлера, що прагне змусити людину прийняти на себе відповідальність за відхилення, що відзначаються

в неї, включити їх у свою особистісну сферу відповідальності і тим самим підсилити «єго» [302, с. 146-167].

У вітчизняній психології психокорекція поведінки в основному розвивається в межах психології відношення, розробленої В.Н. Мясищевим [165]. Він розглядає особистість як систему відношень індивіда з навколишнім середовищем, що є цілісною, організованою системою й активно, вибірково, усвідомлено встановлює соціальні зв'язку з реальною дійсністю. Автор відзначає, що дані відношення мають трикомпонентну структуру і включають пізнавальний, емоційний і поведінковий аспекти. Відношення пов'язані між собою й утворюють систему, що є індивідуально значимою та ієрархізованою. Вона задає стійкі способи поведінки особистості і відіграє при цьому цілеспрямовану і динамічну роль. Система відношень визначає соціальне функціонування й адаптацію особистості в самому широкому діапазоні. Порухення функціонування окремих елементів даної системи призводить, відповідно, і до порушень функціонування особистості, регуляції її поведінки, адаптації тощо і знаходить своє вираження в неможливості конструктивним способом розв'язати свої внутрішні і зовнішні конфлікти.

Необхідно відзначити і той аспект, що гармонія індивідуальних і суспільних потреб, інтересів і цінностей одночасно означає і гармонію в психічному житті людини. І навпаки, там, де є розбіжність між тим, у чому вбачає індивід задоволення своїх потреб, цінностей, і тим, у чому в даному історичному періоді полягають суспільні потреби і цінності, індивід потрапляє в конфліктні ситуації і положення, тобто мова йде про поняття «аномії», соціально – психологічне тлумачення якого сформулював Е.Дюркгейм. Для нього це поняття означало відсутність, відпадання норм у поведінці, їхню недостатність [320, с. 79]. Аномія при цьому виступає в двох своїх значеннях: по-перше, вона характеризує суспільство, у якому нормативні стандарти поведінки, а також існуючі в ньому переконання або серйозно ослаблені, або відсутні; по-друге, даний стан може бути

застосований і до окремої особи, якщо воно соціально дезорієнтована і переживає почуття ізоляції від суспільства. Американський соціолог Р. Мертон, на відміну від Е. Дюркгейма, аномію визначає як «структурний розлад культури» і розглядає як психологічне явище, що характеризується невідповідністю цілей, які вона ставить перед індивідом, і наявністю ефективних засобів досягнення цих цілей [320, с. 83]. Такий «розлад» або стан «безнормативності» залишає особистість без чітких меж поведінки, і вона найчастіше не уявляє, як слід вести себе, а часто і не цікавиться цим. Як наслідок цього відзначається значне зростання злочинності і «розбалансованості» соціальних відношень.

Ми виходимо із гуманістичного розуміння потреб і цінностей особистості, підкреслюючи єдність між потребами і цінностями суспільства, якому служить індивід, і між потребами і цінностями індивіда, якому повинно служити суспільство, тобто, що смислоутворюючий аспект даних відношень перебуває в єдності цілей і засобів, на які спрямована активність особистості і суспільства. У цьому зв'язку ми вважаємо, що логотерапія (від давньогрецького *logos* – зміст), яка є однією з психокорекційних систем і розроблена В. Франклом, відповідає даній задачі, оскільки являє собою складну систему філософських, психологічних і медичних поглядів на природу і сутність людини, механізми розвитку особистості в нормі і патології, шляхи корекції аномалій у розвитку особистості [215, с. 241].

Фокусування логотерапії на задачах і смислах, які людина повинна реалізувати у своєму майбутньому, і водночас прагнення дефокусувати механізми «порочного кола і зворотного зв'язку», що сприяють розвитку як неврозів, так і духовних деформацій особистості, є основною задачею логотерапії. При цьому рішенням її буде прагнення людини до пошуку і реалізації сенсу життя, що Франкл вважає вродженою мотиваційною тенденцією, яка властива всім людям і складає основу поведінки і розвитку особистості. «Прагнення до смислу» Франкл протиставляє «прагненню до

задоволення», на якому сконцентований психоаналіз Фрейда, а також «прагненню до влади», що акцентується в індивідуальній психології Адлера.

Специфічною сферою застосування логотерапії є психокорекція станів, породжених втратою сенсу життя. І подолання різних станів, які фруструють і можуть бути детерміновані як соціальними явищами, у тому числі й аномією, так і внутрішніми особистісними особливостями, може бути досягнуте через «боротьбу за якусь мету, гідну людини». Оскільки протиправна поведінка є відношенням особистості до цінностей, які охороняються правом, то змусити її усвідомити необхідність законослухняної поведінки і буде тією метою, що «гідна людини».

Девіантна поведінка може бути підданою психокорекції в двох основних формах – індивідуальній і груповій. У логотерапії перевага віддається першій формі, при якій використовуються методи, за допомогою яких людину підштовхують до самостійного відкриття адекватного сенсу життя. При цьому нав'язування смислів їй з боку неприпустимо. Людська особистість розглядається з позиції того, що головною метою її є здійснення смислу й актуалізація цінностей, які є мотивуючою силою. Це важливо і тому, що явища злочинності, особистої деградації (алкоголізм, наркоманія) Франкл розглядає з урахуванням того, що в їхній основі лежить екзистенціальний вакуум. Більш того, породжуваний відходом людини від активного життя, екзистенціальний вакуум веде до того, що вона стає жертвою конформізму [285, с. 252].

Пошук людиною сенсу життя має досить широкий спектр дії. Не кожний може самостійно визначитися у виборі і тим більше побачити власне покликання в житті. А зважаючи на те, що в правопорушника відзначається вузькість ціннісного «спектра» і він не бачить життя у всій його повноті, саме логотерапія і розширює «поле зору» особистості для того, щоб весь спектр смислів і цінностей став для неї видимим і усвідомленим.

Питання про те, як людина знаходить сенс життя, досить складне. Франкл відзначає, що сенс життя відрізняється від людини до людини, із дня

на день і від години до години [285, с. 254]. Отже, в особистості є своя специфічна задача, яка має і специфічні можливості виконання. Унікальність сенсу життя в тому і полягає, що воно розглядається через характеристику можливих позитивних змістів, які складають смислові універсалії або цінності. Як раніше ми вже відзначали, Франкл виділяє три групи таких смислових універсалій. Це цінності творчості або креативні цінності, цінності переживання і цінності установки або відношення [285, с. 17]. Пріоритет належить цінностям творчості, основним шляхом реалізації яких є праця. Але у делінквента її заміняє злочин, що має також особистісний зміст. Цінності переживання наповнюють змістом людське життя за допомогою сприйняття «Добра, Істини і Краси». Ці цінності не відхиляються правопорушниками, а «Любов» входить до категорії релевантних цінностей. Але нездатність відноситися до цих ціннісних категорій як до цілей, а тільки прийняття їх у якості засобів, задає деструктивну спрямованість особистості. Цінності відношення, які є нічим іншим, як осмисленою позицією особистості стосовно тих обставин, які вона не в силах змінити, найбільше недоступні делінквентам. І саме ця група цінностей в умовах соціальної ізоляції повинна актуалізуватися у свідомості засудженого, оскільки вони допомагають йому знайти смисл свого існування в ситуаціях, що представляються безвихідними, коли звернення до них стає виправданим у силу того, що всі інші можливості вплинути на власну долю уже вичерпані.

Вчинення злочину й особливо в його насильницькій формі, також може бути розглянуте в якості одного з варіантів тієї «безвихідної ситуації», коли особистість зіштовхується з тими обставинами, які вона не в силах змінити. При цьому посилення делінквентів на обставини, відсутність вибору і просто долю, невіра у свої можливості контролювати події власного життя є наслідком екзистенціального вакууму, переживання ними втрати почуття осмисленості життя.

Вибір шляху знаходження смислу сполучений із відповідальністю особистості за його здійснення. Саме у відповідальності логотерапія бачить

сутність людського існування, але правопорушник саме і позбавлений її. Відповідальність не входить до числа релевантних цінностей делінквента. Вона підмінена іншими ціннісними імперативами, що характерні для кримінальної субкультури. У цьому зв'язку доречним є наступне зауваження Франкла: якщо уявити спочатку, що теперішнє вже стало минулим, і потім, що минуле може бути змінено і виправлено, те це є кращою умовою для стимулювання почуття відповідальності людини перед конкретними обставинами її життя [285, с. 255]. У даному випадку це зауваження особливо актуальне в умовах місць позбавлення волі, оскільки особистість має можливість критично осмислити в ретроспективі свою поведінку. Вивчення шляхів пошуку унікального смислу, що дав би засудженому можливість просоціального існування в майбутньому, і є основним змістом даної роботи. А виходячи з того, що в насильницького делінквента цінності відношення недостатньо подані в його ціннісній системі і на першому місці стоять інстинктивні потреби, розкриття смислового значення і позитивного змісту таких цінностей, як відповідальність, провина, страждання, людина тощо буде головним напрямком цієї роботи.

Як відзначає І.С. Кон, «розуміння життєвого світу іншого, будь-то важкий підліток або пацієнт, виникає тільки в живому спілкуванні і залишається актом індивідуальної творчості» [110, с. 35], а в умовах соціальної ізоляції є кропіткою роботою щодо налагодження контакту між засудженим і соціальним працівником або психологом. Є.Г. Самовичев даний процес підрозділяє на декілька стадій [230, с. 73], які ми використовували при практичному застосуванні логотерапії. Перша – це етап залучення широкого життєвого досвіду для розуміння своїх відношень із оточуючими, ретроспективного аналізу минулого й умов формування особистості. Друга – пошук вирішення життєвих проблем. Тут події минулого вже не залучаються, а піддаються аналізу ті з них, що були уже відтворені раніше. Засуджений на цій стадії може відчути розчарування, безвихідність, неповноцінність стосовно себе, тому важливо вчасно

направити його вірним шляхом пошуку істини. Третя стадія – своєрідне продовження другої і пов'язана з психологічною перебудовою відношень особистості. На перший план виступають нові ціннісні орієнтації, що сприяють перебудові відношень особистості. На цій стадії, особистості інтровертуються основні смисли людського існування. Четверта стадія – стадія осмислення свого життя. Це мов би погляд із боку, при якому повинні стати зрозумілими і з'ясовними життєві епізоди, що призвели дану особистість до злочину. На цій стадії засудженому відкривається його глибокий особистісний смисл. Логотерапія у своєму арсеналі має декілька методів і технік психокорекційної роботи. Серед них виділяються: метод парадоксальної інтенції, що застосовується при лікуванні різних фобій, які охоплюють людину у певній обстановці і супроводжуються підвищеним серцебиттям, рясним потовиділенням тощо, а також при обсесіях – нав'язливих станах, що виявляються в переживаннях і діях, які не вимагають для свого виникнення певних ситуацій; метод дереклексії, що спрямований на нейтралізацію гіперсхильності до самостереження; терапевтична техніка «добування на світло загального знаменника», яка будується на принципах визначення кращого вибору тієї або іншої поведінки, тих або інших благ [285, с. 90-134]. Вибір методу, який підходить, залежить як від конкретної особистості, так і від унікальності конкретної ситуації, у якій вона знаходиться.

У умовах соціальної ізоляції за своєю спрямованістю найбільш прийнятною і продуктивною є техніка «добування на світло загального знаменника». Вона припускає наявність відкритого діалогу між засудженим і психологом, при якому людину низкою послідовних питань намагаються викрити в протиріччях. Цими протиріччями усувається уявне знання як розуміння проблеми, а занепокоєння, в яке при цьому увергається розум, спонукає думку до пошуків справжньої істини. Це так називаний сократівський діалог або «мистецтво сповитухи», як сам Сократ іноді називав свої прийоми дослідження [215]. Водночас досить продуктивним є діалог і

між засудженим і священнослужителем. Ми виходимо з того, що психотерапевтичне значення сповіді є діючим моментом у спілкуванні людей. Це відзначав і Франкл, указуючи, що проста розмова з приводу особистої проблеми приносить пацієнту справжнє терапевтичне полегшення, а поділитися своїми турботами з іншим означає буквально розділити їх, і розділити їх навпіл [285, с. 136-137]. Враховуючи, що однією з головних базових цінностей у засудженого виявляється цінність «ми», співмова буде ще більше впливовою коли її буде вести священнослужитель, який в минулому, сам відбував покарання в місцях позбавлення волі. Ідентифікація священнослужителя з базовою цінністю «ми», безсумніву, робить його ближче «по духу» до засудженого.

За умов соціальної ізоляції засудженому в якості «загального знаменника», може бути інтровертовано усвідомлення провини, але як повернення назад у те, що відбулося, із можливістю його зміни, тобто особистість у внутрішньому плані переробляє зовнішню подію, у даному випадку факт злочину, із позиції теперішнього. На питання: «Що б ви зробили по-іншому, якби у вас була можливість повторення того, що стало причиною вчиненого злочину?», – 40% випробуваних відповіли: «Я б постарався уникнути цього». Але як «уникнути», за рідкісним винятком усі випробувані завагалися відповісти, і основною причиною цього було те, що багато хто з них обставини вважали вищими власних сил. На питання: «Чи жалкуєте Ви про те, що трапилося?», – більш 70% випробуваних дали позитивні відповіді. Більш того, тягар теперішнього відкладає свій відбиток у виді скорботи на відповіді засуджених. Як зауважив Франкл, «скорбота має владу увічнити, зберегти назавжди минуле в нашому теперішньому» і разом із каяттям вона сприяє «виправленню» минулого [286, с. 225]. Таким чином, можливість засудженого протиставити свою слабкість перед обставинами і ту скорботу, жаль, які він відчуває щодо того, що трапилося, створює кардинально перетворюючу «напругу», яка на емоційному рівні допомагає йому усвідомити те, чому не варто бути, – у даному випадку

проявам внутрішньої слабкості і залежності від зовнішніх сил. Необхідно переорієнтувати особистість із принципу «це було, є та буде» на принципово нову позицію – «якщо це було, те цього могло б і не бути». Тобто засуджений повинний вирішити для себе аксіологічну задачу, обравши майбутнє, вже не повертатися у своє минуле і тим самим із нього в теперішнє. Саме порівняння «благ» і є вузловим моментом в ухваленні рішення. Засудженому необхідно розкрити значну кількість благ, що могли б додати смислу його життю в майбутньому, включаючи і те, чого він ще не мав. Це може бути і щасливий шлюб, і народження дитини, і турбота про старих батьків і т. п.

Показовим у цьому відношенні є конкретний приклад. Засуджений К., 40 років, засуджений до 15 років позбавлення волі за вчинення вбивства за обтяжуючих обставин, на момент проведення з ним психокорекційної роботи відбув небагато більше 5 років. У бесіді йому пропонувалося порівняти перебування у пенітенціарній установі з тим, що він залишив на свободі.

Психолог (П) – Ви говорите, що у Вас немає ані сім'ї, ані домівки, ані справжніх друзів?

К. – Так, у мене нікого немає.

П. – Але у Вас є старі батьки.

К. – Так, десь є.

П. – А чому «десь»? Ви не знаєте, де вони живуть?

К. – Адресу знаю, але я вже забув їх.

П. – Ви не ведете з ними листування, вони не приїжджають до Вас на побачення?

К. – А навіщо? Їм і так важко. Від мене в них одні нещастя.

П. – Але вони, напевно, так не вважають. Адже вони Ваші батьки.

К. – Яка різниця, як вони вважають. Я так вважаю.

П. – А може, варто написати їм листа, у якому покаятися в усьому поганому, що Ви зробили? Ваші батьки постараються Вас зрозуміти.

К. – Не треба їх тривожити. Та й не простять вони мені всього того, що я зробив.

П. – А Вам відома біблійна притча про блудного сина?

К. – Щось чув.

П. – Я Вам нагадаю, якщо дозволите.

К. – Навіщо?

П. – Я вважаю, що це буде і відповіддю, і Вашою можливістю по-іншому подивитися на своє життя.

К. – Але це ж вимисел.

П. – Можливо в Біблії і є вимисел, але в ній людські вчинки описані досить переконливо.

К. – Так, у житті багато підлості і брехні.

П. – Але Ви послухайте. У притчі мова ведеться про те, що... Ви подумайте над почутим і постарайтеся прийняти його зміст.

К. – У мене все набагато гірше. І мені ще довго сидіти. За цей час можуть померти як вони, так і я.

П. – Я не вважаю, що про цей треба думати. Ви повинні хоча б задуматися й усвідомити, що у Вас є можливість покаятися, усвідомити свою провину, і звернутися з покаяттям до батьків.

К. – Я не думаю, що вони мене простять.

П. – Ви спробуйте. Задумайтеся над тим, що смисл Вашого життя полягає не тільки і не стільки в тому, щоб замикатися в стінах колонії, спробуйте усвідомити необхідність іншого життя, в яке треба вірити. Пізно або рано Ви повернетесь до нього, і Вас зустріне багато чого, але що буде найважливішим, Ви повинні визначити вже сьогодні. Я думаю, що це будуть Ваші батьки, для яких Ви завжди залишитесь сином.

К. – Мені важко про це думати. Я не знаю.

П. – Ви спробуйте.

Протягом декількох тижнів психолог повертався до цього діалогу і через місяць засуджений К. розповів, що спробував написати перший лист своїм батькам.

П. – Це вже перший крок. Спробуйте ще розібратися зі своїм минулим і відповісти для себе на питання про те, як би Ви його змінили б і виправили?

К. – Чи варто ворушити минуле? Не варто думати про нього.

П. – Я вважаю, що якби Ви знали, як його змінити і виправити, у Вас сьогодні було б бачення іншого майбутнього.

К. – Це як?

П. – Це постаратися розглянути в минулому те, на що Ви раніше не звертали увагу.

К. – Це складно.

П. – Це не складно, якщо у Вас з'явиться бажання залишок життя прожити в згоді зі своєю совістю.

К. – ...Так, по совісті. Я здається починаю розуміти.

У ході роботи ми відзначали виникнення у низки засуджених релігійного інтересу, що згодом ставав досить стійким і щирим. Особливо такий інтерес виявляли засуджені, що вчинили особливо тяжкі злочини і мали тривалі строки покарання. Серед них були і засуджені, присуджені до виняткової міри покарання.

Засуджені бачили в релігії своєрідний «надсмісл» свого існування, що одночасно був і метою їхнього подальшого життя, тобто, не бачачи свого майбутнього, не вірячи в «земне щастя», вони прагнули знайти його в «іншому світі». Середовище, у якому вони перебували, ставало детермінуючим чинником їхнього відходу з реальності. Це підтверджує зроблений нами висновок про те, що правопорушники орієнтуються на цінності, норми середовища в силу їхньої ранньої інтеріоризації ними. Ці цінності і норми здебільшого прийняті і засвоєні ними в далекому дитинстві. Інших цінностей і норм вони або не знають, або розуміють їх «по-своєму». Середовище ж виступає стагнатизуючим аспектом і не дозволяє особистості

побачити життя в його ціннісному різноманітті. Щоб вийти за його межі необхідний «прорив», у якості котрого і може виступати релігія або релігійна віра. Франкл відзначає, що відношення середовища життя тварини до світу людини, приблизно таке ж саме, що і відношення світу людини до надсвіту. Подібно тому, як тварина, знаходячись у своєму середовищі, не в змозі зрозуміти людину і її світ, і людина не може мати уявлення щодо надсвіту [286, с. 335]. У засудженого приблизно схожа ситуація, за винятком того, що для нього просоціальний світ також багато в чому незрозумілий і недоступний, а іноді просто ворожий, оскільки в ньому живуть «вони», і тому він намагається кинутися ще далі, де немає ані «ми», ані «вони».

У результаті психокорекційної роботи із засудженими, при якій релігійна віра виступила в якості «загального знаменника», ними стали прийматися такі цінності, як відповідальність, гідність, людина й ін. Але найбільш істотним аспектом цієї роботи було те, що у значної частини засуджених у ціннісній системі стала превалювати емоційно-позитивна спрямованість, що підтверджується повторно написаними ними розповідями (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Показники ефективності психокорекції (у %)

Емоційна спрямованість розповідей	Неповнолітні засуджені		Дорослі засуджені	
	до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту
емоційно-негативна	71,11	53,33*	56,67	36,67*
емоційно-нейтральна	20	23,33**	33,33	40*
емоційно-позитивна	8,89	23,33**	10	23,33**

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

У цьому зв'язку характерною є розповідь засудженого Г., що уже більше 5 років відбуває покарання за вчинення особливо тяжких злочинів. Він пише: «Кожній людині колись належить померти. Думаємо і ми про це або ні, реальність існування фізичної смерті не зникає. І кожній людині дана можливість вибору. Бог дав людині волю вибирати – життя вічне з Ним або гієну вогненну... Відкіля у світі зло, агресивність, байдужність, ненависть, сум, страждання, і чи можна цього позбутися?

Кожна людина служить комусь, вона маріонетка в чийхось руках і часто сама не знає, кому служить. Але є і такі, хто одного разу віддали своє життя Христу і служать Богу. Саме їм належить майбутнє, і я вважаю, що я гідний зайняти своє місце серед них. У цьому я бачу сенс свого життя, у цьому перебуває моя відповідальність і обов'язок.»

З наведеного уривка видно, що засуджений вважає «світ людини» порочним і не розглядає своє минуле життя, у якому було 4 судимості і десятки вчинених злочинів, як протилежне просоціальному. Для нього є тільки «життя з Ним» і «гієна вогненна». У даному випадку відхід у релігію означає і прийняття тих цінностей, що у релігії є цілями людського існування. А це вже позитивний момент, оскільки для особистості основним є не насолода, влада та інше, де цілі підмінено засобами, а здійснення смислу свого життя. Бути з Богом – це стати цілеспрямованим, а в широкому сенсі – розширити ціннісний спектр існування.

Відхід у релігію нами не розглядається в якості основного шляху переорієнтування правопорушників і знаходження ними осмисленості життя. Релігія – це одна з можливих альтернатив, коли особистість не бачить для себе гідної мети просоціальної спрямованості, і тоді уявлення про «надсвіт» може стати позитивним аспектом її існування. Більш того, за сучасних умов, більшість виправних колоній позбавлені можливості зайняти засуджених активною працею, що негативно позначається як на відбуванні покарання в цілому, так і сприяє акумулюванню ними негативних аспектів соціальної ізоляції. Тому звернення до релігії на сьогодні у виправних колоніях є чи не

єдиним із можливих способів позитивного впливу на засуджених, розширення їх ціннісного спектра й осмисленого відношення до життя.

Разом із цим, найбільш діючим шляхом, що забезпечує ціннісно-смысловій сфері особистості засудженого просоціальну спрямованість, є його осмислене відношення до провини. Це одна зі складових тріади сенсу життя – цінностей відношення, які Франкл вважає основними [286, с. 302]. Людина, що вважається винною у скоєному злочині або злочинах і покарана за це, має право перебороти провину і змінити своє відношення до життя. Рух до зміни є позитивним аспектом існування, а відсутність руху або регресивна його форми (розпач) – негативним. Виходячи з того, що провина – це психічне відношення людини до своєї протиправної поведінки й усвідомлення нею неприпустимості її і пов'язаних із нею результатів [316, с. 48], саме відношення до неї і визначає можливість «переформування» засудженого на просоціальній основі. При цьому прийняття провини вже припускає і відповідальність людини, яка дає можливість перегляду нею своїх відношень.

Засудженому А., 29 років, що відбував покарання за вчинення пограбування, за допомогою «техніки добування на світло загального знаменника» було запропоновано визначити перевагу вибору прийняття провини або своєї невинності, із посиленням на обставини і долю. При цьому, на початку роботи, засуджений наполегливо прагнув довести свою невинність тим, що намагався звинуватити свою жертву в провокуванні злочину і відкрите підштовхування до його вчинення (жертва демонстративно заявляла, що має велику суму грошей і, нібито її йому показала).

П. – У Вас був вибір чинити злочин або не чинити?

А. – Напевно був. Але і була спокуса великою.

П. – А страху перед вчиненим ви не відчували?

А. – Страху не було. Це як іскра.

П. – Але зараз ви намагаєтеся виправдати свої дії. Значить ви все-таки розумієте, що десь ви були не праві?

А. – Якби не дії самої потерпілої, то цього могло б і не бути.

П. – Тобто, можна стверджувати, що при виникненні аналогічної ситуації Ви здатні повторити свої дії?

А. – Я не знаю. Скоріше ні.

П. – Сьогодні ні. З того положення, в якому ви зараз знаходитесь. А завтра, коли будете на свободі?

А. – Не знаю. Ні. Дорожче свободи нічого немає.

П. – А уявіть ситуацію, за якої, в аналогічній ролі потерпілої виступає ваша мати. Як би ви вчинили, якби вона вам розповіла про те, що її пограбували?

А. – Я знайшов би її кривдника і покарав.

П. – Карали б самі?

А. – Так, сам.

П. – Тобто вчинили б самосуд.

А. – Не знаю. Але йому щоб не було внадно.

П. – Але це було б уже неправомірним. Тобто ви готові зробити інший злочин в ім'я своєї матері?

А. – Мати – це саме святе!

П. – Але ж і дорожче свободи нічого немає?

А. – Ви не плутайте. Мати – це мати, а свобода – це свобода.

П. – Я не намагаюся вас скривдити, адже ви сьогодні знаходитесь в колонії, а ваша мати, напевно, не менше страждає. Крім того, вона намагається пом'якшити ваше перебування тут, хоча не менше потребує вашої допомоги й опіки.

А. – Я не чекаю від неї допомоги. Нехай вона опікується собою.

П. – Тут ви не праві. Вона ваша мати і намагається допомогти вам усім, чим може. Вона розуміє, що це її обов'язок. Чи ви і з цим не згодні?

А. – Згодний. Вона вже для мене стільки зробила....

П. – Тобто, у ваших словах є жаль про скоєне і ви відчуваєте свою провину перед нею?

А. – Так, перед нею я винуватий.

П. – Але причиною цього, напевно, є і вчинений вами злочин. Саме він розлучив вас із нею і приніс стільки вам і їй страждань?

А. – Так. Це все через гроші.

П. – Але ваші дії вам грошей не додали. Скоріше навпаки. Наслідки дуже погані.

А. – Не думав я про наслідки.

П. – Але зараз, я бачу, ви задумалися. ваш вибір між грошима і злочином, з одного боку, і вашою мамою і свободою, з іншого – безсумнівно припадає на користь останніх.

А. – Так.

П. – Тоді ви приймаєте на себе провину за наслідки вчиненого злочину?

А. – Виходить, що так. В усьому винуватий я.

П. – Але тоді ви знаєте, який вибір вам належить зробити, якщо ви опинитеся в аналогічній ситуації?

А. – Я коли вчиняв злочин і не думав про наслідки. Ні про який вибір я і не думав.

П. – Виходить, зараз ви усвідомили неправомірність свого неусвідомленого вибору?

А. – Так.

П. – Тоді і та відповідальність, що ви несете за вчинене, приймається Вами?

А. – Так. Раз винуватий, то неси і відповідальність.

У такий спосіб засуджений А. був підведений до того, що усвідомлення релевантних ціннісних категорій дало можливість і усвідомлення ним своєї провини, а разом із нею і прийняття

відповідальності. Звідси, надалі, можлива і перебудова тих відношень, які були породжені вузькістю його ціннісного спектра.

Для профілактики суїцидальних проявів у логотерапії є методи їхнього попередження і діагностики. Франкл відзначав, що у випадках ендогенної депресії необхідно актуалізувати почуття відповідальності людини і при цьому звільнити її від непомірного тягара почуття провини [151, с. 130]. Головною умовою цього є диференціальний підхід до особистості суїцидента.

Для виявлення намірів вчинити суїцид, швидкого визначення наявності їх або відсутності людині пропонується відповісти на низку запитань.

Психолог (П) – Чи збираєтеся ви вчинити самогубство?

Засуджений (З) – Ні, не збираюся.

П. – Чому «ні»?

З. – Я хочу жити. У мене є, для чого жити. Мене чекають вдома дружина, діти. Та й не по-християнському це – накладати на себе руки.

У випадках, коли на питання «Чому «ні»?» засуджений не дає твердих і аргументованих відповідей на користь продовження життя і при цьому в його поведінці відзначаються такі форми, як неспокійне сівання на стільці, розсіяна увага і т. п., є підстави припускати наявність стійкої суїцидної тенденції.

На початку роботи із суїцидентом добре себе зарекомендувала основна вихідна теза: «Ви не бачите сенсу життя, але ви також не можете довести безглуздість життя, і, отже, ви зобов'язані шукати цей смисл, питати самого себе». Акцент на надсовістливість, яка повинна забезпечити особистості нейтралізацію депресивних тенденцій, – другий вихідний аспект роботи. Змусити людину задуматися про наслідки і при цьому постаратися знайти хоча б щось, що було б на користь продовження життя, є смислоутворюючим моментом.

Наприклад, у бесіді із засудженим, який виказав намір вчинити суїцид, психолог зауважив: «Чи не думали ви про те, що ваше самогубство буде серйозною прикрістю як для ваших рідних і близьких, так і для мене, і моїх колег?»

З. – Я про це не думав.

П. – Тоді, якщо ви вчините самогубство, чи не означає це, що ви вирішили у такий спосіб помститися кому-небудь із вашого оточення?

З. – Ні. Просто я не вважаю за можливе продовжувати своє безглузде існування.

П. – А що в такому випадку для вас означає «осмислене існування»?

З. – Мета у житті і задоволення від того, що її досягнеш.

П. – А чи були у вас такі цілі раніше, у минулому?

З. – Так! Але за них я платив довгими роками відсиджування (позбавлення волі).

П. – Так може спробувати подивитися на ці цілі по-іншому?

З. – Як?

П. – Критично подивитися на прожите і спробувати щось змінити. Наприклад, задуматися і задати собі питання: якщо я все життя прагнув до одержання задоволення, то чи приносив я задоволення іншим?

О. – Та яке задоволення!? Іншим я приносив тільки нещастя.

П. – Так ваше бажання вчинити суїцид виходить із того, що ви вважаєте неможливим прощення ваших провин?

З. – Не тільки. Я сам стомився від такого життя.

П. – То ви спробуйте жити по-іншому, подивитися на життя ширше, адже воно така різноманітне. Невже ви бачите в ньому одне погане? А сім'я, а народження і виховання дітей, а улюблена справа? Хіба це не прекрасно?

З. – Я пробував, але в мене нічого не получалося. От тільки улюблена справа, хіба що. Мені подобалося постійно ризикувати своїм життям, але за це я зараз і розплачуюся.

П. – Це вже критичне осмислення пережитого. Більш того, це і відношення до теперішнього. Але спробуйте подивитися в майбутнє: так більше жити не можна. Треба спланувати нове життя.

З. – Я не можу. Я не знаю як.

П. – Вам необхідно дивитися не на те, що у вас є, а на те, що ви загубили внаслідок того, що придбали.

З. – Як це?

П. – За злочин ви одержали строк. А от якби не вчинили злочину, щоб у вас було?

З. – Напевно сім'я, напевно жива б була мати. Дітей виховував.

П. – Напевно з того, що ви перерахували, щось може і збутися. Чи не в цьому смисл вашого майбутнього життя – виховувати дітей? Саме ви, і ніхто інший, може виховати їх так, що вони зрозуміють: треба жити, не роблячи того, що може позбавити життя смислу!

З. – Може це і так. Але який із мене вихователь?

П. – Самий звичайний. Адже ви здатні як ніхто інший розповісти їм про те, що є найдорожчим у житті.

Таким чином, повернення депресивної особистості зі стану повної безнадійності до осмисленого продовження життя є можливим із набуттям людиною конкретної позитивної мети, яку необхідно показати їй, але не нав'язувати в якості особистісного змісту.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз основних соціально-психологічних підходів до поняття правослухняної та протиправної поведінки особистості, які мають місце у зарубіжній (А. Адлер, Г. Айзенк, А. Бандура, Л. Берковіц, Х. Закс, Дж. Коен, Р. Мертон, Дж. Мілер, О. Ранк, Е. Сатерленд, Д. Тапп, В. Франкл, З. Фрейд, С. Хірши та ін.) і у вітчизняній (Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, М.І. Бобньова, С.П. Бочарова, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, О.Ф. Зелінський, О.В. Землянська, О.М. Єнікеєв, В.Є. Коновалова, М.В. Костицький, С.Д.Максименко, О.Р. Ратінов, С.І. Яковенко, О.М. Яковлев та ін.) науковій думці, дає підстави зробити наступні висновки:

- особистість продукує соціально-правову поведінку внаслідок або постійно та сильно діючих зовнішніх впливів, або внаслідок внутрішнього сприйняття певних соціально-правових категорій, які превалюють у суспільстві;

- правослухняна поведінка особистості значно залежить від моральних чинників, що існують у суспільстві та, які істотно визначають, що є просоціальною та доброю поведінкою, а що є антисоціальною та поганою поведінкою;

- правослухняна поведінка має своїми визначальними критеріями так звані норми соціальної відповідальності, взаємності та соціальної справедливості, які у процесі соціалізації засвоюються людиною та у подальшому спрямовують її поведінку у відповідності з ними;

- не завжди люди відтворюють у своїй поведінці ті соціальні норми, які були ними інтерналізовані, оскільки вони змушені диференціювати свої відносини з оточуючими у відповідності з уявленнями про себе та оточуючу дійсність;

- такі особистісні риси, як інтровертованість, низький рівень тривожності та психотизму значно впливають на поведінку особистості у соціально-правовому вимірі;

– студентська молодь знаходиться у такому своєму віковому періоді, коли відбувається удосконалення когнітивних навичок та здібностей до співпереживання або емпатії. Студенти під час навчання у вузі усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями, роблять узагальнення та формуєть власну думка про те, що є просоціальним, а що антисоціальним;

– найбільш важливими соціально-психологічними чинниками, які обумовлюють поведінку особистості студента у правовому вимірі є когнітивний, ціннісно-смысловий, емоційно-вольовий, мотиваційний та соціальний чинники.

Емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників, які впливають на формування правослухняної та протиправної поведінки особистості показало:

– суперечливі процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя України значною мірою впливають на стан правослухняності її громадян. Особливо такий вплив позначається на молоді. Саме на неї, на переломному етапі розвитку українського суспільства обрушилися масові негативні явища, які істотно вплинули на загальний рівень прийняття ними соціально-правових норм та кількісно відтворилися у антисоціальному вимірі;

– у системі цінностей особистості правопорушника домінує емоційно-негативне забарвлення, яке найбільш суттєво відбито на ділянці світорозуміння, що має деструктивну спрямованість та специфічний характер. Це виявляється в неможливості розуміти та приймати життя в усій його ціннісній різноманітності. Ціннісні переважання правопорушників нечисленні, нестабільні та неконкретні. Здебільшого вони мають конформістську спрямованість, виступають цінностями-засобами та, справляючи деформуючий вплив на базове ядро особистості, опосередковано мотивують і протиправну спрямованість її поведінки.

— правопорушники, на відміну від правослухняних громадян, отримали в ранньому дитинстві перший соціально-негативний досвід. Набуваючи дорослості, під час формування ціннісно-смислової сфери правопорушники здобували й стійку тенденцію до асоціальної спрямованості своєї поведінки. Цьому розвитку сприяв низький рівень суб'єктивного контролю, що призвело їх до неспроможності активно формувати коло свого спілкування та контролювати свої неформальні стосунки з оточуючими. Дана тенденція має зв'язок з ранніми етапами формування світогляду особистості та наступними етапами її життя.

— розуміння свого життя як беззмістовного, позбавленого спрямованості та послідовності процесу є відмінною особливістю особистості правопорушника. Чим міцнішою є невіра у власну спроможність контролювати події особистого життя та переконаність у тому, що воно не підвладне свідомому контролю, тим сильніші й асоціальні аспекти спрямованості поведінки особистості.

— орієнтація на цінності референтної групи, залежність від оточення є якісними характеристиками особистості правопорушника, мотиваційно-потребними елементами його свідомості. Це блокує відповідне ставлення його до подій власного життя, а разом з цим і до найвищих духовних цінностей людського існування.

— студенти з інтернальним локусом контролю значно більше продукують просоціально-орієнтовану поведінку, ніж студенти з екстернальним локусом контролю. Останні у своїй більшості не спроможні формувати коло свого спілкування та контролювати на конструктивній основі свої неформальні стосунки з оточуючими;

— у різних студентських групах спостерігається значна диференціація у ставленні до власної правової поведінки. Студенти-психологи, які у більшості є особистостями з інтернальним локусом контролю, перевагу віддають чинникам внутрішньої спрямованості, які є похідними моральних принципів поведінки. Останні, можливо, були ними інтериоризовані в

дитинстві. В цьому сенсі ми відмічаємо певну ригідність їх ціннісних настанов. Студенти-економісти в більшості мають теж саме ставлення до власної правової поведінки, яке базується на внутрішніх чинниках морально-ціннісної імперативності. Серед студентів-юристів переважають особистості з екстернальним локусом контролю та є значна частка тих, у кого спостерігається невідповідність моральної та ціннісної детермінації поведінки. Вони значно лабільніші та пристосовують свою поведінку до умов соціальної дійсності, виходячи з дій та думки оточуючих. Звідси їхнє ставлення до власної правової поведінки не має індивідуальної виразності та значно обумовлено зовнішніми факторами впливу. Засуджені за злочини, в переважній більшості, продукують екстернальність найбільш виразно та саме їхнє ставлення до соціальної дійсності дає нам підстави стверджувати, що студенти, у яких ми спостерігаємо екстернальний локус контролю у сфері досягнень, невдач та міжособистісних відносин і які мають певні труднощі у просоціальній адаптації становлять певну групу випробуваних з асоціальною та передбачено з антисоціальною спрямованістю;

- в умовах сучасної трансформації суспільства відбувається розподіл соціальних груп за рівнем включення в існуючий соціально-економічний контекст. Представники тих соціальних груп, які задоволені сучасними перетвореннями, постійно знаходяться у стані рефлексійної діяльності. Вони аналізують соціальні норми та цінності груп, до яких включені та співвідносять їх з соціальною реальністю;

- представники соціальних груп, яким притаманне негативне сприйняття соціальної дійсності, наділяють кожного її члена відповідною соціальною ідентичністю, а з позитивним сприйняттям – позитивним.

- стосовно певних соціально-правових аспектів життєдіяльності людини в сучасних умовах індивіди з негативною соціальною ідентичністю займають більш агресивну та деструктивну позицію, ніж індивіди з позитивною соціальною ідентичністю;

– студенти, які слабо усвідомлюють власні смисложиттєві орієнтації сприймають соціально-правові категорії як чинники, виключно зовнішнього впливу, диференціюють їх за ступенем реальної сили та не вважають їх внутрішніми імперативами своєї поведінки. Наявність зв'язку між субшкалами «Цілі» та «ЛК-життя» при низьких балах притаманне студентам, які живуть виключно сьогоденням. Це не може не непокоїти, оскільки мова йде про студентську молодь, яка має значну життєву перспективу та спроможна конструювати своє майбутнє. Саме невіра таких студентів в себе та власні сили дає нам підстави стверджувати, що у них спостерігаються симптоми «екзистенціального вакууму». Така симптоматика є дуже небезпечною річчю, оскільки переживання внутрішньої приреченості виступає одним із детермінуючих чинників як асоціальної, так і антисоціальної спрямованості особистості.

Розроблена соціально-психологічна модель соціально-нормативної поведінки особистості, яка вбирає в себе соціально-психологічні елементи, які значно впливають на неї, дає загальне бачення детермінаційних включень зазначених чинників. Так, за умов адекватного впливу соціально-психологічних чинників на особистість площа простіру соціально-правової поведінки збільшується, а площа антисоціально поведінки зменшується. Остання витісняється за межі соціальної дійсності.

Особистість правопорушника за умов соціальної ізоляції ще більше консервує релевантне ставлення до цінностей конформістської спрямованості, які виступають необхідними засобами для забезпечення її існування. Поглинання цілей засобами робить неможливим усвідомлення життєвої перспективи, осмислене ставлення до майбутнього та призводить виключно до орієнтації на потреби сьогодення. Неповнолітні правопорушники за умов соціальної ізоляції скоріше, ніж дорослі делінквенти, насичують свою ціннісно-смислову сферу емоційно-негативним забарвленням, оскільки їх редукція від «соціо» через «асоціо» до «біо» є наслідком не тільки їх високої сензитивності, а і стійкої схильності до

засвоєння цінностей референтної групи, які переважно засновані на організаційних потребах.

Розроблений комплекс соціально-психологічних заходів, який спрямований на підвищення інтерналізації особистістю соціально-правових категорій, тотожних соціально-економічним перетворенням, що відбуваються у суспільстві, відповідає сучасним уявленням про системний підхід у побудові та реконструюванні когнітивних та смислових установок особистості. Поєднання когнітивістських та логотерапевтичних технік у комплексну психотерапевтичну програму дає позитивні результати щодо зміни відповідного ставлення особистості як до себе, так і до оточуючої дійсності.

Проведення комплексних психотерапевтичних заходів когнітивістського та логотерапевтичного характеру дало змогу змінити ставлення особистості до власних думок, переконань і поведінки та, в цілому, ставлення до свого життя. Запровадження тренінгу когнітивного переструктурування свідомості особистості та логотерапевтичної техніки «витягування на світло загального знаменника» змінило ставлення студентів до певних соціально-правових категорій та підвищило загальний рівень їхніх смисложиттєвих орієнтацій. Саме віра в себе, в власні сили, в свою життєву перспективу дає молодій людині усвідомленого смислу життя. Це робить її сильною та спроможною рефлексувати соціальні аспекти своєї життєдіяльності, впевнено адаптуватися у соціально-правовому вимірі до тих змін, які відбуваються в українському суспільстві.

Орієнтація на цілі свого існування властива особистості з достатньо широким спектром як життєвих цілей, так і особистісних цінностей, які мають емоційно-позитивне забарвлення та надають їй життю осмислення та перспективи. За умов соціальної ізоляції розширення ціннісних уявлень та життєвих цілей особистості є можливим через усвідомлення свого смислу життя та реалізацію саме цінностей відношення, що досягається шляхом усвідомлення релігійної віри, відповідальності та провини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуллаева М.М. Профессиональная идентичность личности: психосемантический подход // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – №2. – С. 86-95.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
3. Авер'янова Г., Москаленко В. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. – С. 49-55.
4. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 201-211.
5. Адлер А. Критические размышления о смысле жизни // А. Адлер. Наука жить. – К.: Port-Royal, 1997. – С. 189-195.
6. Адлер А. Понять природу человека. – СПб.: Академич. Проект, 1997. – 256с.
7. Айзенк Г., Айзенк М. Исследование человеческой психики. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480с.
8. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. – Свердловск, 1986. – С. 120.
9. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 339с.
10. Андреева Г. М. Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 374с.
11. Андреева Д.А. Проблемы адаптации студентов // Молодежь и образование. – М.: Высшая школа, 1972. – С. 194-203.
12. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1985. – 155с.
13. Анисимов С.Ф. Ценности реальные и мнимые. – М.: Мысль, 1970. – 183с.
14. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. – М.: Юрист, 1996. – 257с.
15. Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991. – 248с.

16. Антонян Ю.М., Самовичев Е.Г. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1983. – 80с.
17. Анциферова Л.И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности // Вопросы психологии. – 1978. – № 1. – С. 37-49.
18. Анциферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психол. журн.–1981 – Т. 2 – № 1. – С. 8-18.
19. Анциферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) // Психол. журнал. – 1999. – Т. 14. – № 3. – С. 5-17.
20. Анциферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. – № 1. – С. 6-19.
21. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М.: Мысль, 1976. – 158с.
22. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 104.
23. Аронсон Э, Уилсон Т, Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560с.
24. Атоян А.И. Социомаргиналистика. – Луганск: РИО ЛИВД, 1999. – 456с.
25. Бабило В.Н. Регулирующее воздействие на правосудие норм права и морали // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М., 1990. – С. 161-164.
26. Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А., Эткинд А.М. Метод исследования уровня субъективного контроля // Психол. журн. – 1984. – Т. 5– № 3. – С. 152-162.
27. Баклушинский С.А., Белинская Е.П. Развитие представлений о понятии «социальная идентичность» / Этнос. Идентичность. Образование. – М.: ЦСО РАО, 1997. – С. 64-84.
28. Балабанова Л.М. Категория нормы в психологии студенческого возраста (Теоретико-методологический аспект). – Харьков: Консум, 1999. – 240с.

29. Балакірева О.М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві // Український соціум. Соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики. – 2002. – № 1. – С. 32-38.
30. Балл Г Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К.: Укр. центр політ. Менеджменту, 2003. – С. 61-67.
31. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. – Рівне: Ліста-М., 2003. – 128с.
32. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: Учебник. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640с.
33. Баранов А.В., Сопиков А.П. Влияние группы на поведение индивида // Соц. иссл. – 1970. – №3. – С. 17-20.
34. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512с.
35. Бартол К. Психология криминального поведения. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352с.
36. Бех І.Д. Проблема особистісних цінностей: стан і орієнтири дослідження // Українська психологія:сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996р.): В 3т. – К.: Вид-во ДОК-К, 1996. – Т. 1. – С. 57-67.
37. Бех І.Д. Психологічна суть гуманізму у вихованні особистості // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України, 1994. – № 3. – С. 3-12.
38. Бирхофф Г.У. Просоциальное поведение // Перспективы социальной психологии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 398-420.
39. Бобнёва М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1978. – 311с.
40. Боришевський М.І. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник

наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: 2003, т. V., Ч. 5. – С. 34-42.

41. Бойко В.Ю. Типология ценностных позиций и состояние кризисного сознания // ценности социальных групп и кризис общества. Сб. науч. трудов. – М.: ИФАИ, 1991. – С. 59-73.

42. Бочарова С.П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности. – Тернополь: Астон, 1993. – С. 58-95.

43. Бочкарева Г.Г. Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков-правонарушителей // Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Божович Л.И., Благоннадежиной Л.В. – М.: Педагогика, 1972. – С. 298.

44. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301с.

45. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности // Вестн. МГУ. – Сер.14, Психология. – 1980. – № 2. – С. 3-12.

46. Бурлачук Л.Ф., Духневич В.Н. Исследование надёжности опросника Р. Кэттелла 16PF // Психол. журн. – 2000. – Т 21. – № 5. – С. 82- 86.

47. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200с.

48. Васильева Ю.А. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения // Психол. журн. – 1997. – Т. 18. – № 2. – С. 58-78.

49. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – 492с.

50. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 83-86.

51. Весна Е.Б. Проблема социализации и ее эффектов в развитии личности и ее смысловых установок // Мир психол. – 2001. – № 2. – С. 154-165.

52. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: МГУ, 1990. – 288с.

53. Вичев В. Мораль и социальная психика. – М.: Прогресс, 1978. – 357с.

54. Воловикова М.И. Нравственно-правовые представления в российском менталитете // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 5. – С. 16-31.
55. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. – Собр.соч.: В 6т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3 – 368с.
56. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. Соч.: В 6-ти т. – Т. 2. – Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – С. 5-361.
57. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 499с.
58. Вуден К. Они плачут, когда другие смеются.–М.: Прогресс, 1981.–С. 157.
59. Гарькавець С.О. Психологічні особливості системи цінностей правопорушника: Автореф. ...канд. психол. наук. – Харків, 2001. – 17с.
60. Гернет М.Н. В тюрьме. Очерки тюремной психологии.–М.,1925.–С.91-98.
61. Глоточкин А.В., Пирожков В.Ф. Психология состояния человека, лишённого свободы. – М.: Изд-во юр.лит., 1968. – С. 85-97.
62. Гозман Л.Я., Шестопад Е.Б. Политическая психология. – Ростов-на-Д.: Феникс, 1996. – 448с.
63. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 79-82.
64. Головлева Г. Нетрудные подростки оказались преступниками // Киевские ведомости. – № 2. – 15.01.1998. – С. 15.
65. Дановский С.Л., Петухов Е.В., Хохряков Г.Ф. Личностные свойства осужденных и социально-психологические методы их исследования. – М.: Юриздат, 1982. – 244с.
66. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: Юриздат, 1975. – С. 11-15.
67. Джидарьян И.А. Влияние нравственной мотивации на развитие и формирование потребностей личности // Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности. – М.: Наука, 1988. – С. 27-38.

68. Долгова Т. П., Клейберг Ю. А. Молодёжная субкультура и наркотики: социокультурные и социопсихологические факторы. – Тверь, 1997. – 173с.
69. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М.: Юриздат, 1981. – С. 65-69.
70. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. – Собр.соч.: В 12 т. – Т. 12 – М.: Правда, 1982. – С. 310.
71. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов: Проблема ценностей и марксистская философия. – М.: Политиздат, 1967. – 351с.
72. Дробницкий О.Г. Понятие морали. – М.: Наука, 1974. – С. 31, 377.
73. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности. – М.: Наука, 1977. –С. 9.
74. Дубинин Н.П., Карпец И.Н., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность: о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. – М.: Политиздат, 1989. – С. 180-189.
75. Дубов И.Г., Ослон А.А., Смирнов Л.М. Экспериментальное исследование ценностей в российском обществе. – М.: Общественное мнение, 1994. – С. 45-49.
76. Дубровина И.В., Круглов Б.С. Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций и интересов учащегося // Ценностные ориентации и интересы школьников. – М., 1983. – С. 27-36.
77. Дудченко О.Н., Мытиль А.В. Социальная идентификация и адаптация личности // Социол. исследов. – 1995. – № 6. – С. 110-119.
78. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: Дом педагогики, 1996. – 208с.
79. Дьяконов И.Ю., Бутовская М.Л. Психологические особенности и эмоционально-ценностная сфера у нищих // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 83-92.
80. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М: Юристъ, 1996. – 631с.
81. Ершов П.М. Потребности человека. – М.: Мысль, 1990. – 365с.

82. Жизненный путь личности / вопросы теории и методологии социально-психологического исследования / Под ред. Сохань Л.В. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 79.
83. Журавлева М.П., Клименко И.Ф. Генезис нравственных ориентаций в дошкольном, школьном и юношеском возрасте // К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности: Сб. науч. трудов / Под ред. В.С. Мухиной – М., 1981 – С. 25-32.
84. Жуков Ю.М. Ценности как детерминанты принятия решения. Социально-психологический подход к проблеме // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 95-107.
85. Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М.: Изд-во юр.лит., 1986. – 236с.
86. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144с.
87. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии. – М: Изд-во МГУ, 1981. – С. 128.
88. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240с.
89. Землянська О.В., Гарькавець С.О. Про деякі результати дослідження рівня суб'єктивного контролю в групах правопорушників та законослухняних громадян // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 1999. – № 4. – С. 61-68.
90. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 562с.
91. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400с.
92. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 288с.

93. Иванова Е.Ф., Климовская О.Ю. Проективная методика "Circles test" как модель временных представлений личности // Вестник ХГУ. – Харьков. – 1997. – № 391. – С. 106-112.
94. Иванов В.И. Молодежь в условиях социально-экономических реформ. – СПб.: ЛГУ, 1995. – 152с.
95. Игошев К.Е. Психология преступных проявлений среди молодежи. Учебное пособие. – М.: Юридическая литература, 1997. – 172с.
96. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький: Волго-Вят.кн.изд-во, 1974 – 173с.
97. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 512с.
98. Исправительно-трудовая психология / Под ред. К.К. Платонова Рязань: РВШ МВД СССР, 1985. – 360с.
99. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб.: Питер, 2003. – 238с.
100. Кашелкин А.Б. Насилие как форма антиобщественного поведения молодежных группировок // Криминология в неформальных молодежных объединениях. – М.: Юридическая литература, 1990. – 128с.
101. Кемеров В.Е. Проблема личности: Методология исследований и жизненный смысл. – М.: Политиздат, 1977. – 255с.
102. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 160с.
103. Ковалев А.Г. Психологические основы исправления правонарушителей. – М.: Изд-во юр.лит., 1968. – 136с.
104. Ковалев В.И. К проблеме мотивов // Психол. журн. – Т. 2. – 1981. – № 1. – С. 29-44.
105. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. – М.: Наука, 1988. – С.42.
106. Коган М.С. Человеческая деятельность. – М.: Наука, 1974. – С. 69.
107. Когус Г.В. Особливості пошуку сенсу життя в студентські роки // Проблеми заг. та пед. психол.:Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.–Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 165-169.

108. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков. – Минск, 1988. – С. 8.
109. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335с.
110. Кон И.С. Категория «Я» в психологии // Психол. журн. – 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 25-38.
111. Кон И. С. НТР и проблемы социализации молодёжи. – М.: Знание, 1988. – 63с.
112. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 255с.
113. Кон И.С. Социология личности. – М.: Наука, 1967. – С. 383.
114. Корнєв М.Н., Фомічова В.М. Проблема групи та особистості у соціальній психології. Курс лекцій. – К., 2004. – 222с.
115. Корнилов А.П. Саморегуляция человека в условиях социального перелома // Вопр. психол. – 1995. – № 5. – С. 69-78.
116. Коупленд Н. Психология и солдат. – М.: Воен. издат., 1991. – С. 45.
117. Кравченко Л.С. Жизненный выбор личности: психологический анализ: Автореф. дис. ...канд.психол.наук. – М., 1987. – 20с.
118. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992с.
119. Крейдун Н.П. Методика изучения жизненных ценностей преступников // Материалы II международных чтений по актуальным проблемам современной психологии. – Харьков, 1995. – С. 28-29.
120. Крейдун Н.П. Психологическое содержание криминогенного комплекса личности и его динамика в условиях изоляции от общества /на материале несовершеннолетних правонарушителей/: Автореф. дис. канд. психол. наук. – К., 1991. – 19с.
121. Криминальная мотивация / Под ред. В.Н.Кудрявцева – М.: Изд-во юр.лит., 1988. – 304с.
122. Криминология. – М.: Юридлит., 1979. – 304с.

123. Круглов Б.С. Формирование ценностных ориентаций личности // Формирование личности в переходной период от подросткового к юношескому возрасту. – М.: Педагогика, 1987. – С. 146-171.
124. Кудрявцев В.Н. Механизм преступного поведения. – М.: Юр.лит., 1981. – С. 121.
125. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М.: Юр. лит., 1982. – С. 71-74.
126. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарики, 2002. – 238с.
127. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. – М.: Изд-во юр. лит., 1968. – С. 65-79.
128. Кудрявцев Ю.В., Нерсисянц В.С. Социальные отклонения. Введение в общую теорию. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 90-98.
129. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация. – М.: Юрид. лит., 1981. – 144с.
130. Лавренко О. Соціалізація студентської молоді в культурно-дозвіллевій сфері / Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 318-330.
131. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 302с.
132. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции. – Изд-во МГУ, 1971. – 26с.
133. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 572с.
134. Леонтьев Д.А., Калашников М.О., Калашникова О.Э. Факторная структура теста смысловых ориентаций // Психол. журн. – 1993.–№ 1. – С. 150-155.

135. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15-25.
136. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487с.
137. Леонтьев Д.А. Структурная организация смысловой сферы личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1988. – 24с.
138. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). – М.: «Смысл», 1992. – 16с.
139. Лефрансуа Г. Теории научения. Формирование поведения человека. – СПб.: Прай; М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2003. – 278с.
140. Личность преступника. – М.: Изд-во юр.лит., 1975. – 272с.
141. Личность преступника как объект психологического исследования / Под ред. А.Р. Ратинова – М. Изд-во юр.лит., 1979. – 137с.
142. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – С. 32-45.
143. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С. 267.
144. Лэндрет Г. Игровая терапия: Искусство отношений. – М.: Междунар. пед. Академия, 1994. – 368с.
145. Магун В.С. О взаимосвязях между значимостью различных потребностей личности и их удовлетворенностью // Вопросы психологии. – 1978. – № 6. – С. 86-93.
146. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 688с.
147. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320с.
148. Малкова Т.М., Семенец Т.В., Годованец В.Ф. Психологія девіантної поведінки: причини, умови виникнення, шляхи профілактики. – К.: Вид-во НАВСУ, 1999. – 96с.

149. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – С. 186-200.
150. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. – М.: МЕДпресс, 2001. – 432с.
151. Метод беседы в психологии: Учебное пособие для студентов факультетов психологии / Редактор-составитель А.М. Айламазян. – М.: Смысл, 1999. – 222с.
152. Методика "Ценностные ориентации" М. Рокича // Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / Отв. ред. А.Ф. Кудряшов. – Петрозаводск: Петроком, 1992. – С. 112-114.
153. Методическое пособие по психодиагностике личности (для работников социально-психологических служб пенитенциарных учреждений) / Составители: Лактионов А.Н., Крейдун Н.П., Скоков С.И. – Харьков, 1994. – 48с.
154. Методы практической социальной психологии: Диагностика. Консультации. Тренинг: Учеб. пособ. для вузов / Под ред. Ю. М. Жукова. – М.: Аспект пресс, 2004. – 256с.
155. Методы эффективной психокоррекции: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 816с.
156. Милорадова Н.Е. Особливості застосування методів психологічного впливу у професійній діяльності слідчого: Дис. ...канд. псих. наук. – Х., 2005. – 190с.
157. Момов В.В. Человек. Воспитание. – М.: Знание, 1976. – С. 101-103.
158. Момов В.В. Человек, мораль, воспитание. Теоретико-методологические проблемы. – М.: Наука, 1975. – С. 44.
159. Монтескье Ш.Л. О духе законов // Избр. произ. – М.: Мысль, 1955. – С. 208-735.
160. Морогин В.Г., Залевский Г.В. Ценностно-потребностная сфера личности осужденного, пережившего смертный приговор // Психол. журн. – 1999. – № 20. – С. 73-81.

161. Морозов А.В. Психология влияния. – СПб.: Питер, 2001. – 512с.
162. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860с.
163. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 304с.
164. Муздыбаев К. Эгоизм личности // Психол. журн. – 2000. – Т. 21. – № 2. – С. 27-39.
165. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. – М.: Наука, 1976. – С. 71.
166. Надирашвили Ш.А. О формировании и смене социальных установок личности // Вопросы психологии. – 1978. – № 3. – С. 32-37.
167. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии. – Тбилиси., 1974. – 170с.
168. Надирашвили Ш.А. Социальные ориентации личности // Социальная психология личности. – М.: Наука, 1979. – С. 165-183.
169. Надирашвили Ш.А. Социальные ориентации личности // Социальная психология личности. – М.: Наука, 1979. – С. 165-183.
170. Непомнящая В.И., Каневская М.Е., Пахомова О.Н., Барцалкина В.В., Рубцова С.Н., Музе Э.Н. Ценностность как центральный компонент психологической структуры личности // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 22-30.
171. Николаева О.П. Правовая и моральная зрелость личности. – Субъект и социальная компетентность личности / Под ред. А.В. Брушлинского. – М.: Институт психологии РАН, 1995. – 109с.
172. Никонорова Л.В. Мировоззрение личности и возрастные особенности его формирования. – К.: Наукова думка, 1989. – 116с.
173. Обуховский К. Психологическая теория строения и формирования личности // Психология формирования и развития личности. – М.: Прогресс, 1981. – С. 45-51.
174. Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 304с.

175. Ольшанский В.Б. Личность и социальные ценности // Социология в СССР. – М.: Наука, 1965. – Т. 1. – С. 47-58.
176. Омельченко Ж.О. Формування загальнолюдських цінностей у старшокласників: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 1992. – 22с.
177. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695с.
178. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 512с.
179. Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України / Під ред. І.В. Штанька, В.А. Львовичкіна. – К., 1998. – 287с.
180. Паниотто В.И. Формирование ценностных ориентаций в процессе межличностного общения // Социологические исследования. – 1984. – № 3–С. 108-118.
181. Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства. Автореф. дис. ...канд. філософ. наук. – К., 2003. – 18с.
182. Паповян С.С. Математические методы в социальной психологии. – М.: Наука, 1993. – 344с.
183. Педагогика и психология высшей школы. Серия «Учебники, учебные пособия». Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. – 544с.
184. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М.: Просвещение, 1972. – 240с.
185. Перевозная Т.А. Особенности системы ценностных ориентаций у психопатических личностей, которые реализовали противоправные действия: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Харьков., 1998. – 16с.
186. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии. Избранные труды. – М.: Политиздат, 1984. – 272с.
187. Пилат Н.І. Соціальна ідентичність особистості як чинник вибору стилю поведінки в конфлікті: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. – К., 2004. – 20с.

188. Пирожков В.Ф. Законы преступного мира молодежи. – М.: Изд-во юр.лит., 1992. – 157с.
189. Пирожков В.Ф. Криминальная психология: Психология подростковой преступности. – М.: Ось-89, 1998. – Кн.1. – 304с.
190. Пирожков В.Ф. Криминальная психология: Подросток в условиях социальной изоляции. – М.: Ось-89, 1998. – Кн.2. – 320с.
191. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. – М.: Ось-89, 2001. – 704с.
192. Пирожков В.Ф. Психологические основы перевоспитания осужденных в ВТК. – М.: Изд-во юр.лит., 1979. – С. 57-60.
193. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 255с.
194. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М.: Наука, 1966. – 368с.
195. Правовое воспитание молодежи / Н.И. Козюбра, В.В. Оксамытный, П.М.Рабинович и др. – Киев: Наукова думка, 1985. – 319с.
196. Прикладная юридическая психология / Под общ. ред. проф. А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 607с.
197. Проблемы преступности в капиталистических странах / по материалам зарубежной печати // Информационный бюллетень. – М., 1988. – № 10. – С. 47-62.
198. Проданов В. Стойкост и ценност // Философска мысль. – 1980. – №2. – С. 101-102.
199. Психологическая помощь и консультирование в практической психологии / Под ред. М.К. Тутушкиной. – СПб.: «Дидактика Плюс», 2001. – 352с.
200. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 255-260.
201. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440с.
202. Психология / Под ред. А.А. Крылова – М.: Проспект, 1998. – 564с.

203. Психология и культура / Под ред. Д. Мацумото. – СПб.: Питер, 2003. – 718с.
204. Психология личности и образ жизни / Под ред. Е.В.Шороховой. – М.: Наука, 1987. – 220с.
205. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – СПб.: Питер, 2004. – 496с.
206. Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е.В. Шорохова. – М.: «Наука», 1987. – 220с.
207. Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494с.
208. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Карвасарского – СПб.: Питер Ком, 1998. – С. 241-242.
209. Рабінович С. Права людини «першого покоління» і канонічні джерела християнства // Право України. – 2001. – № 3. – С. 50-53.
210. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – 656с.
211. Ратинов А.Р. К ядру личности преступника // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. – М.: Юриздат, 1981. – 232с.
212. Ратинов А.Р. Психологическое изучение личности преступника. М.: Изд-во юр. лит., 1976. – 193с.
213. Ратинов А.Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход // Личность преступника как объект психологического исследования. – М.: Изд-во юр. лит., 1979. – С. 3-14.
214. Ратинов А.Р., Ефремова Г.Х. Правовая психология и преступное поведение: Теория и методология исследования. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 253с.
215. Реан А.А. Локус контроля делинквентной личности // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 2. – С. 52-56.
216. Реан А.А. Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности // Психол. журн. – 1998. – Т. 19. – № 4. – С. 3-12.

217. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности. – М.: Наука, 1994. – 320с.
218. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека. / Под ред. И.В. Равич-Щербо. – М.: Педагогика, 1988. – 336с.
219. Робер М.А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. – М.: Прогресс, 1988. – 256с.
220. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 288с.
221. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429с.
222. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание (О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 328с.
223. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 688с.
224. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М.: АН СССР, 1959. – 354с.
225. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416с.
226. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255-385.
227. Рубчевский К.В. Формы прохождения социализации личности // Психол. наука и образов. – 2002. – № 2. – С. 86-92.
228. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. – Киев: Наукова думка, 1974. – С. 29-30.
229. Савчин М.В. Психологія відповідної поведінки. – К.: Україна – Віта, 1996. – 130с.
230. Самовичев Е.Г. Психологические основы исправления и пере – воспитания осужденных. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1985. – 127с.

231. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, 1979. – С. 45-64.
232. Самохина Л.А. Социально-психологическая деформация как причина делинквентного поведения. // Прикладная психология.–2000.–№ 3. – С. 46-55.
233. Светлічний О.Л. Ціннісно-сміслова сфера особистості та особливості її конфліктності: Автореф. дис.... канд. психол.наук. – Харків,1997. – 24с.
234. Свиридов А.Н. Адаптационные процессы в среде молодежи. // Социологич. исследования. – 2002. – № 1. – С. 90-95.
235. Северов А.П. Психологические особенности асоциального поведения несовершеннолетних:Автореф. дис. ...канд.психол. наук. – К., 1979. – 24с.
236. Сент-Экзюпери А. Маленький принц. / Библиотека мировой литературы для детей. – М.: «Детская литература», 1983. – Т. 46. – С. 537-577.
237. Середа Г.К. Aut bene, aut nihil // Современное общество. – 1993. – № 2. – С. 82-92.
238. Середа Г.К. Что такое память // Психол. журн. – 1985. – Т. 6.– № 6. – С. 41-48.
239. Сибиряков С.Л. Предупреждение девиантного поведения молодежи (Методологические и прикладные проблемы). – Волгоград, 1998. – 154с.
240. Сидоренко Е.В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростылевой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – С. 123-142.
241. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: ООО «Речь», 2000. – 350с.
242. Сидоров Б.В. Уголовно-правовые гарантии правомерного, социально-полезного поведения. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992. – 70с.
243. Славская А.Н. Личностная интерпретация правовых отношений в контексте российского менталитета // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 6. – С. 12-20.
244. Словарь по этике / Под ред И.С. Кона. – М.: Политиздат, 1981. – 430с.

245. Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1994. – 342с.
246. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей // Психол. журн. – 1996. – № 1. – С. 157-168.
247. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 154с.
248. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Автореф. дис. ...доктора. психол. наук. – К., 2005. – 32с.
249. Соболева Н.И. Мировоззрение и жизненный выбор личности. – К.: Наукова думка, 1989. – 120с.
250. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Соколова: – М.: Политиздат, 1992. – 543с.
251. Социальная психология в современном мире: Учебное пособие / Под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцовой. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 336 с.
252. Социальная психология / Под ред. Г.П. Предвечного, Ю.А.Шерковина. – М.: Наука, 1975. – С. 96.
253. Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / Сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект пресс, 2003. – 475с.
254. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. – СПб.: Питер, 2004. – 767с.
255. Социальные отклонения: Введение в общую теорию. – М.:Наука, 1984. – С. 156-164.
256. Социология преступности. – М.: Юр. лит., 1966. – С. 295-299.
257. Социально-психологические проблемы профилактики отклонений в поведении молодежи: Метод. рекомендации / Подгот. В.А. Татенко. – Киев: Об-во «Знание» УССР, 1989. – 20с.
258. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: Сущность и особенности формирования. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 152с.
259. Станкин М.И. Психологический климат и взаимоотношения в трудовом коллективе // Трудовое право. – 1999. – № 1. – С. 67-73.

260. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: Изд-во ЛГУ, 1999. – С. 135-174.
261. Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. – М.: Политиздат, 1972. – С. 127-128.
262. Тарарухин С.А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. – М.: Изд-во юр. лит., 1974. – 224с.
263. Татенко В.О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину // Соц. психол. – 2003. – № 1. – С. 60-72.
264. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход. Дис. ...докт.психол.наук. – К., 1994. – 305с.
265. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376с.
266. Тихомиров Д.Е. Психология восприятия моральных и правовых норм. – Киев.: Общ-во «Знание», 1978. – 52с.
267. Третьяченко В.В. Управлінські команди: методологія та теорія, формування і розвиток: Монографія. – Луганськ: Вид-во Сну ім. В.Даля, 2004. – 300с.
268. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. – М.: Республика, 1994. – С. 27-30.
269. Тугаринов В.П. Избранные философские труды. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 344с.
270. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та., 1968. – 124с.
271. Тугаринов В.П. Ценности личные и общественные // Советская педагогика. – 1967. – № 4 – С. 101-109.
272. Тузов А.П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних. – К.: Вища школа, 1982. – 181с.
273. Тюремная реформа в посттоталитарных странах / Информационный бюллетень о международном семинаре, состоявшемся 10-12 ноября 1998 г. – Донецк, 1999 – 16с.
274. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М.: Наука, 1960. – 213с.

275. Узнадзе Д.Н. Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Наука, 1969. – 212с.
276. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. – Тбилиси, 1961. – С. 127-128.
277. Українська психологія:сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня.1996.): В 3т. – К.: Вид-во ДОК-К, 1996. – Т. 1. – 431с.
278. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания. – М.: Смысл, 2001. – 263с.
279. Файнбург З.И. Ценностные ориентации личности в некоторых социальных группах социалистического общества //Личность и ее ценностные ориентации. – М.: Изд-во АН СССР, 1969. – 278с.
280. Фанталова Е.Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов // Психол. журн. – 1992. – Т. 13.– № 1 – С. 107-117.
281. Федоренко Т. Вплив християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі (кінець X – перша половина XIII ст.) // Право України. – 2001. – № 8. – С. 114-116.
282. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. – СПб.: Питер, 2001. – 368с.
283. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: «Ювента», 1999. – 318с.
284. Формирование личности в переходный период: От подросткового к юношескому возрасту / А.Д.Андреева, Н.И.Гуткина, И.В.Дубровина и др.; Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Педагогика, 1987. – 184с.
285. Франкл В. Доктор и душа. – М.: Ювента, 1997. – 287с.
286. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368с.
287. Франк С.Л. Смысл жизни // Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 67.
288. Фрейд З. Леонардо да Винчи. – Рига: БФ Паритет, 1990. – 94с.

289. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». – М.: Наука, 1991. – 70с.
290. Фрейд З. Недовольство культурой // Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1991. – 296с.
291. Фрейд З. «Я» и «Оно» // Фрейд З. Труды разных лет. – Кн. 1. – Тбилиси: Мерани, 1991. – С. 193-392.
292. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. – 447с.
293. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 272с.
294. Фромм Э. Психоанализ и этика.–М.: Республика, 1993. – С. 135-289.
295. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 17-190.
296. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – М.: Наука, 1977. – С. 57-79.
297. Хегенхан Б., Олсон М. Теории научения. – СПб.: Питер, 2004. – 474с.
298. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М.: Прогресс-Универс, 1993. – С. 127-221.
299. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М.: Изд-во юр. лит., 1991. – 234с.
300. Хохряков Г.Ф., Саркисов Г.С. Преступления осужденных: причины и предупреждения. – Ереван: Айастан, 1988. – 280с.
301. Хохряков Г.Ф. Социальная среда и личность. – М.: Юр. лит., 1982. – С. 50-55.
302. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608с.
303. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование. – М.: Педагогика, 1981. – 208с.
304. Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. Молодежь в обществе риска. – М.: Наука, 2001. – 185с.
305. Шакун В.І. Суспільство і законність. – К.: Атіка, 2003. – 638с.

306. Шакуров Р.Х. Психология смыслов: теория преодоления // Вопр. психол. – 2003. – № 5. – С. 18-33.
307. Шаламов В. Левый берег: Рассказы. – М.: Писатель, 1989. – 475с.
308. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 512с.
309. Шевеленкова Т.Д. Методологический анализ гуманистического направления в зарубежной психологии: Автореф. дис. ... канд.психол.наук. – М., 1989. – 24с.
310. Шерковин Ю.А. Проблема ценностной ориентации и массовые информационные процессы // Психол. журн. – 1982. – Т. 3.– № 5.–С.135-145.
311. Шибутани Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – 536с.
312. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста. – СПб.: Ювента, 1999. – 436с.
313. Эммоне Р. А. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности. / Пер. с англ.: Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 416с.
314. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Питер, 1996. – С. 54-87.
315. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис. – М.: Ювента, 1996. – С. 43-79.
316. Юридический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 359.
317. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: «Наука», 1975. – С. 23-54.
318. Ядов В.А. Отношение к труду: концептуальная модель и реальные тенденции // Социологические исследования. – 1983 – № 3 – С. 50-62.
319. Ядов В.А. и др. Соотношение ценностных ориентаций и реального (явного) поведения личности в сферах труда и досуга. Личность и ее ценностные ориентации // Информационный бюллетень ИКСИ.–1969.–№ 19. – С. 49-66.

320. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М.: Юр. лит., 1971. – 248с.
321. Ярошевский М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1985. – 575с.
322. Ясная Л.В., Магун В.С. Родительская семья и ее влияние на жизненные стратегии молодежи: 1985-1995 годы / Под ред. В.С. Магуна. – М.: Смысл, 1998. – 119с.
323. Allport G.W. Pattern and growch of personality. – New-York: Holt. – 1961. – 593p.
324. Berdgess E. Factors, legal rehabilitation of man // Urban sociology. – Chicago, 1967. – P. 10.
325. Berry J.M. Introduction // Handbook of cross-cultural psychology. Methodology.Boston. – 1980. – Vol.2. – P. 1-28.
326. Brehm J. A theory of psychological reactance. – New York. Academic Press, 1966. – P. 56-89.
327. Campbell D.T., Sternberg C. Experimental and quasi-experimental designs for research. – Chicago: Rand McNally, 1967. – P. 157.
328. Cantril H. Pattern of human concerns: New Brunswick Rutgers Un.press.1965. – P.54.
329. Cherulnik P.D., Citrin M.M. Individual difference in psychological reactance: an interaction between locus of control and mode of elimination of freedom // J.Person. Social Psychol. – 1974. – Vol.29. – P. 398-404.
330. Crumbaugh J.S., Maholick L.T. An experimental study in existentialism: The psychometric approach to Frankl's conceht of noogenic neurosis / J. Clinical Psychology, 1964. – Vol.20. – № 2. – P. 200-207.
331. Cottle T.J., Klineberg S.L. The present of things future. – New-York: The Free Press, 1974. – 290p.
332. Crown P.P., Liverant S. Conformily under varying conditions of personal commitment // J.Abnormal and Social Psychol, 1963. – Vol. 66. – P. 547-555.
333. Dreikurs R. Selbstbewubt.Die Psychologie eines Lebensgefuhls. – Munchen: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 1996. – P. 171-174.

334. Dreikurs R. Grundbegriffe der Individualpsychologie/ - Stuttgart: Klett-Cotta, 1997. – P. 147-149.
335. Edwards A.L. The measurement of personality traits by scales and inventories. – New-York: The Free Press, 1970. – P. 137-147.
336. Frankl V.E. Ärztliche Seelsorge. Grundlagen der logotherapie und existenzanalyse. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag CmbH, 1998. – 345p.
337. Frankl V.E. Das leiden am sinnlosen leben. – Wien: Herder, 1998. – P. 91-97.
338. Frankl V.E. Die sinnfrage in der psychotherapie. – Munchen-Zurich: Piper, 1997. – P. 77-141.
339. Frankl V.E. Zeiten der entscheidung. – Wien: Herder, 1997. – P. 109-118.
340. Frankl V.E. Psychotherapy and Existentialism. – New-York: Simon and Schuster, 1967. – P. 63.
341. Frankl V.E. From Death-Camp to Existentialism. – Beacom, 1959. – P. 127.
342. Grunberg J. Early Recollections and Criminal Behavior in Mentally-ill Homeless Men. – Individual Psychology: The Journal of Adlerian Theory, Research and Practice. – 1989. – Vol.45. – № 3. – P. 289-299.
343. Gordon L.V. The measurement of interpersonal values. – Chicago: University of Chicago press, 1975. – P. 41.
344. Kluckhohn C., Mead M. National character // Antropology today / Eds A.L. Koreber. – Chicago: University of Chicago press, 1953. – P. 381-385.
345. Kluckhohn C. Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification // Toward a general theory of action / Eds T.Parsons and E.Shils. – Cambridge MA: Harvard Un. press, 1951. – P. 388-433.
346. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. – Chicago: Rand McNally, 1969. – P. 347-480.
347. Lewin K. The dynamik theory of personality: Select. Pap. N.Y.L., 1935. – 217p.

348. Maslow A.H. Religions, Values and Peak-Experiences. Ohio State University Press, 1964. – P. 153-171.
349. Mead G. Mind, self, and society. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – P. 112.
350. McMahon M.W. The persectent prison. Rethinking decarceration and penal reform. – Toronto : University of Toronto Press, 1992. – P. 68-92.
351. Morris C.W. Varieties of human values. – Chicago: University of Chicago press, 1956. – P. 112-120.
352. Rescher N.Introduction to value theory. – Prentice-Hall. – Englewood Cliffs, 1982. – P. 157-179.
353. Rokeach M. And Ball-Rokeach S.J.Stability and change in american value priorities, 1968-1981 // American Psychologist.–1989.–Vol.44.–№5. – P. 775-784.
354. Rokeach M. Nature of human values. – New-York: Free press, 1973. – P. 27-63.
355. Sampson E.E. A critical constructionist view of psychology and personhood // The analysis of psychological theory: Metapsychological perspectives. – Washington, 1987. – P. 41-59.
356. Schwartz S.H. and Bilsky W. Toward a psychological structure of human values // Journal of Personality and Social Psychology.–1987.–Vol.53.–P.550-562.
357. Schwartz S.H. Universals in the content and structure of values:theoretical advances and empirical tests in 20 countries // Advances in experimental social psychology. – 1992. – Vol.25. – P. 1-65.
358. Schwarz S. N. The construction of social judgment. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982. – P. 147.
359. Seeman M. Alienation and social leaning in a reformatory // Amer.J.Sociol. – 1963. – Vol.69. – P. 270-284.
360. Sherman S.J. Internal-external control and its relationship to attitude change under different social influence techniques // J.Person. Social Psychol. – 1973. – Vol.23. – P. 23-29.

361. Tapp J.L., Kohlberg L. Developsng senses of law and legal justice // Law, justice and the individual in society. – N.Y., 1977. – P. 89-105.
362. Tajfel H, Turner J.C. The social identity theory of intergroup behavior // Psychology of intergroup relations. Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7-24.
363. Tolman E.C. Purposme behavir in animals and man. – New-York: Appleton, 1932. – 176p.
364. Weisskopf-Joelson. Some Comments on Viennese School of Psychiatry // J.Abnorm. Soc. Psychol. – 1955. – Vol.51. – P. 701.
365. Williams R.M. Jr.Values, International encyclopedia of the social sciences / Eds E.Sills. – New-York: Macmillan, 1968. – P. 353.